

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ І
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ

С.О.ДЄНІЖНА, М.О.СОВА

ЕТИКА І ПСИХОЛОГІЯ СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ

Навчальний посібник

Київ

2010

ББК 87.7155.5
УДК 159.922.8: 159.98

Деніжна С.О., Сова М.О. Етика і психологія сімейного життя: Навчальний посібник / М.О.Сова, С.О.Деніжна – К: Вид. центр НУБіП України, 2010. - 212 с.

Однією з основних функцій соціального педагога є вирішення психологічних проблем у сімейних взаєминах. Тому у вищих навчальних закладах України введено навчальну дисципліну – «Етика і психологія сімейного життя», яка, має прикладний характер. Мета даної дисципліни - сприяти формуванню у подружжя та їх дітей психологічних і моральних якостей як необхідних умов повсякденного життя і поведінки в сім'ї.

У навчальний посібник включено розділи, що стосуються етики і психології сімейного життя, технології сімейного виховання, а також психодіагностики взаємин між бабками і дитиною в сім'ї, внесено нові розробки інших проблем теорії та практики етики і культури спілкування в сім'ї.

Пропонований навчальний посібник допоможе майбутнім соціальним педагогам у сімейному консультуванні, формуванні психологічної та етичної культури батьків і дітей.

Рекомендовано до видання вченою радою Природничо-гуманітарного ННІ НУБіП України (протокол № 8 від 22.04.2010 р.).

Видання здійснено за авторським редагуванням

Підписано до друку 3.12.10
Ум.друк. арк. 12
Наклад 50 прим.

Формат 60 x 84 1/6
Обл.-вид. арк. 11.85
Зам. 2852

Видавничий центр НУБіП України
М.Київ, вул.. Героїв Оборони, 15, 03041

Рецензенти:

Н.Т.Тверезовська, доктор педагогічних наук, професор
Б.Т.Дем'яненко, кандидат психологічних наук, доцент

Деніжна С.О., Сова М.О., 2010
Вид. центр НУБіПУ, 2010

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Етика сімейних взаємин.....	6
1.1. Етикет і культура спілкування подружжя в сім'ї.....	6
1.2. Етичне виховання дітей в сім'ї та школі.....	33
1.3. Етична культура у взаєминах батьків і дітей.....	47
Розділ 2. Етичні норми мовного спілкування в сім'ї.....	65
2.1. Етика і культура мовного спілкування у сімейному середовищі...	65
2.2. Культура одягу й етикет гостинності.....	86
2.3. Етикет дарування	110
Розділ 3. Сім'я як соціально-психологічний феномен.....	117
3.1. Соціально-психологічні особливості сім'ї	117
3.2. Психологічний аналіз функцій і структури сім'ї.....	119
3.3. Типологія сімей	123
3.4. Сучасні тенденції розвитку сім'ї.....	128
Розділ 4. Сім'я як інститут соціалізації особистості	131
4.1. Роль сім'ї в соціалізації дитини.....	131
4.2. Психологічні механізми соціалізації дітей у сім'ї.....	133
4.3. Стилi сімейного виховання.....	139
4.4. Вплив неадекватного ставлення батьків до дитини на відхилення в її психічному й особистісному розвитку.....	142
Розділ 5. Технології сімейного виховання.....	149
5.1. Технологія ефективного спілкування в сімейному вихованні.....	149
5.2. Технологія подолання сімейних конфліктів	154
5.3. Психологічні способи етичного виховання дитини в сім'ї	162
Розділ 6 . Психодіагностика сімейних взаємин	172
6.1. Наукові підходи до психодіагностики особливостей сім'ї	172
6.2. Методи психологічної діагностики сім'ї.....	178
6.3. Методики психодіагностики сім'ї.....	182
Спиок рекомендованої літератури	206

ВСТУП

У сучасний період в Україні інтенсивно розвивається служба сім'ї - специфічного соціального інституту, завданням якого є репродукування й виховання молодого покоління, забезпечення особистого щастя людей. Практична діяльність служби сім'ї здійснюється у багатoproфільних закладах і організаціях з метою її психологічної підтримки, сприяння у встановленні благоприємних стосунків, допомоги сім'ї в подоланні певних труднощів. У зв'язку з цим сімейне консультування соціальних педогів набуває особливого значення. А вже до останнього часу воно здійснювалось у психотерапевтичних центрах лікарями-психіатрами і психотерапевтами.

Проте аналіз стану сучасної сім'ї вказує на численні проблеми в її становленні. Причини проблем неблагополуччя сім'ї нерідко виникають або у зв'язку з вадами у внутрішньосімейного спілкування, або індивідуальних особливостях членів сім'ї, тобто мають психологічну природу.

Нагальні проблеми сімейного виховання зумовлені тими чинниками, які не дають можливості майбутньому випускнику набути досвіду і етиці взаємин у сім'ї, стати соціально активною особистістю. Серед цих чинників – тривала «демографічна яма», втрата соціальної сутності шлюбу, викривлення духовних цінностей під впливом ЗМІ, піднесення «законів» кримінальної структури (бажання відповідати новим «героям»), зниження освіченості населення у галузі етики і психології сімейного життя, алкоголізація сімей і підростаючого покоління .

У сьогоднішньому суспільстві стає на новий шлях переосмислення цінностей: знову набувають особливої значущості поняття гуманізму, аксіології. Гуманізація сучасного суспільства неможлива без гуманізації відносин між чоловіком і жінкою в сім'ї. А вже зразки поведінки формуються у дітей в сім'ї. Однак не завжди сім'я може дати той зразок, який би відповідав соціально-етичним нормам. Навчити студентську молодь етикету і психології взаємин в сім'ї, спонукати до роздумів про духовну сутність

шлюбу, показати способи налагоджування сімейних відносин, сформувати уміння спілкування в сімейному середовищі - головні завдання етико-психологічного супроводу студентів соціально-педагогічного спрямування.

Мета вивчення матеріалу навчального посібника — сформувати досвід етики і психології сімейного життя, розкрити роль сім'ї в соціалізації індивіда, можливості соціального педагога в психологічній підтримці сім'ї.

Завдання посібника:

- сформувати у студентів уявлення про сім'ю як соціальний інститут;
- засвоїти знання з етики та психології сімейного життя;
- виховати високоморальну і соціально активну особистість, здатну до налагодження міжособистісних стосунків у сім'ї;
- оволодіти способами надання психологічної допомоги сім'ям;
- підготувати майбутніх соціальних педагогів до проведення сімейного консультування.

Практична реалізація навчального посібника має здійснюватись з урахуванням таких принципів:

- встановлення гуманістичних, суб'єкт-суб'єктних взаємодій між викладачем і студентами;
- використання технології проблемного навчання завдяки залученню студентів до обговорення проблем сімейного життя;
- надання студентам науково обґрунтованих і міцних знань;
- встановлення логіки, системності та послідовності пропонованого навчального матеріала;
- урахування обсягу накопичених знань, умінь і навичок студентів, їх вікових та індивідуальних особливостей;
- закріплення набутих знань на практичних заняттях, зв'язок із життям.

Структура навчального посібника складається із шести розділів: «Етика сімейних взаємин», «Етичні норми мовного спілкування в сім'ї», «Сім'я як соціально-психологічний феномен», «Сім'я як інститут соціалізації особистості», «Технології сімейного виховання», «Психодіагностика

сімейних взаємин».

До кожного розділу запропоновано розгляд питань, розв'язання яких допоможе студентам сформувати знання та уміння з «Етики та психології сімейного життя», котрі згодом перетворяться на життєву стратегію, усвідомлення сенсу сімейного життя.

Для отримання найзмістових відповідей на поставлені завдання студентам пропонується ознайомитись з літературою, перелік якої наведено як після кожного розділу, так і наприкінці навчального посібника.

РОЗДІЛ 1. ЕТИКА СІМЕЙНИХ ВЗАЄМИН

1.1. Етикет і культура спілкування подружжя в сім'ї

Етика (від грецьк. – ethos – звичай, вдача) – вчення про мораль. Термін «етика» вперше використав Арістотель для позначення практичної філософії, яка мала дати відповідь на запитання про те, що ми маємо робити аби здійснювати вірні, моральні вчинки.

Мораль (від лат. - moralis - моральний) – це система етичних цінностей, що визнаються людиною. Мораль - спосіб нормативної регуляції суспільних відносин, спілкування і поведінки людей у різних сферах суспільного життя – сім'ї, побуті, праці, політиці, науці тощо.

Найважливішими категоріями етики є: «добро», «зло», «справедливість», «благо», «відповідальність», «обов'язок», «совість».

Норми моралі набувають свого ідейного вираження у загальних уявленнях, заповідях, принципах, про те, як треба себе вести. Мораль завжди передбачає наявність певного морального ідеалу, зразка для наслідування, зміст і смисл якого змінюються в історичному часі, у різних народів. Однак у моралі належне не завжди співпадає із сутнісним, з реально існуючою моральною реальністю, фактичними нормами поведінки людей Крім того, протягом розвитку моральної свідомості внутрішнім стрижнем і структурою її змінення є суперечливо-напружене співвідношення понять сутнісним і належного.

У цьому протиріччі між належним і сутнісним полягає і суперечлива сутність мотивації спілкування, зокрема сімейного. З одного боку, людина прагне поводити себе морально належним чином, а з іншого – їй необхідно задовольнити потреби, реалізація яких може бути пов'язана з порушенням моральних норм.

Цей внутрішній конфлікт між піднесеним ідеалом і моральним

обов'язком і безпосереднім бажанням існує завжди. Однак особливо напружено він проявляється в етиці сімейного спілкування, оскільки саме в цьому спілкуванні основний предмет, з приводу якого утворюються родинні взаємини, є внутрішнім, іманентно притаманним, членам сім'ї.

Етика сімейних взаємин і культура спілкування у родині передбачає створення здорового морально-психологічного клімату в сім'ї, сформовану педагогічну компетентність і морально-етичну обізнаність батьків, їхню відповідальність за моральний образ дитини, культуру почуттів, інтелігентність.

У сім'ї закладаються засади світогляду. Повноцінна особистість не може сформуватися поза родиною, саме в сім'ї закладається фундамент фізичного, психічного, морально-етичного здоров'я.

Етична культура в сім'ї перевіряється поведінкою людини із близькими. Адже народна мудрість народна твердить: «за культурою ставлення до жінки судять про культуру суспільства»; «жити треба так, щоб було легше від того, що ти живеш» і «якомога менше заважати один одному». Етика і культура спілкування у родині сприяє соціалізації, формуванню й збагаченню духовного світу людини впродовж усього її життя. З цього приводу Іван Котляревський зазначав:

«Де злагода в сімействі, де мир і тишина,
Щасливі там люди, блаженна сторона».

У родині формуються підвалини характеру людини, ставлення до праці, моральні і культурні цінностей.

Родинні стосунки між чоловіком і жінкою мають таку саме тривалу історію, як і весь людський рід. Характер взаємин подружжя в родині змінюється від однієї суспільно-економічної формації до іншої, від доби до доби, й визначається зрештою економічним ладом суспільства.

Як відомо, природним підґрунтям любові є інстинкт продовження роду й зумовлений ним потяг до представника протилежної статі. Цей інстинкт властивий і тваринам. Проте на відміну від тварин людина усвідомлює свої

інстинкти. Кохання — це не тільки акт фізичної близькості із коханою людиною, а й складний комплекс почуттів, переживань, прав і обов'язків. У народі кажуть: любов сильніше смерті. "Що дає основу? — Любов. Що творить? — Любов. Що зберігає? — Любов, любов. Що дає насолоду? — Любов. Любов — початок, середина і кінець, альфа і омега", — ці слова належать Григорію Сковороді.

У коханні природна основа зв'язку чоловіка і жінки олюднюється: ставлення чоловіка до жінки є природним ставленням людини до людини. У взаєминах людей різної статі, хоч би якими близькими вони були, виявляється те, наскільки ця людина у своєму індивідуальному вияві є водночас істотою суспільною. Бо невесело в світі жити, як нема кого любити. Підґрунтя етикету сімейних взаємин становить моральний принцип, який полягає в тому, що вдома не можна поводитися "як заманеться, бо це нікого не стосується". Навпаки, саме культура спілкування подружжя в сім'ї, їхня поведінка у побуті — головний критерій порядності й інтелігентності.

Зростання кількості розлучень в останні десятиліття, поряд з іншими причинами, зумовлене й тим, що люди не вміють поводитися вдома, не знають азів етикету сімейних взаємовідносин.

Практика сімейного існування доводить, що для цілковитого щастя замало одного лише кохання, спільності інтересів і подібності характерів. Конче важливими в сімейному житті є інтелігентність (порозуміння) й уміння поводитися (культура поведінки).

Якщо хтось із подружжя має чуйну душу і почуття такту, сімейне життя складається щасливо. Подружнє кохання на певному етапі саме по собі замінює і такт, і добрі манери.

Проте брак культури поведінки згодом неодмінно позначається на сімейному житті.

Родина — це соціальний осередок, і в ній виявляється все найголовніше з культури спілкування: повага до старших, коректне й послужливо-делікатне ставлення один до одного.

Існує важлива заповідь: "якщо ви не хочете, щоб діти повторювали ваші помилки, не припускайтеся або, принаймні, намагайтеся не припускатися цих помилок".

Батьки — вихідна модель для наслідування і взірць для дітей (за умови, що вони по-справжньому займаються вихованням дітей). Про виховання дітей у родині написано безліч книжок. Але нас цікавить один аспект — культура поведінки, гарні манери, етикет сімейних взаємин. Необхідність ознайомлювати з ними дітей і навчати їх правил поведінки ніхто не піддає сумніву. Проте кожен із батьків робить це на власний розсуд, мірою своїх сил і досвіду. Кажуть: "повторення — мати навчання". І справді, виховання ґрунтується на прикладі. Якщо батько сам палить, а дитині забороняє робити це, — ціна копійка таким напученням і такому прикладові.

Не можна допускати, щоб молодші в сім'ї відчували потурання з боку батьків на шкоду старшим. Молодших слід виховувати у повазі до старших незалежно від того, хто це: дідусь, бабуся, старший брат або старша сестра. Шанобливе, чемне ставлення до старших зобов'язує молодших у всіх випадках прислухатися до їхньої думки. Якщо й ставитися до молодших дещо поблажливо, це необхідно робити тактовно, у жодному разі не ображаючи старших.

Проблема поваги до віку стосується не так батьків і матерів, як бабусь і дідусів, котрі споконвіку вважалися охоронцями сімейного вогнища. Цілком доречно згадати, як у давнину поважали батьків, вшановували старість. До старшого завжди виявляли особливу пошану, він мав перевагу перед молодшими й у побуті, й за святковим столом, й на зборах під час обговорення важливих господарських справ.

Звідси і звичай синівської шанобливості до старших і одна з головних аксіом культури поведінки всіх народів — шанування старших. Хто знається на звичаях і обрядах Індії, Китаю, Японії, Середньої Азії, Кавказу, тому відомо, якою неосяжною є там суцільна повага до літніх людей.

Натомість повагу дітей потрібно заслужити, а це досягається тільки

особистим прикладом. Старші мають бути тактовними, чином контролювати свою поведінку. Немає рецептів, універсальних формул для ідеальної поведінки в родині, вдома. Кожен учинок потребує індивідуального рішення, ґрунтованого на міцному духовному фундаменті: чуйності, сумлінні, добропорядності, такті, вмінні володіти собою, знанні норм і правил культури поведінки. Коли ж фундамент хиткий, тоді з мухи "роздмухують слона"; не на тому місці поставлена склянка, розбите блюдце можуть послугувати приводом для розлучення. Це, звісно, не означає, що взаємна терпимість має переходити в усепощення. Пробачати один одному помилки треба, але помилки ці мають бути делікатно, тактовно, безболісно, без приниження й образи обговорені.

Недарма німецьке прислів'я твердить: "Від недбалого одягу й неприбраної кімнати — один крок до сварки". Недбалість, неохайність у побуті свідчить про безкультур'я, нечемність, неповагу до оточуючих. Неохайність спричинює неспокійну, нездорову, нервозну атмосферу у домі. Адже всім відомо, що тільки здорова, спокійна атмосфера є умовою щасливого, дружнього життя. Ясна річ, подружжя разом несуть відповідальність за атмосферу в родині, але вихованіший і чемніший, делікатніший і тактовніший має правити за взірць.

Наша бурхлива інформаційна доба, доба прискорених темпів і життєвих ритмів породжує нові форми взаємовідносин у родині. У дім увійшла сучасна побутова техніка, докорінно змінивши побут багатьох родин. Усе, що діти бачать на телеекрані й спостерігають у житті дорослих, вони запам'ятовують надовго. Діти стежать за кожним кроком і словом батьків. Діти копіюють, беруть на озброєння кожен сварку, кожен закид або зухвале, брутальне слово.

Уміння з'ясувати стосунки — вельми складне мистецтво. Якби у царині домашнього спілкування не припускалися такої кількості помилок (напевне тому, що вдома люди менше стежать за собою, не відчують відповідальності за брутальне слово), розлучень неодмінно поменшало. Адже

брутальне слово — це загроза мирному сімейному життю. Добре, якщо той, кому воно було адресоване, виявиться вихованим і постане вище дріб'язкової образи, не надаватиме великого значення тому, що було сказано. А якщо ні? Отут уже скандал неминучий. Безкультур'я й нахабство, постійне приниження й образа, порушення провідних норм і правил сімейного етикету можуть зруйнувати навіть найміцнішу родину, розтоптати найдужче почуття.

Родина — школа праці, школа життя, школа поколінь. Без добрих почуттів немає добрих справ. Адже "людина вища за ситість", як казали стародавні мислителі. І щоб ми могли піднятися над ситістю, необхідні дисципліна і самодисципліна, високі моральні якості, що виховуються з дитинства.

Характер і глибина естетичного освоєння дитиною світу вирішальною мірою залежать від батьків. "Я гадаю, — писав К.Д.Ушинський, — що естетично впливати прямо на дітей важко, тож треба людей виховувати естетично. Статуї, картини, природа справляють вплив радше на дорослих, і вони вже надихають цим впливом життя, слова, рухи тіла, домашнє коло, одяг, поводження з дітьми, — і вже у цій формі діти сприймають витончене" [22, 256]. Таким чином, естетична культура дітей — це наслідок естетичної культури батьків.

Могутнім засобом естетичного виховання і самовиховання слугують література й мистецтво, котрі не лише збуджують і викликають благородне хвилювання, а й допомагають людині якомога глибше пізнавати життя. "Без мистецтва, — писав Д.М.Кабалевський, — будь-яка система виховання людини виявиться якщо не безпорадною, то принаймні меншовартісною" [9,149].

Культура спілкування подружжя в родині залежить також від поваги чоловічої й жіночої гідності. Інтелігентність — визначальна риса чоловічої гідності (це здатність бути другом жінці на виробництві, у громадській діяльності, у побуті та сім'ї). Виховання чоловічої гідності починається з

раннього дитинства, із поваги спершу до матері, сестри, бабусі, потім до дівчини, дружини. У сім'ї хлопчик здобуває перший досвід моральної відповідальності за власні вчинки, наслідуючи свого батька.

Жіноча гідність охоплює чарівність, інтелігентність, доброту, доброзичливість, пестливість, ніжність, турботу про батька, брата, чоловіка, дітей, постійну готовність морально підтримати чоловіка, вміння не образити його людську гідність, ширість, вірність, взаємну довіру, почуття гумору. Розважлива жінка навіть у разі серйозної невдачі чоловіка знайде в собі сили, щоб підтримати його, підбадьорити і сповнити його надією.

Людина — істота суспільна, хоча міра її суспільного розвитку в різні епохи неоднакова. Тому у взаєминах між подружжям їхня сутність у різні часи виявляється по-різному. Про кохання говорити й писати завжди непросто. Кохання — інтимне і глибоке почуття. У стародавній міфології й поезії — це космічна сила, подібна до сили тяжіння. У Платона — спонукальна сила духовного піднесення. Кохання в сучасній його формі — це індивідуально-вибіркове почуття, результат тривалого історичного розвитку людської особистості. Коханий давньослов'янською мовою означало "бажаний", "жаданий". "Кохання — продукт емоційної культури суспільства" (Гегель).

Природа наділила нас почуттями, обдарувала коханням, аби ми раділи красі й розмаїттю світу. Вона ж сповнила нас розумом і неоціненною здатністю свідомо розвивати й удосконалювати себе, щоб ми не заблукали у світі самих лише емоцій. У "Крейцерівій сонаті" Л.М.Толстой стверджує, що в коханні людина безсмертна, що кохання — це властивість особистості. Кохання — це хист, й оскільки таким хистом наділений далеко не кожен, то й кохати по-справжньому може далеко не кожен.

Шлюб, як правило, ґрунтується на коханні. Це величезне досягнення людської цивілізації. Кохання, на думку Л.Толстого, дарує особливий спосіб бачення світу, є однією із форм людського життя. У коханні виявляється міра людської досконалості.

М.М.Коцюбинський у листах до О.І.Аплаксіної писав: "Недостатньо кохати як людину, як друга, як товариша — це буде не кохання, а дружба. Недостатньо кохати лише за те, що предмет кохання протилежної статі. Це буде хтивість, яка невдовзі минає, але не кохання. І тільки злиття обох цих почуттів у єдине гармонійно ціле — дає кохання".

Істинне людське кохання створюється на взаємній повазі гідності, а не на забаганках почуттів і примхах серця. Мірилом гідності жінки є чоловік, якого вона кохає. Найбільше щастя у житті — це впевненість у тому, що тебе кохають. Якнайбільше, чого досягає чоловік — це вміння кохати жінку, вклонятися її вроді. Від кохання до жінки народилося усе прекрасне на Землі. Жінка подвоює наші моральні та розумові здібності. Якщо людина не навчилася осягати мудрість кохання — вона дикун. Кохання народжується саме, живиться нашими вчинками і вмирає із нашою допомогою, а разом умирає і наше щастя.

"Неможливість часто бачити тебе", — писав М.М.Коцюбинський 1913 року з острова Капрі своїй коханій О.І.Аплаксіній, — страшенно терзає мене: уяви собі людину, якій закрили рота й не дають дихати; живописця, що осліп, музиканта, котрий втратив слух, — це й буду я. Ти мені потрібна як повітря, як художникові — фарби, як музикантові — звуки".

Властивість кохання, — вважав Л.М.Толстой, — саме в тому й полягає, що воно сповнює благом того, хто його відчуває. У ньому можуть поєднуватися найрізноманітніші почуття: насолода, страждання, радість, сум, страх, сміливість і навіть ненависть. Кохання — це найдосконаліший плід, найвище досягнення людської культури, найвища міра людяності, найвища близькість, неперевершений вид розуміння, найвищий різновид допомоги людині людині. Отже, в основі своїй кохання багатогранне, але щоб воно засяло усіма гранями, потрібне тонке сприйняття світу, палке, захоплене поклоніння мистецтву. Бо тільки духовно багата людина здатна на прекрасне й піднесене кохання. Григорій Сковорода писав: "Усе минає, любов же ніколи, все тебе облишить, крім любого, в тобі суцього. ...Хороша

любов є та, яка є істинною, міцною і вічною".

Етикет сімейних взаємин — це захист від егоїзму, індивідуалізму, черствості, сліпих ревнощів, це шлях до рівності, дружби, взаємоповаги. Рівність у коханні та дружбі — річ свята. Кохання неможливе без довіри (втім, так само, як і без ревнощів, мук і страждань). Однак ми заперечуємо ревнощі власника, котрий вважає дружину (чоловіка) як на свою власність. Кохання не має більшого ворога, ніж ревнощі, зумовлені браком довіри і поваги.

Ревнощі — це пристрасть, притаманна людям егоїстичним, морально незрілим. Немає більшого зла для заліза, ніж іржа, що народжується з нього самого: "Ревнощі — це іржа, це чудовисько, яке саме себе зачинає і саме себе народжує" (В.Шекспір). Ревнивці вдивляються у підзорну трубу, яка речі дрібні перетворює на великі, карликів — на велетнів, здогадки — на істину.

Ревнощі чужі для щирого кохання, вони сліпі й уїдливі, вони виявляються у принизливих сценах, даючи вихід хворобливому самолюбству, а точніше — себелюбству. У ревнощах більше себелюбства, непристойного, божевільного егоїзму, аніж кохання. Ревнивець вагається не в дружині, а в собі, його ревнощі підживлюються егоїзмом, доведеним до межі, себелюбністю, міщансько-обивательською пихатістю.

Ревнивці нещасливі удвічі: вони водночас мучителі й мученики, тирани й раби. Ревнощі затьмарюють їм усе, вони щомиті готові до сварок, що позначаються на взаєминах із сторонніми людьми, на статевому житті (на кожні дев'ять убивств припадає одне, скоєне через ревнощі).

Утім, існують інші ревнощі: побоювання втратити своє щастя, втратити кохання, опинитися в очах коханої людини гіршим за інших. Ревнощі — це тінь кохання. Тож подібно до того, як будь-яка тінь з'являється лише на сході або заході сонця, вона зникає під яскравим полуденним сонячним світлом. У вихованої людини ревнощі можуть бути терплячими, мовчазними, необтяжливими, набувати форми жартівливої іронії. В

егоїстичної, брутальної, зухвалої людини ревності дістають форми деспотизму.

У деспота немає й натяку на справжнє кохання, він нездатний до нього, він фізично й морально катує свою жертву. Ревності для деспота — ширма, за якою він приховує своє дикунство й убожество. Ревності прямо пропорційні коханням. Ревності можуть виявлятися й у вигляді болісного сумніву, побоювання чужого успіху, суперництва, недовіри. Проте якщо є розуміння — ревності зникають.

Не варто влаштовувати сімейних сварок через те, що один неквапливий, а інший моторний; один полюбляє музику, а інший — техніку. Одна молода дружина сказала чоловікові (математику): "Я кохаю тебе, в тебе гарна, чиста душа, тільки навіщо ти висушуєш її математикою?". На що чоловік відповів: "Ти полюбляєш красу звуків, барв — це добре. Але ти не навчилася любити ще й красу людської думки. Сподіваюся, що це в тобі минеться". Напевно, треба всім нам учитися розуміти, шанувати і цінувати в людині те позитивне й особливе, що в неї є.

Пов'язавши себе узами Гіменей, не можна забувати про розвиток духовного світу особистості, про чемні манери, про правила доброго тону. Дівчина йде на побачення причесана, причепурена, а ставши дружиною, опускається, не стежить за своєю зовнішністю, стає кумедною і жалюгідною.

Кохання починається з захоплення, але не всяке захоплення переростає у кохання. У 20-30-х роках ХХ століття з'явилася так звана теорія склянки води, що проголошувала нічим не обмежену "свободу кохання", що зводилася суто до задоволення фізіологічних потреб так само просто, як утамовують спрагу склянкою води (О.М.Коллонтай). Це була найвищою мірою хибна теорія. І справді, хіба нормальна людина ляже на вулиці в грязюку і питиме з калюжі, ба й навіть зі склянки, вінця якої замацані десятками чужих губів?

Іноді запитують: "Скільки разів можна кохати?" Якщо за кохання

приймати скоро минує захоплення, тоді багато разів, натомість по-справжньому кохати можна тільки раз. "Я хочу любити тільки одну й на все життя" (М.Г.Чернишевський). Молода дружина О.С.Грибєєдова Ніна Чавчавадзе залишилася вірною чоловікові після його смерті. Мужні дружини декабристів (О.Г. Муравйова, К.І.Трубецька, М.М.Волконська та інші) вирушили за своїми чоловіками у Сибір.

Звісно, трапляється нове кохання, але слабше за перше: "Це не злочин — кохати кілька разів, і то не заслуга — кохати лише раз, утім, дорікати за перше і вихвалитися другим — однаковою мірою безглуздо" (В.Г.Белінський).

Важливою умовою подружньої сумісності є розрізнення подружжя за домінантністю³. Тип відносин, коли схильна домінувати жінка в усьому передує, є доволі поширеним. На долю чоловіка випадають глузування й епітети на кшталт "підкаблучник", "розмазня" тощо. Однак це зовсім не означає незадоволеності самого подружжя. Якщо дружина не наголошує свою першість, чоловік почувається цілком комфортно і зовсім не прагне опинитися за сімейним кермом. Він рік у рік може не помічати лідерства дружини і бути впевненим у блискавичному виконанні своєї чоловічої партії.

Там, де панує гармонія подружніх стосунків, існує й обопільність визнання позитивних якостей один одного. Справжня повага до жінки виявляється тим щиріше, чим вищою є духовна культура чоловіка. Ядром сімейної культури є визнання особистості іншої людини, зокрема жінки. Жінка чуйно дослухається до тону партнера, не приймає жодних ноток переваги. Жінка у сім'ї визнає чоловіче верховенство, коли воно ґрунтується на справедливому поділі праці; справжньому інтелектуальному пріоритеті; відсутності претензій на традиційні чоловічі привілеї.

Жіноча сімейна дипломатія, заснована на етикеті сімейних взаємовідносин, є необхідною умовою подружньої гармонії. Д.Кутсар та Е.Таят вивчали такі полярні чинники, як сердечність, доброта,

відособленість, відчуженість; високий і низький інтелект; емоційна сталість і несталість; збуджуваність і флегматичність; безжурність і заклопотаність; висока сумлінність і недобросовісність; сміливість і боязкість; м'якосердність, ніжність і суворість, жорсткість тощо [11, 15].

Подружжя сумісність можлива за різної виразності перелічених рис. На думку С.І.Голода, існує сім царин сімейної адаптації: духовна, психологічна, сексуальна, інформаційна, родинна, культурна, побутова⁴.

Задоволеність подружжя взаємовідносинами залежить від вираження таких якостей, як ніжність, увага, дбайливість, оцінка особистісних якостей, тобто повага. Особливо у шлюбі за коханням подружжя очікують одне від одного саме такого ставлення. Розчарування в цій царині виявляються найбільшнішими. Шлюб за коханням, здавалося б, передбачає глибину почуття й високу взаємну оцінку. Але насправді кохання може виявлятися по-різному. Так, наприклад, палке кохання може спричинити й неприборкувані ревності, які виснажують партнера. Якщо дружина явно виграє й у зовнішності, й в інтелекті, у чоловіка посилюється почуття меншовартісності і, відповідно, незадоволеності шлюбом. Становище "другорядного" партнера, допустиме на початку шлюбу, через деякий час стає нестерпним.

Для духовної адаптації важливим є прийняття подружжям головних життєвих цінностей та інтересів один одного.

Психологічна адаптація відіграє самостійну роль і не завжди підкріплюється духовною адаптацією. Потрібно вміти пристосуватися до темпераменту і характеру один одного. Поширеною є думка, що більш сумісними є подружжя із різними і навіть протилежними рисами. Приміром, динамічність і товариськість сангвініка можуть виявитися вельми позитивними у союзі з партнером флегматичного типу. Ця взаємодоповнюваність стане, в пригоді в разі конфліктів, коли стриманість одного може пом'якшити, ба й звести нанівець запальність і різкість іншого. Обопільна нестриманість, агресивність або вразливість обтяжують

взаємоіснування. У цьому разі знадобиться не тільки глибина почуттів, а й дотримання етикету сімейних взаємин [7, 69].

Предметом хронічних побутових суперечок можуть стати різні вподобання щодо їжі або одягу. Для молодої сім'ї, що живе з батьками, найактуальнішою стає родинна адаптація. Подружню адаптацію С.І.Голод вважає однією з трьох найважливіших цінностей шлюбу. Автор високо оцінює роль інтимності у створенні подружньої гармонії: радше не кохання, а саме інтимність подружжя у ставленні одне до одного стає стабілізуючою цінністю шлюбу.

Характер сімейних стосунків вимагає не лише психологічної і фізичної близькості чоловіка й дружини, а й певної незалежності їх. Людина завжди цінує свою індивідуальність, власні погляди на життя. У міцній сім'ї "розлука береже кохання", у поганій — "геть з очей — із серця геть".

Іноді тимчасова розлука буває корисною, адже постійне спілкування породжує видимість одноманітності. А кохання один до одного, якщо це справжнє кохання, в розлуці постає таким, яким є насправді, бо в ньому зосереджена вся духовна енергія і вся сила особистих почуттів.

Для подружньої гармонії однаковою мірою необхідні інтимність і певна автономія духовного і фізичного світу обох. Розумне подружжя не скаржиться на звички іншого, підтримує одне одного в усіх починаннях. Той, хто опанував етикет сімейних взаємовідносин, зазвичай урівноважений, поступливий, чесний, тактовний, ніжний, лагідний і довірливий, майже не критикує партнера, не виказує ревнощів, не прискіпується через дрібниці, вміє відчувати, співчувати, підтримувати один одного у скрутних ситуаціях. Такі люди доброзичливі й чуйні у горі, вміють розділити радість іншого, взаємно задоволені інтимними стосунками, впевнені в порядності іншого і не відчують щодо нього жодних підозр.

Сім'я створюється також для того, щоб мати "розкіш людського спілкування". Спілкування — не тільки спосіб одержання інформації або розв'язання проблем, а й одна з головних соціальних потреб людини. Нерідко

загроза подружній злагоді зумовлена низькою культурою спілкування.

Людські взаємини просякненні рясною мережею взаємозалежності. Педагогіка людських стосунків застосовує два принципи: заохочення і покарання. У ділових відносинах вимогливість і суворість, безумовно, необхідні, натомість але подружні взаємини — це особлива сфера людських стосунків, побудованих на коханні. Відомий французький письменник А.Моруа писав: "Кохання, що має слугувати надійним прихистком, насправді всипане шипами погроз і наказів. Попервах, якщо він дуже закоханий, чоловік упокориться із примусом, спробує стати краще; однак потім його справжня натура візьме гору, і він прокляне ту, котра руйнує його: кохання послабшає й умре; ймовірно, він навіть стане всім серцем ненавидіти ту, що викрала в нього найдорожчий скарб, — колишню віру в самого себе".

Стосовно чоловіка цілком недоречні зневажливі слова і вирази. А от виявлення поваги до чоловіка — елементарна вимога етикету сімейних взаємовідносин.

Сім'я як психологічний союз має давати людині змогу бути спокійною, відвертою, емоційно розкріпаченою, не викликати суперечностей між емоційними спонуканнями.

Дружині хотілося б бачити в чоловікові відкритість, інтелігентність, довіру до себе, порядність, сумлінність, уміння розуміти прихований сенс висловлювань, знаходити взаємоприйнятні рішення, вловлювати щирі почуття й переживання, вміння не висловлюватися негативно на її адресу.

Щоб не створювати передумов для конфліктів, потрібно правильно розв'язувати найважливіші сімейні проблеми стосовно розподілу обов'язків, виховання дітей, взаємин із батьками, психологічної сумісності тощо. Якщо навіть виникнуть сімейні суперечності, то важливо знати культуру конфлікту, тобто вміти вийти з конфліктної ситуації із якомога меншими нервовими втратами.

Найтипівішими помилками спілкування в сім'ї є зневажання людською гідністю партнера, що неминуче завдає ударів по самолюбству (сердитий

погляд, підвищений тон, навіть якщо їхній суб'єкт має рацію; звернення, недоречне за формою і тоном, що скидається на покарання: "Скільки можна повторювати...?"

В.Сисенко висуває низку вимог до тактики розв'язання сімейних конфліктів. Це підтримка почуття особистої гідності чоловіка і дружини; постійне виявлення взаємної поваги і пошани; прагнення викликати ентузіазм у партнера; приборкання себе у нападах люті, гніву, дратівливості, знервованості; вміння не акцентувати увагу на помилках і прорахунках партнера по шлюбу; вміння не дорікати минулим взагалі й припущеними помилками зокрема; жартом, гумором, будь-яким прийомом, що відволікає увагу, знімати або гальмувати зростання психологічного напруження, не картати себе і партнера підозрами в невірності та зраді, стримувати власні ревнощі, підозрілість; необмежене терпіння, поблажливість, добросердя, належна оцінка позитивних якостей.

Культура конфлікту передбачає уміння подружжя не піддаватися стихії негативних емоцій, сліпо спрямованих одне проти одного. Доцільніше поміркувати.

Він: "Як реально я поведився? Як би я хотів поводитися за такої ситуації? Як я мав поводитися?"

Вона: "Якою він побачив мене у цій ситуації? Якою він волів би побачити мене?"

Численні подружжя конфліктують лише тому, що постійно переривають одне одного, не дають партнерові змоги висловитися до кінця. Треба заборонити собі переривати іншого. Найдієвішим засобом у боротьбі з дратівливістю й образами є гумор. У Григорія Сковороди читаємо: "Дурну бундючність зустрічають по вигляду, випроводжають по сміху, а розумний жарт важливим позначається кінцем", або таке: "Нема смішнішого, як розумний вигляд з порожніми нутрощами, і нема веселішого, як смішне обличчя з прихованою поважністю" [17, 23]. Уміння побачити себе в кумедному світлі здатне попередити численні сімейні конфлікти. Адже

кожному під силу продемонструвати власне прагнення уникнути сварки.

А.Т.Шмельов наводить приклади кумедних прийомів, доречних у сімейному спілкуванні. "Мене дратують розкидані по всій квартирі речі, — каже дружина, повернувшись з роботи, — бо це порушує моє уявлення про світову гармонію". Це куди краще, ніж заява: "Казна-що за безлад у домі!" Або: "Якщо ти завтра забудеш взяти в бібліотеці обіцяну книжку, я напишу на тебе скаргу міністрові". Кожному з нас слід виявляти свою роздратованість у пом'якшеній формі, а ліпше не виказувати її зовсім, навчитися володіти собою.

Важко здолана дратівливість пов'язана з неврастенією, із виявом розбещеності, тобто послабленням внутрішніх гальм і дисципліни почуттів. Чоловіки мають усвідомлювати згубність сварок на будь-якій стадії відносин. Відхід від етикету сімейного спілкування порушує подружню гармонію, призводить до конфліктів. От чому так важливо вміти контролювати власні емоції, аналізувати свою роль у конфлікті, розв'язувати його, не намагаючись будь-що взяти гору.

Процес подружньої адаптації починається з того, що подружжя активно обговорюють новини, обмінюються думками та спогадами. Для них вельми цікавими є взаємні оцінки інших людей і подій. Подружжя вбачають одне в одному ідеальних слухачів, зацікавлених і доброзичливих.

Інтелектуальні, моральні й інші гідності чоловіка стають звичними; послужливість, делікатність і тактовність сприймаються як безумовні. Подружжя й у сімейному житті мають прагнути зберегти ті якості, котрі понад усе приваблювали їх одне в одному до одруження. Завжди відштовхують скнарність, дріб'язковість, боязкуватість; натомість приваблюють дбайливість, м'якість, уважність, естетична культура, захопленість справою, прагнення успіху.

Чоловікам необхідно долати спокусу "поплакатися в жилетку". Чоловік має бути оптимістом. Визнання чеснот дружини може цілковито компенсувати численні чоловічі вади. Чоловіки цінують у жінці доброту,

жіночність, вроду, тактовність, м'які манери, терплячість, вміння співпереживати.

Моногамна сім'я передбачає подружню вірність. Сім'я — це фортеця, а подружня вірність — її мур. І хоч там що відбувається всередині фортеці, мур її має залишатися непорушним. Зберегти кохання куди складніше, ніж заслужити або викликати його. Кохання — надійний фундамент шлюбу.

Психологічна несумісність, низька культура спілкування зумовлюють взаємну зневагу. Дитина, помітивши, що дідусеві дають їсти з найкепського посуду, а бабусю вкривають найгіршою ковдрою, пообіцяла батькам так само поводитися з ними, коли вони постарішають. Ані меблі, ані авто у старості не зігріють. Усе минеться. Залишиться самотність.

Етикет сімейних взаємин зобов'язує усіх чоловіків, котрі бажають міцних подружніх стосунків, пам'ятати такі правила: не дозволяти дружині носити важке; завжди пропускати її вперед; подавати пальто; не вживати брутальних слів; не ганьбити рідних і друзів її подруги; бути гостинним; не сперечатися через дрібниці; не демонструвати привселюдно своє кохання; кіно, театр, виставки, музеї відвідувати разом.

Нехай кожен із подружжя промовить подумки: "Мені шкода гаяти час на порожні образи". "Я роблю установку на біархат, тобто на обопільне лідерство подружжя".

Що спонукає людину до сімейної діяльності? Заради чого вона здійснюється? Що означає психологічна сумісність у родині? Начебто все ясно: люди кохають одне одного, не можуть жити у розлуці. Чому б їм не постаратися вивчити характер партнера? Навіщо люди сваряться? Кому потрібний конфлікт? Чому люди виснажують один одного упертістю? Чому б не полічити до тисячі? Невмотивованих учинків не буває. Чому конфлікти виникають? Навіщо вони виникають?

Відповіді дає аналіз причин: а) несхожість характерів (вони й не можуть бути схожими. У кожного власні очі, специфічна хода, свій ніс, свій характер тощо); б) несприятливі побутові умови (вони не одразу створюються); в)

духовна несумісність (у 47% удалих шлюбів подружжя живуть у нескінченних конфліктах). Забувають, що "вихований — вище за освіченого!"

А втім, завжди слід пам'ятати про загадки кохання. Кохання — це ідеалізація, обожнювання, самопожертва. Кохання — це найбільше щастя, сенс буття, великий дар, свято душі, багатогранні переживання, це внутрішнє світло, яке проникає у душу й творить дива. Це й духовна потреба, й почуття відповідальності за іншого.

Праця, слово, мистецтво відкрили людині світ кохання. За кохання треба боротися із зашкарублістю, підлістю, міщанством. Увага й повага один до одного мають бути непорушуваним правилом. Брутальність і хамство — вороги етикету сімейних взаємин, вони руйнують родину, вбивають сімейне щастя.

Академік О.О.Богомолець вважав, що здоров'я людини значною мірою залежить від уміння бути чемною. Конфлікти, сварки, взаємні кривди, образи зникають, якщо подружжя намагається не взяти гору за будь-яку ціну, а коли прагне перемоги обох; не пам'ятають образи: чим скоріше висвітлити конфлікт, тим менше лиха він завдасть; перш ніж висувати одне одному претензії, відверто усвідомлюють, що їх по-справжньому турбує; не вдаються під час обговорення справ сьогодення до колишніх образ; відверто висловлюють свої почуття й очікують цього від партнера; зважають на настрій і переживання іншого, навіть якщо вважають, що він помиляється.

Тож непогано буде запам'ятати кожному: "якщо я беру участь у конфлікті, виходить, що це мені потрібно" [20, 26].

У родині дотримання основних норм і правил етикету є обов'язковим і так само необхідним, як поза домом. Той, хто вихований і чемний "на винос", а вдома лається й поводить себе брутально, найменшою мірою заслуговує на кохання і повагу.

Згідно з етикетом сімейних взаємин стосунки між чоловіком і дружиною мають бути не просто поважними, а дуже поважними. Такі "чарівні слова", як дякую, вибач, будь ласка тощо в сімейному житті абсолютно необхідні, хоча

й певною мірою умовні. Нерідко жінка скаржиться на чоловіка близьким людям, що чоловік звертається до неї у категоричній формі: "звари каву", "принеси книжку", "віднеси костюм у хімчистку" тощо, не додаючи при цьому "будь ласка".

Чи має вона рацію?

Якщо йдеться про повсякденні речі, які зазвичай належать до компетенції дружини, наприклад, кухонні справи, тоді, мабуть, чоловікові не варто щоразу "просити", однак він має просити про послугу, приміром: "Будь ласка, принеси окуляри, сутеніє, а я не хочу переривати роботу" тощо.

Дружина щодня ставить на стіл перед чоловіком обід, він не зобов'язаний раз у раз дякувати їй за це, проте після трапези не завадить подякувати їй. Вихований чоловік завжди вдома перед виходом подає дружині пальто, в цьому разі вона може й не дякувати. Натомість задоволення прохання "Принеси, будь ласка, зі спальні мій халат" передбачає слова подяки.

Не слід забувати й про інтонацію у спілкуванні між подружжям. У стислому звертанні: "Налий мені чаю" — може пролунати теплота і ніжність, тоді як у пропозиції: "Дуже прошу, налий мені чаю" може міститися категоричний наказ.

Трапляється, що подружжя називають одне одного лагідними вигаданими іменами. У цьому, звісно, немає нічого поганого, якщо діалог відбувається без присутності третьої особи. Звертання на кшталт: "крихітку", "котик" припустимі наодинці, однак коли говориш про свою дружину зі стороннім, доречніше сказати "моя дружина" або просто назвати по імені.

Не приведе у захват і не викличе радості в тещі зятеве звертання до неї: "Бабуся". Вона ж йому не бабуся! Таке фамільярне звертання дорослого чоловіка радше обурить і скривдить літню жінку, адже цим наголошується її похилий вік. Якщо в родині не прижилася форма звертання до батьків дружини або чоловіка "мамо", "тато", тоді цілком прийнятним буде звертання до них на ім'я та по батькові.

Для всіх домашніх обов'язкові чистота й охайність одягу. Особиста

гігієна — важливий компонент не тільки уваги до себе, а й поваги до інших. Чистота вдома часто-густо залежить від культури тих, хто тут мешкає, а також від правильної організації побуту. Чищення взуття чи одягу не припустиме на кухні під час готування їжі або в кімнатах. Для цієї необхідної процедури потрібно виділити конкретне місце, наприклад на балконі або у вітальні.

Прибирання ванної кімнати, чищення раковини після умивання належить до обов'язків буквально кожного, хто щойно ними користувався. Над раковиною, в якій миють посуд і продукти, вихована людина не чиститиме зуби.

Підтримання порядку і чистоти в оселі (квартирі) не можна перекладати на плечі однієї лише господині, це справа й обов'язок усіх домашніх.

Родина — клітинка соціальної організації суспільства. Характер взаємин між чоловіком і дружиною визначає також культуру дітей. Чистий, охайний вигляд батьків — один із засобів збереження батьківського авторитету у дітей. Коли мати чи батько приводять дитину до дитячого садка або забирають її звідти, мають якомога ретельніше подбати про свій зовнішній вигляд. Уважне око дитини схильне до порівнянь. Уміння дітей усе бачити й чути, їхня спостережливість значно гостріші, ніж це здається батькам.

От чому діти об'єктом для наслідування обирають найближчих, улюблених, справедливих, працьовитих, найкращих серед усіх, кого вони знають. Від них нерідко можна почути: "Хочу бути такою, як мама!" або "Хочу бути таким, як тато!" Мірою дорослішання й розширення меж спілкування дитина зустрічає й інших людей, котрі стають предметом її ідеалізації, утім образ батька й матері залишається найдієвішим упродовж цілого життя дитини.

Якщо професійна етика і педагогічний етикет учителя вимагають від нього в усіх випадках життя бути вірним тому, чого вчиш, то рівною мірою етика батьків та етикет сімейних взаємин висувають і до батька, і до матері аналогічні вимоги.

Існує таке правило: якщо хочете виховати дитину, виховуйте насамперед самих себе. Батько — еталон, ідеал в очах дитини. Однак слід подбати про те, щоб показати дитині інших порядних людей, познайомитися з ними, розповісти про їхню працю та досягнення. Виховання починається з праці, причому праці будь-якої.

Допомога дітей у домашніх справах — це теж праця, проте вона не має бути предметом купівлі-продажу: "прибереш у кімнаті, тоді підеш у кіно". Замість обіцяти нагороду за працю краще похвалити дитину, наголосивши при цьому, що її допомога у домашніх справах була корисною і потрібною.

Проте всі виховні засоби виявляться марними, якщо діти помітять, що, приміром, батько цілком перекладає домашні справи на матір. Звісно, в розподілі домашніх обов'язків між членами родини немає загальних правил і законів, як їх немає в розумінні "суто жіночої" або "суто чоловічої" домашньої роботи. Але кожному члену родини треба мати свої обов'язки і пам'ятати про них.

Найважливішою сферою спілкування подружжя в сім'ї є домашній побут — повсякдення. У спілкуванні зі сторонніми людьми ми бачимо "парад", а вдома — його "кухню".

Хто має вести домашнє господарство? — Відповідь: "Ніхто!" Няньок немає. До того ж чому дружина має робити задарма те, що ніхто не бажає робити за гроші?

Проблема сімейних свят — справа кожної окремої сім'ї. Утім, одне не підлягає сумніву — день народження кожного члена сім'ї має бути днем взаємного порозуміння, кохання і цілковитої згоди.

Аналіз етикету сімейних взаємин свідчить, що дружини зазвичай надто болісно переживають, якщо чоловіки забувають про день весілля. Не варто засмучувати цим своїх супутниць життя. Безпам'ятливість чоловіків не завжди є ознакою їхньої неухважності. Чоловіки творчі, активні, занурені у роботу найчастіше схильні до певної неухважності. Тож дружині треба бути великодушною.

Молоді члени сім'ї, якщо вони живуть окремо від батьків, мають першими відвідати старших за віком на новорічні свята. Членів сім'ї старшої генерації, які живуть в інших містах і селах, звичайно вітають у письмовій формі. Причому старшим бажано надсилати привітання в конверті, молодшим та одноліткам можна надіслати тільки листівки.

Нерідко джерелом сімейних конфліктів стає спільне проживання з матір'ю чоловіка (свекрухою). Трапляється так, що в домі опиняються дві господині. Які хто при цьому має права, як розподілити домашні обов'язки? Давати поради дуже важко. Проте існує низка правил. По-перше, право називатися "господинею" поширюється на обох жінок. Невістка, хоч і завантажена на роботі або вчиться, й тому майже не бере участі у веденні господарства, однак також є "господинею". По-друге, свекруха через хворобу може зовсім не займатися хатнім господарством, однак і вона "господиня" — старша, почесна. В інтелігентних сім'ях свекрусі належить почесне місце за столом, з нею слід завжди радитися стосовно різних хатніх нововведень. Вона присутня на всіх сімейних урочистостях.

Свекруха може не брати участі у вечірках, на які збираються лише однолітки молодят або їхні товариші по роботі. І, такою самою мірою, коли приходять однолітки матері, свекрухи, молодим не обов'язково весь час сидіти в їхньому колі, хіба що мати спеціально прохатиме їх про це. Етикет сімейних взаємин, правила ввічливості потребують привітати гостя, котрий завітав до когось із родичів, але якщо ця людина мало знайома, інші члени сім'ї не мусять цілий вечір проводити у його товаристві.

Необхідно пам'ятати, що люди похилого віку надто чутливі до того, якою мірою молодь дотримується правил етикету і норм ввічливості стосовно них. Тож не слід наполягати на тому, що вони втомилися і їм краще відпочити, коли за столом веселощі; припиняти розмову, коли в кімнаті з'являється свекруха; навіювати дітям, що в бабусі вікові дивацтва; в присутності свекрухи казати про когось: "Але ж це літня людина"; вживати аргумент: "У вашому віці..."; наголошувати, що хатні справи — тепер її доля; купувати їй

у подарунок речі, що асоціюються з жалобою; в її присутності повторювати, що квартира замала.

Правила етикету сімейних взаємин вимагають і від літніх людей тактовності. Їм також треба дещо обмежити свою допитливість і не надто перейматися подробицями життя молодих; не дізнаватися про те, що їм говорили; не дозволяти собі виявляти капризи і невдоволення; не вимагати від молодих, щоб вони якомога рідше відлучалися з дому; не зловживати висловом: "От у наш час..."; не критикувати зятя перед дочкою, невістку перед сином; намагатися не надто часто і багато розповідати про своє минуле.

Членам сім'ї слід поважати звички й уподобання інших, приймати їх без закидів і критики, не ставити при цьому за приклад себе. Жінка, приміром, полюбляє почитати в ліжку. Чоловік обожнює футбол. Чоловік може накритися ковдрою, коли захоче спати, а дружина заткне вуха ватою, почувши лементи по радіо або телевізору, коли забито гол. Чоловік любить у неділю з'їздити на риболовлю. Ну то й що?! Він обов'язково присвятить родині цілий суботній вечір. Треба вміти поступатися іншому, немає нічого гіршого, ніж дорікати одне одного у взаємних жертвах упродовж подружнього життя.

Етикет сімейних взаємин зобов'язує членів сім'ї: не виявляти зневаги до захоплень інших; не засуджувати друзів іншого; не виявляти власного негативного ставлення до них; не підвищувати голос із приводу того, що один із членів сім'ї палить або вмикає програвач; не залишати після себе безладдя; тихо зачиняти входні двері; витирати ноги, перш ніж увійти до квартири; цілувати матір (дружину), коли йдеш зранку із дому; батькам не слід читати листи, адресовані дітям. Подружжя має взаємно поважати таємницю листування; ввічливість вимагає повідомити про лист, отриманий від родичів або спільного знайомого; ані чоловік, ані дружина не мають шукати листи і записки у кишенях одне одного (прагнення до необмеженої поінформованості завдає більше шкоди, ніж користі); свекор або свекруха теж не повинні розкривати листи, що приходять на адресу молодих.

Чи треба попереджати, коли входиш до кімнати кого-небудь із членів сім'ї? У різних сім'ях заведено по-різному. Краще постукати вранці й увечері, тобто в той час, коли людина може роздягатися або вдягатися.

Не обов'язково, сідаючи за спільний стіл, щоразу говорити: "Смачного!". Проте після їжі виховані люди зазвичай дякують і просять дозволу підвестися, якщо необхідно піти раніше за інших.

Якщо донька зустрічається з юнаком, бажано, щоб батьки давали їй невеличку суму грошей на дрібні витрати. Не зовсім зручно, коли юнак раз у раз розплачується сам, адже він теж поки перебуває на утриманні в батьків. Інша річ, якщо він уже працює.

Правила гарного тону передбачають подружню галантність — особливе мистецтво. Серед чоловіків поширена хибна думка, що галантність стосовно дружини можуть розцінити як ознаку матриархату, що панує у сім'ї. Часом виникає парадоксальна ситуація, в якій чоловік часто-густо буває надто ввічливим, надміру гречним стосовно всіх жінок за винятком своєї дружини, тоді як саме за уважністю й повагою до найближчої людини ми визначаємо справжнього чоловіка. Крім того, його шанобливе, делікатне і тактовне ставлення до дружини — це неабияка данина поваги до самого себе, адже вона — його чудова половина.

Згідно з етикетом сімейних взаємин до безумовних обов'язків чоловіка належить: подавати пальто дружині як вдома, так і в публічному місці; не читати за обіднім столом; на вечірці перший танок танцювати з дружиною; вміти помітити нову сукню дружини, сказати з цього приводу щось приємне; якомога частіше казати дружині компліменти; завжди пропускати дружину вперед, входячи в помешкання; робити їй маленькі подарунки навіть без приводу, час від часу купувати квіти; у присутності не озиратися на інших жінок; не вдаватися до аргументу: "Я заробляю, тому й вимагаю"; не ходити по квартирі напіводягненим; виходячи з дому в неробочий час, повідомляти дружину щодо мети виходу і часу повернення; похвалити обід; іноді поцікавитися, що робила дружина, поки його не було вдома; не обмежу-

ватися суто "діловими розмовами".

Чимало трапляється чоловіків-критиків. Цей тип чоловіків виказує свою "увагу" до дружини тим, що постійно критикує її зовнішній вигляд, сукню, риси характеру, друзів, смаки, методи виховання дітей. Жити з таким чоловіком не надто приємно і весело. Чоловік має усвідомлювати, що рано чи пізно такого штибу критика охолоне почуття дружини.

Дружинам непогано було б замислитися стосовно того, що та чи та поведінка чоловіка — наслідок його непевності в собі, незадоволення собою. Рівновагу часом можна відновити, похваливши чоловіка, наголосивши при цьому його чесноти й досягнення. У цьому разі натхнений чоловік перестане критикувати дружину, здивований, ба й уражений її увагою.

Трапляється й чимало дружин-критиків. Лікування — аналогічне.

Правила хорошого тону, етикет сімейних взаємин зумовили виникнення низки "тактичних" порад для дружини: підбираючи туалет, зважайте й на вподобання чоловіка, а не тільки приятельок; якомога частіше кажіть про те, що любить чоловік; не користуйтеся його "священими" предметами (не беріть без дозволу електробритву, не наводьте порядок у його шухляді, не порсайтесь в його портфелі), не мигнувши оком, слухайте його балачки у колі друзів, не переривайте чоловіка, коли він розповідає анекдот, вигуком: "Усі його знають"; не беріть під сумнів його компетентність щодо предмета розмови; не критикуйте його в присутності матері (дітей, знайомих і незнайомих); не дуже контролюйте, бо контроль з боку близької людини буває найобразливішим; не заперечуйте його прихильності до матері; кажіть йому якомога частіше компліменти, уважно вислухайте його пораду; не запрошуйте гостей, які йому не до вподоби, і не приймайте запрошень, що будуть йому неприємні; жінці, котра взяла другий або третій шлюб, бажано не згадувати вголос чесноти своїх колишніх чоловіків.

Етикет сімейних взаємин також визначає правила, які має пам'ятати подружжя: в разі тривалих конфліктів, частих сварок кожному треба замислитися над власною поведінкою. Адже йдеться не про розбитий чайник

або склянку. Людина, котра постійно ініціює сварки, після самоаналізу часто-густо здатна дійти висновку, що «нерви в неї кепські!»

Це не означає, втім, що тепер можна бешкетувати із чистим сумлінням, брутально поводитися з чоловіком (дружиною) та іншими близькими людьми. Винуватцям сварок варто запитати себе: а чому я весь час нервуюся? Нерідко трапляється так, що вдається усвідомити істинну причину знервованості, й життя налагоджується.

Добробут, щастя сім'ї величезною мірою залежать від уміння зі звичайного, буденного, з повсякденних справ "створити свято" один для одного. Не буде суперечок, сварок, дрібних образ. Адже псувати життя через дрібниці — неприпустима дурість.

Іноді конфлікти або сварки, що виникають без жодного видимого приводу й супроводжуються взаємними образами, зводяться нанівець пропозицією розлучитися. Але вдаватися до цього слід у найскрутніших випадках. Дотримуючись у дискусіях певних правил, можна уникнути катастрофи, що насувається. Такими правилами, зокрема, є: ніколи не варто висловлювати свої претензії іронічним тоном — цей тон ображає, принижує й викликає у відповідь інстинктивний протест. Адже буквально все можна сказати по-доброму, по-діловому, чемно, тактовно й спокійно. Це єдино правильний тон у сім'ї. Агресивний тон, інтонація наказу дратують, принижують, ображають; заважають порозумінню усілякі натяки, яких слід уникати. Категорично неприпустимими є загрози вчинити самогубство. У суперечці двох не варто посилатися на думку третіх осіб. Цілком спокійна і дружня розмова подружжя перетворюється на скандал, щойно хтось із них пошлеться на думку своєї матері, брата, сусідки або когось іншого; у сімейних дискусіях будь-що треба уникати численних узагальнень на кшталт: "Ти взагалі якійсь...", "Ти завжди..." Необхідно говорити про певні факти або конкретні випадки — і тільки про них.

Постійні претензії убивають кохання. А заслужені докори — особливо. "Чим зауваження, докір правдивіше, тим образливіше". У цьому полягає

парадокс сімейних взаємин. Тому вдаватися до них треба якомога менше. Інстинктивною реакцією людини, котрій ми висуваємо претензії, робимо зауваження тощо є бажання якнайшвидше ізолюватися від нас. Правила гарного тону вчать, що краще не обтяжувати себе та близьких постійними, безперервними зауваженнями. Зауваження можна зробити раз, до того ж вельми дружнім тоном. Повторення зауваження й особливо висловлене гучніше за попереднє не принесе успіху: навряд чи партнер не пам'ятає про зауваження; якщо не реагує, тож або не хоче, або не може, і з цим нічого не поробиш; близьким людям можна простити їхні дивацтва або слабкості у недотриманні якихось умовностей, адже всі ми не без недоліків. Ангелів не буває.

Сказане аж ніяк не є заклик до всепрощення. Навпаки, багато чого вимагаючи від себе, людина має підстави очікувати цього й від інших. Однак вимоги необхідно завжди висловлювати у належній формі й у відповідний час. Це доцільніше робити віч-на-віч і, ясна річ, не по телефону [1].

Духовна близькість подружжя порушується "короткими замиканнями". У сім'ї їх, поза всяким сумнівом, неможливо уникнути. Вихованість, правила гарного тону зобов'язують, а це дуже важливо, щоб ці замикання були посправжньому короткими. Варто якнайшвидше вибачитися і відновити нормальні стосунки в сім'ї. Після примирення причину сварки і саму сварку треба остаточно забути.

Звісно, трапляються ситуації, коли після перемир'я необхідно будь-що з'ясувати окремі взаємні позиції, проте краще цього уникати. "Найгірший мир краще за добрячу бійку". Щоб загасити сварку, ліпше не роздмухувати вугілля.

У сім'ї не треба надто часто з'ясовувати стосунки. Поведінка одного не завжди зустрічає абсолютне розуміння іншого. Краще запитати партнера, чому він вчиняє саме так, а не інакше. Якщо відповідь не задовольняє, не слід силкуватися досягнути всю правду. Партнер бажає про неї не говорити,

це його право, а притиснутий до стінки він іноді вибовкає те, про що думав подумки. Цілком імовірно, він би ніколи не сказав цього, аби не засмучувати людину, котру палко кохає.

Сімейні відносини вимагають, щоб кожна заява партнера приймалася з довірою. Ніколи не намагайтеся близьку, а тим паче кохану людину викривати в удаваній брехні. У спілкуванні з близькою людиною (і особливо з нею) треба чітко стежити за тим, що говориш. Вигуки "Ти що, з глузду з'їхав!", "Ти що, збожеволів!", "Чого ти дурня клеїш!" тощо може, й свідчать про безпосередність наших реакцій, але не прикрашають розмову. Доречніше сказати: "Помиляєшся, любий", або "Ти помиляєшся, любя!"

Культура спілкування подружжя заперечує вживання навіть у напівжартівливо-дотепних звертаннях різких висловлень. Поготів ніколи не можна відповідати образою на образу. Реакція на наші слова не завжди збігається з очікуваною, тож, самі того не відаючи, не бажаючи, ми інколи сильно ранимо партнера. Особливо коли необережне слово було сказане без жодного злого наміру. Людина, котру вдарили чи вразили словом, може простити, натомість криваві рани в її серці залишаються, причому надовго.

Напевно, у будь-якій суперечці дружину переконає заява чоловіка: "Ти мій найдорожчий скарб". Незрозуміло, чому чоловіки дуже рідко використовують цей чудовий аргумент. Було б добре, якби ми могли засвоїти всі ці правила сімейного етикету, попередньо не припустившись помилок. Вони по збудуть нас від жахливих днів туги і злості на себе, від свідомості своєї недосконалості в питаннях культури спілкування.

1.2. Етичне виховання дітей в сім'ї та школі

Навчання етикету передбачає моральне, естетичне й трудове виховання дитини. Відомо, що усвідомлене спонукування до активної праці досягається завдяки глибокому розумінню сутності праці як вищої цінності, котра є не лише засобом для існування, а й важливою умовою розвитку особистості, її

першою життєвою потребою.

Втім, як свідчить практика, соціально-моральне значення праці як головної діяльності людини дуже часто усвідомлюється недостатньою мірою.

На питання про головні риси сучасного старшокласника хлопці відповіли: широка ерудиція, інтерес до мистецтва, спорту. Коли ж їх запитали, наскільки характерною рисою для них є праця, замість відповіді натрапили на зустрічне питання: "А що ви маєте на увазі?"

Б.Нікітін, відомий ентузіаст нових методів виховання, писав, що коли дитина починає вимовляти перші звуки — ми прагнемо її навчити говорити, коли вона підводиться на ніжки — ми вчимо її ходити, щойно малюк узяв у руки ложку — ми вчимо його їсти, але 7-8-літню дитину, вже здатну до простих, легких видів праці, ми цілих 10—15 років оберігаємо від неї, наче від чуми. А потім вже дорослу занурюємо на вісім годин у роботу, не підготувавши її ані фізично, ані морально, начебто "трудові якості" не вимагають розвитку й удосконалення, подібно до мовлення, ходіння чи вміння писати. Зрештою ми обкрадаємо особистість, позбавляємо дитину природної жадоби до праці. Відбувається запізнення до праці, що обертається потім і запізненням на роботу, і нескінченними перекурами, і навіть прогулами.

Народна сімейна педагогіка здавна підносила на моральний п'єдестал раннє трудове самоствердження ("він у мене вже за мужика!", "вона — справжня господиня в домі!"). Якимось непомітно почало сходити нанівець розуміння моральної значущості раннього трудового дорослішання власних дітей. А дарма. Як виховати працьовитість поза працею?

На жаль, школа також допомагає сім'ї "охороняти" дітей від праці. Письменник О.Радов слушно наголошував, що міська школа недостатньо виховує працьовитість і дисциплінованість. І справді, без серйозної трудової діяльності важко виховати й дисципліну, й відповідальність, й активну громадянську позицію, тобто саме ті якості, які є ключовими для формування

особистості та виховання культури поведінки. А "іграшкова" праця в сім'ї та школі ображає самолюбство дітей, котрі дорослішають, і жодною мірою не сприяє зародженню в них інтересу й сумління до праці.

При формуванні етикету в сім'ї та школі виникає прогалина, зумовлена недостатньою моральною підготовкою підлітка до правильного засвоєння головного принципу розподілу життєвих благ — за працею. Французький письменник Е.Базен у романі «Галас сови» писав, що дитина має знати про розподіл грошей у сім'ї: скільки потрібно на харчування, одяг, білизну, гігієну, комунальні послуги, транспорт, а скільки — на задоволення.

Це надає вагомості дитині у власних очах.

До того ж саме така праця стає мірилом гідності людини й мірою її добробуту. Людина формується діяльністю (працею). Праця є первинною у становленні особистості. Праця — це вирішальний чинник людського буття, оскільки виступає природною умовою життя людини. У праці, діяльності виявляється сутність людини.

За працею розподіляються блага, працею визначаються морально-етичний образ людини, її значимість й авторитет у колективі і суспільстві. На жаль, практика праці як підґрунтя формування етикету в умовах школи і сім'ї поки що відпрацьована недостатньо, і діти уявляють її здебільшого подумки, хоча працювати вони готові й колективно, й безкорисливо, й багато. Тож у чому річ?

На нашу думку, основними помилками, яких припускаються батьки у вихованні дітей, є такі:

а) батьки надмірно жаліють своїх дітей, щосили намагаються вберегти їх від труднощів життя. А втім, по-справжньому шкодувати й берегти дітей — це означає готувати їх до самостійного життя, до життєвих випробовувань, допомогти їм розібратися в самих собі та інших (адаптуватися в житті);

б) діти виростають соціально пасивними, звикають жити у тепличних умовах, покладатися на матір, часто-густо не можуть захистити власну гідність. "Перш ніж покохати в дівчинці жінку, хлопчик має любити в ній

людину, пережити почуття захвату, гордості, натхненності найвищою людською радістю — радістю інтелектуального, естетичного спілкування людини з людиною", — говорив В.О.Сухомлинський⁸;

в) мати — рабиня, батько — холуй. "Я виросла в нестатках і турботах, тож нехай моя донька цього не знає", — у такому разі дочка зазвичай вміє лише красиво вдягатися. Мати-рабиня не може викликати поваги у дочки, тому наслідувати свою матір-рабиню така донька не стане.

Для виховання хлопчика дуже важливий авторитет батька, його гідність. Батько-п'яниця, непорядний і байдужий не викликає поваги. Французький учений Ш.Фур'є писав: "За те, що жінку тримають у рабстві, ніхто не несе покарання більшою мірою, ніж сам чоловік". Чому? Тому що приниження жінки руйнує природну гармонію між чоловіком і жінкою, воно образливе як для жінок, так і для чоловіків.

Батько — це сила, розум, опора сім'ї в життєвих негараздах. Це розважливий, справедливий старший друг. Він великодушний і самовідданий. Він не дозволить схибити на життєвому шляху. Відсутність батька зумовлює розвиток у хлопчика негативних рис: боягузливості, усамітненості, впертості, агресивності. Авторитет батька здатен заслужувати справами, турботою про дружину і дітей.

Практику залучення дітей до цілеспрямованої, серйозної, дорослої праці, що сприймається як шляхетне покликання, далеко не завжди можна зустріти у наших сім'ях.

Якщо підліток із раннього дитинства займається цікавою справою, неробство завжди обтяжуватиме його. Соціологи звернули увагу на те, що серед молодих робітників-раціоналізаторів практично ніколи не трапляється порушників трудової дисципліни. Інтерес до праці не можна підмінити однією лише цікавістю (хобі). Треба, щоб у підлітка була цікава, корисна справа, що сприятиме невпинному зацікавленому морально-етичному вдосконаленню особистості, позаяк праця — це завжди добро, віддане людям. У цьому випадку розвивається особиста гідність, а праця

сприймається як духовна цінність [18, 82].

А.С.Макаренко вважав за потрібне давати дитині кишенькові гроші, щоб вона мала змогу обмірковувати витрати, планувати їх, заощаджувати на одному, щоб придбати інше. Найрозумніше — перетворити обговорення домашніх питань сім'ї на традицію. Загальні збори, "раду сім'ї" треба старанно готувати, щоб дитина навчилася усвідомлювати реальну вартість грошей, розуміти, що далеко не все, що заманеться, можна купити одразу; розрізняти основні й другорядні потреби сім'ї; вміти піклуватися про сімейні нужди.

Діти тривалий час одержують блага в сім'ї не за працею. До яких меж зростатиме обсяг споживання підлітком незароблених благ? На це питання не можуть дати відповідь ані сім'я, ані школа. Сім'я може виховати в дітей необхідну моральну навичку: не бери, якщо не заслужив; шукай справу, якою можна було б відповісти на турботу.

Праця підлітка у сім'ї має оцінюватися за моральним принципом "за працею й честь" і зіставлятися із самооцінкою, тобто дитина має відповідати сама перед собою: яку я приношу користь? Так, Ю.П.Азаров радив, що будь-який виріб, зроблений руками дитини, варто берегти, бо він дорожчий за кришталеву вазу.

Необхідно з дитинства привчати дитину бачити кінцевий результат своєї праці й дбати про тих, кому ця праця призначена. Тоді значно поменшає браку і на роботі.

Праця завжди важка. Треба вміти якоюсь мірою долати самого себе. В одній школі учень запитав льотчика В.К.Коккінакі, чи завжди йому легко працювати. Славетний льотчик відповів, що коли працюється легко, він ловить себе на тому, що працює несумлінно. Адже сумлінна людина завжди шукатиме, де їй найцікавіше і де вона може принести максимальну користь. Робота нерідко буває неприємною, буденною, але сумлінна людина не може відмовлятися від неї.

Чому б не мати вдома куточок-майстерню для дитячої праці? Адже

робити будь-що слід тільки добре. У народі кажуть: "Орач не той, хто оре, а той, хто милується своєю роботою!". Діти любитимуть працю в сім'ї і шкоді, вона буде для них радістю, якщо довіряти дітям, вважати їх повноправними учасниками трудового процесу, доручати їм пошук оптимального варіанта.

Дружина американського винахідника Томаса Алва Едісона згадувала про його захопленість: "Якщо ви уявите собі людину, котра живе в стані безперервного збудження, котра нічого не бачить і не чує навколо, яка ні про що не думає, не робить нічого сінько з того, що безпосередньо не стосується розв'язуваного завдання, ви матимете якнайточніше уявлення про Едісона під час роботи".

Пропонуємо низку рекомендацій на доповнення наведених раніше:

- трудові традиції у кожній сім'ї — це своєрідна сімейна естафета;
- елементи конкурсу, орієнтування на те, хто "більше вміє", хто якісніше виконає своє доручення;
- трудова нарада членів сім'ї, у якій діти беруть участь в ухваленні рішення нарівні з дорослими;
- навчання елементів НОП (наукової організації праці); трудова звітність за тиждень на сімейній раді;
- планування спільних справ батьків і дітей; обов'язкова естетична оцінка дитячої праці.

У домашній праці головне, мабуть, не робота, а турбота. Домашня праця — ще добра школа підготовки майбутнього сім'янина. Ініціатором домашньої праці майже завжди виступає мати. А чи не можна батькові виявитися ініціатором благоустрою подвір'я, домівки, ігрових дитячих майданчиків, тобто вийти разом із сином попрацювати за межами квартири. Ми всі скаржимося на перевантаженість шкільних програм, а самі й у школі, й удома робимо все, аби звільнити дітей від праці. Тому й ростимо ледарів. А де неробство — там і злочини. Духовний вакуум, в якому іноді опиняються підлітки, заповнює схильність до шкідливих звичок.

Етикет взаємин у сім'ї та школі ґрунтується на увазі до людини, на

повазі людської гідності. "Щоб завтра прийшов пострижений!" — гримає вчитель-майстер ПТУ на учня... — "Якщо наважишся прийти із довгим волоссям, власноруч пострижу тебе наголо". Неважко збагнути, що сталося далі. Учень не прийшов зовсім — ані стрижений, ані з довгим волоссям. Почався затяжний конфлікт за участю батьків, директора. Дратівливість педагога часто-густо викликає лише негативний ефект. Чому? А тому, що супроводжується, як правило, зневажливим ставленням до дитини. А без поваги наша вимогливість, наголошував А.С.Макаренко, виявляється малоефективною.

Майстер Санкт-Петербурзького технічного училища № 79 Н.Г.Пакуліна чинила по-іншому. Вона, начебто між іншим, сказала хлопчиську із довгим волоссям, що ця стрижка йому не пасує і показала журнал мод. Не одразу, а за три-чотири дні учень прийшов підстрижений. Мета була досягнута тактовністю наставника, його повагою до особистості учня.

Л.Богопольська у статті "Навчити повазі" розповідає про відомого у Санкт-Петербурзі педагога-вихователя С.О.Алексєєва, котрий працює з важкими підлітками. Він поставив своїм вихованцям складне питання — як вони вчинять, якщо доведеться порушити закон і ніхто про це не дізнається. Вони відповідали докладно, нічого не приховуючи, мотивували свої вчинки. Причина відвертості не тільки в довірі до Алексєєва, а й у кількох підсумкових словах видрукованої анкети: "Дякуємо за щирі й докладні відповіді". Ця повага старшого друга зобов'язувала підлітків бути правдивими й серйозними.

У профтехучилищі при об'єднанні "Кіровський завод" до всіх без винятку хлопців вихователі-вчителі звертаються на "Ви". Л.Богопольська із вдячністю згадує свого вчителя О.О.Посінкова, професора-мистецтвознавця, який викладав у їхній школі біологію.

"...Він дуже любив молодь. Ставився прихильно й доброзичливо до своїх учнів. Пояснюючи, захоплювався, жив у своїй розповіді, не чув ані дзвоника, ані галасу в коридорі. Він навчав нас, учнів, того "інтелектуального" стилю

спілкування, який, на його думку, мав стати нормою наших відносин, нормою й правилами етикету.

Щиро дивувався, якщо ми розмовляли під час відповіді нашого товариша, й зауважував, що це цікаво. Нічого особливого у відповіді не було, але натхненний підтримкою вчителя однокласник оживав на очах, мова його набувала образності, яскравості.

Так на уроках професора Посінкова вчилися ми слухати не тільки себе, а й сусіда по парті, а в майбутньому — і співрозмовників.

Жодного разу професор не виставив оцінки несправедливо. Найбільше страждав, коли йому доводилося ставити "посередньо" і закликав нас не плисти по життю, а твердо крокувати.

"Навчалися ми в нього дивовижній властивості душі — здатності до співпереживання, до співчуття. Давно вже пішов із життя улюблений учитель, але ми й досі не говоримо про нього "жив": він живе у пам'яті, справах своїх учнів".

Доброзичливість, поважне ставлення до вихованця мають бути не винятком, а правилом для кожного вчителя — наставника молодих. А втім, нерідко можна почути:"... Я теж маю право на власний настрій, — каже молода вчителька. — Іванов на уроці крутиться, базікає, заважає, то невже я маю гладити цього шибеника по голівці?"

Спадає на думку давня історія, що трапилася в перший рік роботи в школі Л.Богопольської. Це був відмінний урок, що його дали молодому вчителю п'ятнадцятирічні підлітки, котрі довели, що за партами сидять не просто учні, а люди. А сталося таке. Л.Богопольській дали два дев'ятих класи. Один одразу став улюбленим — там було доволі тихо, й усе йшло так, як розписано в педагогічних підручниках. Натомість в іншому — бурхливо реагували на все. І вона щосили намагалася втихомирювати їх постійними зауваженнями.

Одного разу, ввійшовши у клас, вона опинилася у цілковитій тиші, яка одразу стурбувала її. Перед нею були не обличчя, а маски, на яких нічого не

відбивалося. Пролунав дзвоник, і всі мовчки вийшли з класу, одна дівчинка, що йшла останньою, промовила: "Бачите, як сьогодні було нудно. Адже ми живі люди, а ви не хочете на це зважати. І галасуємо ми не тому, що нам нецікаво, а тому, що ділимося враженнями... А дехто з учителів цього не розуміє і не поважає нас".

Мистецтво шанувати людей, бути милосердним, терпимим, поблажливим до окремих їхніх недоліків починається з нас, учителів, батьків⁹.

В одній із київських шкіл проводили молодіжний диспут зі старшокласниками, присвячений моральному обличчю молодої людини. У 9-Ю класах не все було гаразд із навчанням і дисципліною. Першим слово взяв учитель, людина середнього віку. Він почав розповідати про себе і своїх товаришів, пригадавши важке воєнне і повоєнне дитинство, голодні трудові будні, мимоволі вдався до узагальнень, а потім, як це часто трапляється, до обвинувачень, закидів, схожих на категоричну вимогу відшкодувати невідновлювані втрати. Хлопці переглядалися, підводилися, бурмотіли, наче перепрошували, тож ситуація навдивовижу нагадувала якесь каяття. Диспут був зіпсований, хлопці замкнулися, серцем відчуваючи, що відвертість у цьому разі може їм тільки зашкодити.

О.Романченко на шпальтах "Літературної газети" описує ставлення майстра меблево-складального комбінату до новачків. Майстрові цьому щоразу підкидали нелегких учнів, знаючи, що він уміє завойовувати довіру хлопців. Проте якось і йому дістався міцний горішок — учень, котрий уже попрацював на різних підприємствах і на жодному не став своїм. Новий учень з'явився у бригаді без найменшого наміру братися за роботу. Всім своїм виглядом він начебто заздалегідь клав край будь-якій спробі залучити його до спільних справ, примусити бодай до чогось. Однак в цій бригаді його ніхто ні до чого не примушував, але й не ігнорував демонстративно. Хлопці працювали, радилися з майстром, тоді як хлопець гордовито стояв біля вікна, оглядав подвір'я зі штабелями дощок... і час від часу зухвало

поглядав на годинник. Наблизилася обідня пора. Хлопці вирушили до їдальні, весело перегукувалися, а новенький навіть не ворухнувся, демонструючи цілковиту байдужість до того, що відбувається. Й отут до нього підійшов майстер. Хлопці напружено чекали: ніхто не міг угадати, що станеться далі, майстер узагалі нерідко дивував їх непередбачуваністю власних дій. Напружено очікував майбутню розмову й новенький. Про можна було здогадатися навіть з його пози — вона стала ще зухвалішою. Раптом у цілковитій тиші пролунав рівний і спокійний голос майстра:

— Ваша високість, обід сюди накажете подати?

Новачок тривожно озирнувся, допитливо оглянув хлопців, побачив, що з нього не кепкують, і несподівано розсміявся сам. Напевне, збагнув, як виглядає з боку у своїй недоречній зверхності.

Очевидно, хлопчика цього часто-густо розпикали й удома, й у школі, й на роботі. І цього разу в майстра, мабуть, теж були "заготовлені" повчання і докори, тим паче, що підліток на них заслуговував. Але таємниця майстра була в тому, що він і гадки не мав про чийось нікчемність. За порожньою бравадою учня він зумів розгадати самолюбні муки невдахи, котрий щосили намагався обстоювати свою багаторазово потурану гідність, боявся видатися кумедним і жалюгідним у власній нездатності забити звичайнісінький цвях. На щастя хлопчиська досвідчений майстер належав до керівників (наставників), які відносини з людьми будують на засадах справедливості й незмінної поваги. І якщо суворість, вимогливість збільшувалася поступово, то справедливість і повага до людини, незалежно від її віку і зробленого нею у житті (доброго чи поганого), виказувалися негайно, з першої зустрічі.

Мови, математики, хімії, історії фізики дітей навчають з дитинства, а культуру спілкування, на жаль, прищеплюють не завжди.

Методом виховання у багатьох школах і досі залишається суворий тон і благоговійна відстань. На зборах часто торочать про дружбу та повагу, а на справді? Деякі вчителі самі знижують оцінки за поведінку. А втім, поведінка — це не зведення заборон і обмежень [8, 187].

Усе починається в сім'ї. Нахабство теж. У деяких сім'ях вважають за нормальне грубіянити найближчій людині — матері. Там не почуєш жодного теплого слова на адресу старших. А з сім'ї людина йде до школи, а потім в інститут, на роботу.

У формуванні етикету за умов сім'ї та школи найважливішу роль відіграє усвідомлення й засвоєння юною особистістю того, що вважається мерзотним, непридатним:

- лінуватися, ледарювати, бути недбайливим дармоїдом;
- видавати за заслугу те, що є твоїм обов'язком;
- жадати від батька й матері того, на що ти не заслуговуєш;
- бути жадібним, корисливим, негостинним;
- соромитися простої праці своїх батька й матері;
- глумитися над старістю;
- лицемірити, казати не те, що думаєш і відчуваєш;
- плазувати перед сильнішим за тебе;
- давати порожні обіцянки;
- порушувати дане слово;
- доносити на товариша;
- малодушничати, уникати відповідальності за свої вчинки;
- байдуже ставитися до людського лиха;
- спрямовувати силу і фізичну перевагу на лихі справи;
- мовчати, коли треба говорити, й говорити, коли треба мовчати;
- відступати перед небезпекою й намагатися будь-що зберегти власний спокій і добробут;
- домагатися для себе полегшення за рахунок товаришів;
- кривдити дівчинку, жінку;
- не слухатися матері, батька, обманювати їх;
- базікати;
- глузувати з каліцтв;

- не любити й кривдити тварин.

Викладач Камчатського педінституту Б.Бушелева розповідає, як вона на заняттях з культури поведінки показала четверокласникам стилізовану фігурку людини, вирізану з білого паперу, і запропонувала їм визначити, чи вихована ця людина. Чоловічок вирушив гуляти по партах і повернувся до неї з написом: "Містер Ікс". Тоді, прикріпивши фігурку посередині класної дошки й накресливши промені, які розходилися усебіч, вчителька запропонувала зробити чоловічка гарним, тобто наділити якоюсь ознакою вихованої людини. Пропозиції посипалися, наче з рогу достатку:

"Він завжди перший вітається!; говорить чарівні слова!; поступається місцем!; не вживає грубощів!; не ображає!; не штовхається!; завжди охайно виглядає!; прасує брюки!; любить читати книжки!; у нього вдома чисто!; допомагає вдома!; навчається добре й відмінно!..."

Хлопці не скупилися. На хвилі щедрості вони нагороджували чоловічка такими чеснотами, яких навіть і самі не мали. Ознак вихованості виявилось забагато, втім, потім з'ясувалося, що їх можна узагальнити. Ми з хлопцями дійшли висновку: вихованим називають того, хто вміє поводитися серед людей, зовні чистий і охайний, працьовитий, добре навчається, допомагає старшим, у кого лад у всьому, хто не марнує часу.

У перекладі "дорослою" термінологією це означає, що вихованість охоплює культуру спілкування, культуру праці, культуру зовнішності й культуру задоволення повсякденних потреб. Головними з перелічених вимог є культура праці й етикет мовного спілкування.

Проте ми проаналізували вихованість у плані змісту цього поняття. А можна спробувати зазирнути всередину і розглянути її з психологічного боку.

На автобусній зупинці дівчинка, котрій років вісім-дев'ять, уважно розглядає обличчя людини, знівечене шрамами й опіками. Кремезний, високий чоловік безпорадно щупиться, піднімає комір пальто, відвертається. Але дівчинка, випроставши руку з руки матері, обходить його навколо і

знову пильно вдивляється, не мигаючи. Чому дитина поводить ся непристойно?

Важко припустити, що тут має місце свідоме бажання скривдити незнайому людину, зробити їй боляче, порушити норми етикету. Щоб правильно поводитися, обов'язково треба знати норми етикету і правила поведінки. Інтуїція, почуття, навіть прихильне ставлення до людей не завжди підкажуть, як треба вчинити в тій чи тій ситуації. Чи слід вітатися з незнайомою людиною, котру ти, втім, щоранку зустріваш на зупинці? Хто припиняє телефонну розмову: той, хто зателефонував, або той, кому телефонуємо? Чи слід знімати взуття і вдягати хазяйські пантофлі, прийшовши в гості?

Отже, знання правил етикету — необхідний елемент вихованості. Але саме по собі воно ще не робить людину вихованою. Особливо якщо дотримання норм етикету сприймається як неминучий, але тяжкий обов'язок.

Одна невигадлива дівчинка в шкільному творі написала: "Нас навчали, як поводитися в їдальні, у кіно, вдома та в інших місцях. Коли мені заманеться, я ці правила виконую, а якщо не захочу, то й не виконую". Але не всі такі відверті. І чимало трапляється людей, котрі, знаючи правила етикету і дотримуючись їх (нічого не вдієш, вимога часу!), у глибині душі вважають їх порожніми й нікчемними умовностями, які ускладнюють життя.

Щиросердне сприйняття правил етикету і гарного тону, глибока переконаність у доцільності й обов'язковості їх, палке бажання слідувати їм — це теж важливий психологічний елемент вихованості. Його треба формувати обережно і старанно, використовуючи для цього всі можливості, й передусім виховну силу мистецтва, особливо в сім'ї та школі.

Але чи часто з'являється у наших фільмах, на сторінках книжок, у спектаклях герой із бездоганними манерами? Якщо це й трапляється, то гарні манери персонажа майже завжди є першою ознакою того, що він — тип негативний.

Проте буває й так: людина знає правила етикету, розуміє їх морально-

етичний зміст, прагне дотримуватися їх, та попри все в очах оточення виглядає недостатньо вихованою. Причина цього така: у процесі повсякденного життя і спілкування з людьми нам доводиться виконувати безліч простих і неодноразово повторюваних дій — подати загублену річ, допомогти вдягти пальто, поступитися місцем, пропустити вперед, радо привітатися, чемно вибачитися, невимушено вклонитися, користуватися столовими приборами тощо. Але навіть найелементарніші з цих дій потребують певної навченості. Пропустити супутника у дверях — і це треба вміти. А впродовж дня, тижня доводиться сотні разів приймати такі міні-рішення. Майже три століття тому англійський філософ Дж.Локк писав: "Якщо душа людини, котра живе в суспільстві, поглинена тим, щоб неспокійно стежити за кожною дрібницею своєї поведінки, то поведінка стає лише вимушеною, незграбною, позбавленою грації". По-справжньому вихованим можна назвати тільки того, в кого вироблені стійкі й міцні правила етикету, в кого вони перетворилися на звичку. У звичці дія автоматизується і здійснюється без спеціальної мотивації. Так, наприклад, ми говоримо про звичку, коли юнак просто не в змозі сидіти, якщо поряд стоїть жінка. Цінність доброї звички у тому й полягає, що вона звільняє свідомість людини від дрібних турбот і дає їй змогу зайнятися важливішими справами.

На користь виховання гарних звичок виступав К.Д.Ушинський. Він порівнював добру, гарну звичку з моральним капіталом, покладеним людиною у свою нервову систему. Капітал цей безупинно зростає, і відсотками з нього людина користується ціле життя. І, навпаки, дурна звичка — невиплачена позика, вона може довести людину до цілковитого банкрутства.

Чим частіше ми повторюємо правильні дії й учинки, тим менше зусиль потребують вони від нас, тим кращою стає наша поведінка (досконалішою, невимушенішою, природнішою). Цілком справедливим є твердження, що звичка — це друга натура.

1.3. Етична культура у взаєминах батьків і дітей

Щастя сім'ї зумовлюється щастям дітей і щастям батьків. Від матері та батька, старших сестер і братів, бабусь і дідусів дитина дістає початкові відомості про навколишній світ, про норми взаємин з іншими людьми. З рідної домівки несе вона у дитячий садок, школу свої навички, звички, культуру поведінки.

Незважаючи на те, що з перших років життя дитини у формуванні її особистості беруть участь вихователі, вчителі, друзі, потенційний заряд морально-етичних якостей і емоційних почуттів, що у сукупності складають етичну культуру взаємин, постійно справляє на неї значний вплив.

Батьки часом виховують дітей неправильними уявленнями, недотепними поняттями, шкідливими поглядами та звичками. Вони нівечать душі своїх дітей так само, як були зіпсовані колись їхні душі.

У роки отрочтва та юності, формуючи своє «Я», власні життєві позиції, людина мимоволі порівнює, зіставляє соціально-моральні, естетичні ідеали й установки із сімейними. Ступивши на самостійний шлях, людина шукає особисте щастя — створює сім'ю, відтворюючи, тим самим, спосіб життя батьків і затверджуючи свою, збагачену новим змістом, етику міжособистісних стосунків.

Важко переоцінити роль морального авторитету батьків у формуванні духовного світу дитини, у вихованні особистості. Авторитет, — справедливо наголошував А.С.Макаренко, — може бути істинним і хибним. До хибного авторитету він відносив:

- авторитет придушення, коли батько чи мати за найменші порушення норм поведінки карають дітей;
- авторитет відстані, коли батьки свідомо уникають контакту з дітьми, а доручення дають через бабусь, нянечок тощо;
- авторитет чванливості, коли батьки поводяться зарозуміло стосовно знайомих або співробітників, а діти наслідують, засвоюють цю огидну

манеру;

- авторитет педантизму й резонерства — у разі, якщо мати або батько вдаються до дріб'язкового піклування над дітьми, читають їм доречні й недоречні марудні нотації, не домагаючись виконання доручень;

- авторитет доброти, коли батьки захвалюють дітей;

- авторитет купівлі, коли батьки за успіхи або слухняність обіцяють дітям подарунки;

- авторитет панібратства, коли без урахування вікових особливостей дітей батьки поводяться з ними як із рівними собі.

Усі ці види хибного авторитету походять від морально-етичної, педагогічної, психологічної необізнаності батьків. Проте важливо не тільки те, скільки часу батьки проводять із дітьми, а й як вони його проводять. На жаль, не всі батьки це розуміють. Деякі батьки мають слабку моральну, педагогічну, етичну, психологічну підготовку і не готові дотримуватися підвищених вимог до виховання дітей, прагнуть перекласти турботи з виховання на бабусь та дідусів, на садок і школу, на армію і суспільство.

У народі кажуть, що вустами немовляти "мовить істина". Мимоволі пригадується один випадок. Якось увечері сім'я зібралася вдома: дружина дивилася телевізор, чоловік читав газету, дитина малювала. Вражена вродою співачки, мати звернулася до сина зі словами замилювання.

"Олексійку, поглянь, яка вродлива жіночка співає". Син глянув на екран, потім на матір і сказав: "Ти теж вродлива!" Цією фразою він відвернув увагу батька від газети... Той подивився на дружину зовсім іншими очима. Дитина допомогла батькові досягнути мить впізнавання там, де, все здавалося ясным.

Важко впливати на духовний світ дитини, якщо в сім'ї немає духовного комфорту, немає любові й порозуміння. А щастя і порозуміння у наших руках. Отже, не уникайте ніжних слів, не бійтеся похвалити один одного, не принижуйте і не ображайте людську гідність.

Життя коротке й різноманітне, а щастя — це нормальний стан людини. Взяти принаймні таке визнання: "Я закоханий, наче хлопчисько. І в кого б ви

думали? У свою дружину, — каже мені давній приятель, — а втім, ми з нею живемо вже десять років. Мені завжди хочеться зробити їй щось приємне". Звісно, кохання творить дива, робить людину краще й чистіше.

Проста деталь побуту. Вранці йдуть на роботу, увечері повертаються додому. Але зверніть увагу, як ідуть і як повертаються.

А сімейний обід? Як важливо почути слова подяки за приготовлений обід, побачити посмішку, відчувати бажання допомогти.

Вчинки батьків, їхня поведінка, моральне сприйняття дійсності — найголовніше у створенні сприятливого клімату сімейних стосунків.

Дитина — це дзеркало, в якому відбивається духовний світ батьків. Уважно придивіться до своєї дитини і ви побачите у ній самих себе. Виховати — означає впливати на дитячу душу найліпшим, що є у нас самих.

Необдумане слово або негідний вчинок укарбовуються у дитячій душі.

Людина входить у світ не моральним і не аморальним, не героєм і не злодієм, вона й не добра й не зла, не гарна й не погана. Вона приходить у світ ніякою. Тож якою вона буде, цілком залежатиме від нас — людей, котрі живуть поряд [8, 12].

Найчастіше ми припускаємося однієї й тієї самої помилки: віримо у власну безгрішність і право вершити суд, а якщо виходить щось не так, провини за собою не визнаємо. Чимало є таких батьків, які з надзвичайною легкістю дарують дітям власні хиби й недоліки, а потім карають їх за це.

Перш ніж покарати дитину, спершу слід розібратися в самому собі. Будь-яке рукоприкладство — це педагогічне дикунство. Вдарити дитину — означає розписатися у власному безсиллі й нечуваному неуцтві. Адже часто дитина чинить неправильно внаслідок обмеженості свого життєвого досвіду, знань і вмінь. Помилки свої треба виправляти разом, тоді дитина повірить у щирість дорослого. Допоможіть їй стати краще, не принижуючи її, — і дитина обов'язково це сприйме.

Не слухняності слід домагатися від дітей, а вміння слухати і розуміти один одного. Часом дитину можуть вилаяти за те, що вона впустила ложку,

натомість за зіпсований іншим настрої, за зневагу до іншого — промовчати.

Виховання в сім'ї — це правильно організоване спілкування, ґрунтоване не на підпорядкуванні й примусі, а на взаємовпливі, взаємодопомозі, взаємозалежності. На цій загальнолюдській нормі спілкування і будується етикет сімейних взаємин.

Будь-який учинок дітей викликає в батьків певну реакцію: посмішку, гнів, схвалення, несхвалення. У такий спосіб ми орієнтуємо дитину в складному світі людських взаємостосунків, формуємо в неї морально-етичні критерії, що мають спиратися на культ знань, культ скромності й культ жінки.

Про рівень цивілізованості, про загальну культуру суспільства судять за красою ставлення до жінки. Тому вже з дитинства хлопчику варто прищеплювати повагу до дівчинки, майбутньої матері. Тривала історія духовної культури і практика сьогодення доводять, що для виховання справжнього чоловіка батькам, учителям весь час слід підтримувати у колективі (сім'ї, дитячому закладі, школі, вузі) відносини, просякненні духом лицарської турботи про жінку, аби вияв грубості або цинізму викликав протест і засудження, а не байдужість. Байдужість — це параліч душі.

Звитяжна людина бачить добро і зло не тільки очима, вона відчуває їх серцем і розумом. Тому у хлопчиків треба формувати могутній чоловічий імунітет проти байдужості, зухвалості, цинізму та підступності, позаяк без цього неможливий майбутній батько. Доброта без мужності перетворюється на безпорадність, на євангельське непротивлення злу.

У житті є не тільки краса і шляхетність, а й, на жаль, зло, підступництво, підлість, брутальність і нахабство. Жодні життєві обставини не можуть виправдати неетичність батьківської поведінки. Існує єдиний вихід — протиставити хамству особистий приклад. Хамство — результат поганого виховання і низької культури, невитриманості й егоїзму. Як відповісти на брутальність і образу дружини (чоловіка)?

Зберегти гідність і нервові клітини, котрі, як відомо, не відновлюються?

Наука свідчить, що спілкування в сім'ї виконує низку функцій: інформаційну, виховну, психотерапевтичну тощо. Ізоляція людини призводить до важких і часом незворотних наслідків. Це відбувається в тому разі, якщо контакти подружжя позбавлені емоційності, а обговорювані питання стосуються лише побутових аспектів життя.

Французький письменник Антуан де Сент-Екзюпері за найвище благо людей вважав спілкування. Як ми вміємо спілкуватися з близькими? Декому таке питання може здатися дивним: що тут уміти? З приводу такої позиції висловився Франсуа де Ларошфуко: "Найчастіше обтяжують людей ті, хто вважає, що вони нікому не можуть заважати".

Сила шлюбу — в моральній чистоті буденних відносин. Східна мудрість твердить: "Людина може уникнути невдач, спричинюваних обставинами, але від нещастя, які вона сама на себе наврочує, порятунку нема". Найбільше нещастя — це бездушність, невміння і небажання зрозуміти іншого.

Чистоту повсякденних стосунків подружжя зміцнює культура поведінки. Її сутність — це мистецтво поєднувати свій індивідуальний розвиток з умінням цінувати гідність іншого. Це мистецтво бути іншим, залишаючись самим собою; мистецтво збагнути перебіг думок і почуття близької людини, не втрачаючи при цьому власного Я; мистецтво прийняти точку зору іншого. Сприймати іншу людину такою, якою вона є, навіть кращою, ніж вона є, осягати її внутрішній світ і передбачати поведінку — от ті найважливіші засади, здатні впливати на духовний світ дитини.

Гете стверджував, що поведінка — це дзеркало, в якому відбивається душа людини. Хамська поведінка свідчить про убогість природи, закоханої до самозабуття лише у себе. Шляхетна поведінка свідчить про велич душі людини, котра прагне загального блага.

Принципи і норми поведінки закладаються вдома. Етикет сімейних взаємин становить сукупність правил гарного тону, що регулюють форми взаємовідносин людей у домашній обстановці, у побуті.

Етикет сімейних взаємин охоплює нижче вказані основні принципи і

норми, що впливають на розвиток духовного світу дитини.

Людинолюбство, гуманізм, почуття колективізму. "Усе живе — не одне, Усе живе багато в чому" (Гете). Людина завжди відчуває потребу в колективному спілкуванні. Батько (мати) навчає дитину зважати на колектив, шанувати його думку, адже людина може виявити себе, затвердити, самоутвердитися тільки в колективі. У колективі, у соціальному середовищі формується правильне розуміння особистих і суспільних інтересів.

Ввічливість. Ще тисячу років тому існувало золоте правило: "Не роби іншим того, чого не бажаєш собі!" Ввічливість — це така норма поведінки, коли людина затверджує власну гідність, шануючи гідність іншого.

Ввічливість виявляється в поштивості й шанобливості стосовно незнайомих людей. Це завжди приємно і красиво. Але не менш важлива ввічливість у відносинах із близькими. В аудиторії, де зібралися школярі, на питання: Хто любить маму? пролунала одностайна позитивна відповідь. На друге питання: Хто допомагає матері зняти пальто, коли вона повертається додому? із 400 юнаків руки підвели лише тридцять. Що ж це за любов до матері, якщо вона така безлика? Ввічливість не на одну хвилину, коли треба щось попросити в батьків, або чогось домогтися для себе, а ввічливість як властивість характеру, що виявляється в послужливості у відносинах між членами сім'ї й у першу чергу між подружжям.

Ввічливість ненадовго не може замінити щоденної практики чемної поведінки. Нерідко запитують: як захистити свою гідність, коли інша сторона поводить зухвало, порушує елементарні норми сімейного співжиття? Відповідь може бути тільки одна: "Чемно!" Ця норма етикету має цілу гаму відтінків ставлення: від делікатності й м'якості до холодності.

Як виникають знущальні сварки? Напрочуд нерозумно. У пориві гарячості ми говоримо обранцеві те, що викликає в нього гнів. Потім починаємо напучувати: "Чи ти сліпа (сліпий)?" або "Скільки не кажи — наче об стінку горохом", або "Тебе й грім не прошибе", ба й ще гірше. Гідність уже зачеплено. І чим активніше ми "виховуємо", тим гірше.

Тактовність — вибір певного способу чемної поведінки. Сварці можна запобігти, дотримуючись елементарних норм сімейного етикету. Якщо чоловік (дружина) роздратований(на), ображений(на), варто ухилитися від зауважень, дати йому (їй) час заспокоїтися, охолонути. Не варто виливати власну роздратованість на близьку людину, адже решта зійде нанівець, а цей біль назавжди залишиться з вами. Якщо ви надто втомилися, намагайтеся відволікатися, розслабитися, переключитися: зробіть зарядку, прибирання, прогуляйтеся вулицею, послушайте улюблену музику, сходите у крамницю за продуктами. Коли заспокоїтеся, проаналізуйте конфлікт, сварку: у чому проблема, якою є ваша мета, якою є мета коханої людини, що потрібно зробити для досягнення мети?

Намагайтеся запобігати сварок, конфліктів: будьте милосердні, душевні й об'єктивні при невдачах і розбіжностях. Чим ви добріші й люб'язніші у практиці сімейних взаємин, тим легше буде розв'язання складних ситуацій.

Недоречне застосування норм увічливості може викликати іронічну посмішку, дратівливість, антипатію. Один і той самий вчинок за різних умов може сприйматися і як хиба, і як надлишок уваги й чуйності, — у будь-якому разі він буде безтактовним. Тактовність передбачає знання індивідуальності партнера, його характеру.

Психологи встановили закономірність, яка характеризує відмінності поведінки у чоловіків і жінок. Якщо, наприклад, жінки страждають від прагнення чоловіків збільшити психологічну дистанцію, то чоловіки, навпаки, — від намагання жінок скоротити дистанцію, від безконтрольного вияву емоцій. У чому це виявляється?

Чоловік (дружина), повернувшись додому після роботи, хоче трохи залишитися наодинці. Партнер щосили намагається розвіяти, як йому здається, похмурий настрій друга. Виникає взаємне роздратування. Воно може перетворитися на ворожість, коли за півгодини-годину одному заманеться поділитися своїми сумнівами з іншим, а він (вона) у серцях навмисно якомога гучніше ввімкне телевізор, радіо, почне читати книжку або

поратися в кухні. Щоб цього не сталося, потрібно вміти обмірковувати вчинки, прогнозувати модель своєї поведінки.

Тактовність — це норма етикету сімейних взаємин, за якої ввічливість і товариськість підпорядковані готовності прийти на допомогу в потрібний момент. Варто проаналізувати прийоми тактовної поведінки у конфліктних ситуаціях. Наприклад, виникла проблема. Сусіди скаржаться, що балкон залило брудною водою, коли ваша жінка мила щось там у себе або що ваш чоловік зайняв у коридорі вільне місце, поставивши там шухляду! Далі йде неприємне звинувачення. Що робити? Тактовна людина спокійно вислухає зауваження, опанує обурення, а потім скаже, що вона стурбована й здивована. Дасть зрозуміти, що зауваження на адресу близької їй людини її зачепило, але вона не сумнівається, що злого наміру тут не було. Сталося якесь непорозуміння, спеціально він (вона) так не міг(ла) вчинити. Залишившись наодинці з дружиною (чоловіком), необхідно з'ясувати, в чому справа, переказавши їй (йому) зміст діалогу, що відбувся.

Наведемо ще приклад життєвого випадку. Ви збираєтеся в гості. Разом купили букет троянд, а до вечора троянди зів'яли. Разом купили костюм, а він виявився з дефектом. Ваш чоловік у гніві або в зневірі, йому хочеться перекласти провину на іншого. Як бути? Викликати "вогонь" на себе: "Це моя провина. Прогавила через брак досвіду. Не хвилюйся. Буде нам наука!"

Доброта і шляхетність. Людина за своєю природою істота соціальна. Роблячи добро іншим, ми відчуваємо радість, зробивши іншому краще, ніж собі. Доброта зобов'язує вчиняти з огляду на благо іншої людини.

Ще великий давньогрецький філософ Арістотель писав: " Любимо ми тих, із ким приємно проводити час, а такі люди ввічливі, не схильні викривати помилки інших і сваритися; подобаються нам ті, хто вміє пожартувати і зрозуміти жарт, бо й те й інше приносять задоволення ближньому. Користуються любов'ю ті, хто не має звички дорікати нас благодіяннями. Любимо ми людей незлопам'ятних, котрі не пам'ятають образ і легко йдуть на примирення. Вселяють довіру ті, хто не лихословить й звертає увагу не так на

дурні риси, як на чесноти друзів" [4, 30].

Ніщо так не допомагає у мить розпачу й розчарування, як щире і добре слово друга. Добро гоїть душевні рани, розсіює тривоги і страхи. Якщо чоловік почав замикатися в собі, мовчить, пригнічений чимось, намагайтеся з'ясувати причину поганого настрою, але без упертості й надокучливості.

Ніколи не дозволяйте собі лаяти чоловіка (дружину), коли вони перебувають в обуренні або пригніченому стані. Чуйна критика доречна, коли людина готова змінити ситуацію, коли душа її (його) зміцніла для діяльності.

На гарний духовний настрій впливає і дотепний жарт. Завдяки йому нерідко зводять нанівець психологічну напруженість. Вихованим людям властиве почуття міри й у гостроті на язик. "А блазень, — писав Арістотель, — підпорядкований кумедному, і, якщо вийде розрада, він не пожалкує ані себе, ані інших, говорячи таке, чого ввічлива людина ніколи не скаже, натомість когось не зможе навіть вислухати. Стосовно невігласа, то для такого спілкування він негожий, позаяк ні в чому йому не сприяє, він усім незадоволений" [4, 31].

За висловлюванням Л. Толстого, "злодія можна зрозуміти й простити, убивцю не можна простити, але можна зрозуміти. А підступну людину не можна ані зрозуміти, ані простити. Байдужість — це і є душевна підлість".

Учитель першим приймає на себе удар бездуховності, нахабства, що атакують його день у день, і йому не стримати цього натиску, якщо не підніметься на допомогу вся культурна громадськість.

Явним відхиленням від етикету сімейних взаємин є *приниження людини*. У домі з нагоди сімейного торжества зібралися знайомі, й один балакучий гість угледів дитячу скрипку, що висіла на стіні. І відразу фальшиво улесливим тоном, яким деякі дорослі намагаються розмовляти з дітьми, поцікавився, хто тут грає. Запитав, заздалегідь здогадуючись, хто саме може бути в цій сім'ї музикантом. І юний музикант постав перед ним у всій чарівності своїх неповних шести років. На превеликий жах батьків, котрі зовсім не належали до числа тих, хто самозабутньо демонструє перед друзями й

знайомими таланти своїх дітей, він попросив хлопчиська заграти. Той негайно здійнявся на стілець і зняв зі стіни скрипку. Невдовзі сталася заминка — знадобилися ноти, пюпітр. Батько сподівався відвернути увагу хлопчика. І тут на виручку прийшов дідусь, котрий наголосив, що все знайдеться. І що не потрібно принижувати людину... Слід сказати, що хлопчисько також виявив максимум делікатності: зіграв лишень одну вправу і щасливий, що приніс задоволення гостям, пішов спати. А втім, діло наближалось до того, щоб він йшов від гостей сповнений якщо не образи, то сумного здивування, чому дорослі такі непослідовні й так зневажливо поставилися до мистецтва, хоча й удавали, ніби їм цікаво. Краще за інших це зрозумів дідусь, котрий був мудрішим за решту.

Принизити, образити людину зрештою неважко, до того ж чим вона вразливіша, тим легше це зробити. Тож чи можна забувати про підвищену чутливість юної душі, душі незахищеної, емоційної, відкритої?

Відмова у проханні. Чи завжди ми відмовляємо сину або доньці в прогулянці, купівлі морозива, зустрічі з друзями через те, що відмова ця була внутрішньо виправдана, по-справжньому необхідна?

Що може бути принизливішим за необхідність випрошувати, канючити? Утім, батьки, бува, попервах відмовляють, потім знову відмовляють, а врешті-решт зненацька поступаються після виснажливих і настирливих чіплянь. Виходить, відмова дорослих спочатку не диктувалася жодною внутрішньою логікою, тобто у ній взагалі потреби не було.

Ображають гідність дитини також байдужість до її інтересів і потреб, зневага в її силах і здібностях, які, й це всім відомо, вимагають безперервного розвитку саме за допомогою старших. Це також стосується розвитку сил духовних, морально-естетичних, і, ясна річ, розвитку інтелекту.

Епізод у тролейбусі: молода мама розмовляє із сином, хлопчиком років тринадцяти. Пасажирам тролейбуса явно симпатизує ця пара: елегантна ерудована мама і вродливий, причепурений хлопчик. Власне, вони привернули увагу всіх пасажирів — їхня розмова лунала на весь салон. Зрив

стався несподівано. Хлопчик затримав погляд на стародавньому будинку, що промайнув за вікнами, і запитав про нього. Мати лише знизала плечима, і тут утрутилася жінка, котра сиділа позаду. Вона вирішила допомогти. Однак молода мама крижаним тоном заявила, що у них своя розмова.

Що виніс із такої ситуації хлопчик? Різні почуття можна було прочитати на його зашарілому обличчі: й розчарування — він, звісно, залюбки б послухав розповідь сусідки, й сором, і ніяковість. Але за цим прослизнуло й щось гордовите — чи не було це передчуття можливості холоднокривно нехтувати почуттям спільності заради утвердження свого егоїстичного «Я»?

Одним із страждань дитинства може стати, приміром, відчуття матеріальної залежності. Не можна ставити дитину у становище людини, котра живе в постійному неоплатному борзі. Хоча водночас неприпустимо також ростити нахабного, свідомого утриманця, переконаного в тому, що всі навколишні йому зобов'язані, що він центр. Докори викликають почуття протесту, жорстокості, проте не виховують жодних позитивних рис характеру. Чим керується переважна більшість батьків в аналогічних випадках? На наш погляд, тут дається взнаки деякий прихований виховний принцип, що виявляється не тільки в сім'ї, — гостра привселюдна реакція на поведінку молодих, аби приборкати їхню невгамовну енергію. Не спрямувати, а саме приборкати — шляхом нескінчених повчань і нагадувань. У такому разі вимогливість перетворюється на сварливість, ба й навіть на самодурство; серйозні, здатні дістатися серця дитини слова заступаються вигуками, а повсякденні дріб'язкові претензії затуляють все піднесене, до чого так палко закликають дитину.

Правила етикету — це правила моральні. Ситуативне зухвальство з роками переростає в якість, зумовлює формування грубого, жорсткого характеру.

Скажімо, у кав'ярні рокоче музика, напалено, вчорашні школярі — хлопці й дівчата — голосно розмовляють, сміються, цілком задоволені собою. А людям похилого віку делікатність не дозволяє зробити їм

зауваження. Однак знаходиться людина, котра тихо каже молодим: "Будьте ласкаві, не паліть". А їй у відповідь лунає вельми брутальне: "А де це написано, що не можна?" Або інший випадок. У ліфті багатоповерхового будинку піднімаються син-третьокласник, його батько і стороння жінка. Син щось голосно розповідає батькові, а він дуже тихо: "Добре, потім докажеш". І на вушко синові: "Треба зняти шапку, адже в ліфті жінка. І не стій до неї спиною!" Син у відповідь також пошепки: "Вибач". Можливо, хтось скаже, що це дрібниці, і не варто звертати на них увагу. Але цей хлопчик ніколи не поводитиметься так, як ті хлопці у кав'ярні.

Знання правил етикету ще не означає вихованість. Треба, щоб це знання підкріплювалося внутрішньою вихованістю, високою моральністю. Без цього від етикету буде мало користі.

Просто знати правила етикету замало, треба, щоб вони ввійшли у звичку, стали повсякденною потребою. Етикету треба навчати з дитинства. Свого часу А.С.Макаренко писав: "Хоч би скільки правильних вражень про те, що потрібно робити, ви не створювали, та якщо ви не виховуєте звички, я маю право сказати, що ви нічого не виховали".

"Я родом із дитинства", — повторював Сент-Екзюпері. Можна доволі ствердно казати, що далеке від ввічливості поводження, на яке мусимо наражатися в повсякденному житті, бере свій початок із дитячих років. Діти від народження вихованіші за дорослих: вони не лаються, не ображають один одного, не напиваються. І провина дорослих у тому, що вони все це прищеплюють дітям. Адже брутальне слово на адресу літньої людини при дитині повернеться вам не тільки від ображеного, а й від сина (доньки), які дістали від вас уроки спілкування з людьми. От чому в етикеті сімейних взаємин передусім слід вирізнити безумовні норми і правила, порушення яких із моральної точки зору неприпустиме.

Культурно поводитися необхідно не для того, щоб оточуючі вважали тебе вихованим, а щоб іншим було легше — от найважливіший принцип етикету. Сам по собі, без щирості, доброти, делікатності етикет ніщо. Іноді

запитують: "Хто краще, людина добра, але нестримана, брутальна, чи холодна, зла, але з гарними манерами?" Відповідь одна: обидва погані.

Василь Шукшин зобразив "дивних" людей із народу, яких відрізняє моральна чистота і вимогливість до життя. У розповіді "Образа" йдеться про те, що невічливість і брутальність можуть завдати серйозної травми.

Батько з дочкою прийшов у крамницю, де його почала ображати й принижувати продавщиця, випадково прийнявши за п'яницю. Це хамство вразило серце маленької Сашеньки. Вона замовкла, коли батько почав розбиратися з дядьками і тітками, а потім сказала: "дядьки і тітки погані"... Батько взяв дівчинку на руки: "Крихітко ти моя. Невже ти все розумієш?"

В.Шукшин вустами героя запитує: доки ми самі сприятимемо хамству? Його вразила людина в плащі: її манера, бажання догодити зухвалому продавцеві, чиновникові, просто хаму — причому догодити будь що! Адже ми самі розплодили хамів, самі! Ніхто нам їх не завіз, не закинув на парашутах.

У народі вважають, що вихований — вище за освіченого. Часом освічений лишає за собою право на принизливе й образливе ставлення до інших, на брутальність і нахабство.

А.С.Макаренко писав, що випускники педагогічних закладів нічого не знають про те, як треба говорити з учнем, немає вміння сидіти, стояти, не знають, як треба пройти східцями. Ви скажете, що це дрібниці. А він стверджував, що в педагогіці це не дрібниці. А.С.Макаренко наголошував, що навчання гарних манер треба починати з самих себе. Уміння сидіти, стояти, правильно вітатися, розмовляти — важливі елементи етикету. От чому так важливо, щоб етикету вчили в сім'ї, в навчальних закладах.

Ми говорили, що культура поведінки походить від батьків. У дім завітав учитель. Син (донька) бачить і запам'ятовує: чи запропонували ви йому сісти; як привіталися з учителем; яким тоном розмовляли; чи почастиували чаєм.

Гарні манери, — пише англійська письменниця Барбара Картленд, — починаються в гарному будинку з простих, чемних слів. Перед приходом

учительки в домівку мати говорить синові (доньці): "Вдягни чисту сорочку, прибери зі столу". Ази спілкування зі старшими, друзями, однолітками не зникають без сліду. У добрій, інтелігентній сім'ї не вибачають брутальності, неухважності, зневажливого ставлення до людей (і молодших, і старших).

На жаль, трапляються батьки, котрі на службі чемні й чуйні, а вдома, знявши пальто, разом ховають у шафу і свою ввічливість. Такі люди (він або вона), прийшовши додому, постійно гарчать на чоловіка (дружину), мати, дітей, дорікають близьких у присутності дітей. Такі батьки втрачають авторитет. У відповідь на зауваження діти кажуть їм: "Поглянь на себе!"

Особливу роль в етиці сімейних взаємин відіграє культура спору. Від початку слід викоренити корисливу критику, тобто критику для зведення рахунків, для профілактики, заради вправління.

Розглянемо приклад корисливої критики: "Ти мене дорікав (ла), що я погано готую (мало заробляю), тепер я скажу все, що думаю про тебе".

Критика для профілактики трапляється з будь-якого приводу з ранку і до вечора: "Ти не прав(а), ти помиляєшся, ти не розумієш елементарного".

Критика заради вправління полягає у завданні першого удару для зняття відповідальності з себе. Наприклад, чоловік спалив сорочку і замість визнання власної провини дорікає дружині: "Завжди ти відволікаєш, заважаєш зосередитися, через тебе й праска перегрілася, і сорочку я спалив!"

У кожної людини є межа сприйнятливості і терпимості. Коли її перейдено, нервова система починає захищатися: спочатку з'являється дратівливість, а потім настає цілковита байдужість.

Але особливо небезпечною для духовного комфорту сімейних взаємин є так звана вибухова критика. У сімейному спілкуванні щодня виникають непорозуміння. Якби не вони, то життя перетворилося б на суцільне з'ясування відносин. Недомовки, як правило, знімаються в ході обговорення наболілого в атмосфері, що налаштовує на роздуми. Коли цього не відбувається, трапляється непоправне: одна зі сторін, помітивши помилку іншого, починає роздмухувати конфлікт. Наприклад, у їдальні розбито

тарілку з сервізу. В однієї дружини ця незграбність чоловіка викликає бурхливий потік образливих слів, пов'язаний зі спогадом про розбиту три роки тому вазу, про плафон світильника, що лопнув, про те, що ножі завжди кудись зникають. Виникає сварка, в якій місце логіки заступають гірки емоції. Як наслідок — відчуженість, ненависть, думки про розлучення.

Сімейна критика в присутності дітей неприпустима, а якщо вона виникла, то має бути доброзичливою. Помічаючи недоліки дружини (чоловіка), розкажіть про свої, продемонструйте стурбованість долею близької людини.

"Без критики жити можна, проте рости не можна", —твердить народна мудрість. Критикувати в сім'ї можна і потрібно, але делікатно, інакше брутальна критика задіє самолюбство, викличе ворожі почуття. Наголошуючи якійсь недолік, обов'язково покажіть, що взагалі у вашому другові переважають чесноти. А найголовніше — не квапитися приклеювати образливі ярлики: "неохайний", "педант", "замурзанець", "чистоплюй" тощо.

Критика в сімейних відносинах має бути своєчасною, по гарячих слідах, у той час, коли людина шукає вихід. Робіть акцент при цьому на можливостях і шляхах виправлення помилок свого супутника життя. Дехто твердить: "Нічого, він (вона) і так мене любить". Це небезпечна й серйозна помилка. Позаяк любов і повага швидко виснажуються, якщо їх не підтримувати.

Письменник і врач-психотерапевт В.Леві зазначає, що у стосунках подружжя важливу роль відіграє образ гармонійно розвиненої особистості. Якою мірою наш образ справляє враження на іншого? Наскільки його образ наділений для нас яскравістю та свіжістю? Часто посилаються на відомий афоризм: "Не одяг прикрашає людину". При цьому чомусь забувають, що охайний домашній одяг теж впливає на естетичне сприйняття партнера.

І скільки глузду й витримки треба виявити, щоб позбавитися тих вражень, які щодня (словом, справою, одягом) формують улюблений образ!

Усім зрозуміло, що алкоголь і сім'я несумісні. Часом можна почути:

"Нічого страшного, коли-небудь можна й випити!" Утім, давно доведено, що алкоголь вбиває добрі почуття, перетворює людину на ніщо. 1867 року в Москві вийшла друком книжка: "Про пияцтво. Шкода, яку заподіює пияцтво фізичній і моральній природі людини. Досвіди, спостереження і думки вчених, філософів і юристів стародавнього і нового світу". У ній, зокрема, йдеться, що вже давні афіняни під пияцтвом розуміли пристрасть, притаманну егоїстам. Коли ця пристрасть укорінюється в людині, наступає громадянська смерть. Хоча людина існує, вона не живе, бо гине мозок — джерело думки. Алкоголь озвірює й оскотинює людину" (В.Г.Белінський). Ніщо не може виправдати пиятиків у сім'ї, які нівелюють почуття подружжя, ведуть до розпаду сім'ї. Це відбувається в тому разі, коли люди забувають, що мета спілкування — це краса самого спілкування.

Контрольні запитання

1. Етика і мораль: у чому полягає їх відмінність?
2. Як Ви розумієте сутність поняття «етика сімейних відносин?»
3. Розкрийте специфіку спілкування подружжя в сім'ї?
4. У чому полягає морально-педагогічний і психологічний сенс культури спілкування подружжя?
5. Які природні чинники визначають культуру спілкування подружжя в сім'ї?
6. На основі якого морального принципу формується культура спілкування подружжя у родині?
7. Які моральні еталони і зразки поведінки виступають етичними орієнтирами при формуванні культури спілкування подружжя?
8. Завдяки чому досягається шанобливе ставлення до членів сім'ї?
9. Виявіть взаємозалежність між формуванням моральних якостей і естетичним освоєнням світу.
10. Охарактеризуйте такі моральні якості, як чоловіча і жіноча гідність.
11. Розкрийте роль кохання у духовному збагаченні сімейних взаємин і

формування культури спілкування подружжя.

12. Як подолати «бар'єри» у створенні благоприємної морально-психологічної атмосфери у сім'ї?
13. Розкрийте значення етикету у профілактиці та подоланні сімейних конфліктів.
14. За яких умов досягається подружня сумісність і сімейна гармонія?
15. Як досягти сприятливої духовної та психологічної адаптації в сім'ї?
16. Як Ви розумієте духовну «автономію» чоловіка і дружини?
17. До чого зобов'язує подружжя дотримання етикету сімейних взаємин?
18. Розкрийте значення моральної підготовки дитини до трудової діяльності для формування етикету в сім'ї.
19. На реалізацію яких завдань спрямовано етичне виховання дітей в школі та сім'ї?
20. Як Ви розумієте поняття «етична вихованість»? Розкрийте його морально-етичний і психологічний зміст.
21. Чому потрібно формувати культуру поведінки дітей у родині?
22. Назвіть правила етикету, які має засвоїти школяр та усвідомити їх роль для встановлення етичних взаємин у сім'ї.
23. Якою є роль школи у вихованні правил гарної поведінки ?
24. За допомогою яких методів і форм педагогічної роботи доцільно здійснювати етичне виховання дітей в сім'ї та школі?
25. Які настанови варто усвідомити школярам для формування етикету в сім'ї?
26. Як Ви розумієте твердження: «Звичка – це друга натура?»
27. Як впливає моральна звичка на культуру поведінки дітей та етикет в сім'ї?
28. Які помилки допускають батьки при навчанні дітей етикету?
29. Як Ви розумієте поняття етичної культури у взаєминах батьків і дітей?
30. У чому полягає значення морального авторитету батьків у сімейному вихованні дитини?

31. Як тлумачив А.С.Макаренко істинний і хибний авторитет батьків?
32. Яка загальнолюдська норма спілкування складає основу формування етикету сімейних взаємин?
33. На яких принципах і нормах виховання дитини ґрунтується етикет сімейних взаємин?
34. Чому потрібно формувати культуру поведінки дітей у родині?
35. Як застосовувати методи заохочення і покарання при вихованні дітей у сім'ї?
36. Які методи слід застосовувати батькам при вихованні дітей для протидії неетичності у сімейних стосунках?
37. Як Ви розумієте поняття «культура спору» у контексті етики сімейних взаємин?

Рекомендована література до першого розділу

1. *Асамаа И.* Как себя вести. — Таллинн, 1982. - 232 с.
2. *Азбука* хорошего тона. — Минск, 1994. – 120 с.
3. *Аничков С.В.* Будьте добры. — Минск, 1995. – 220 с.
4. *Аристотель.* Этика. — СПб, 1998. – 420 С.
5. *Атватер И.* Я вас слушаю. — М., 1997. – 136 с.
6. *Волченко Л.Б.* На работе, в гостях и дома. — М., 1992. – 156 с.
7. *Голод С.И.* Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты. — Л., 1994. – 140 с.
8. *Графова Л.* Живу я в мире только раз. — М., 1994. – 200 с.
9. *Кабалевский Д.М.* Прекрасное пробуждает доброе. — М., 1973. – 286 с.
10. *Крыжан З., Орлик Ю.* Как себя вести. — Братислава, 1998. -284 с
11. *Кутсар Д., Тийт З.* Формирование брака по поведенческим признакам
// Исследования по качеству брака. — Тарту, 1992. – 166 с.
12. *Локк Д.* Мысли о воспитании. — М., 1939. – 290 с.
13. *Мы и наша семья:* Книга для молодых супругов. — М., 1999. – 245 с.
14. *Паламар А.О.* Этика молодым. — К., 1985. – 200 с.

15. Пономарев А.П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. — К., 1999. — 240 с.
16. Практическое воспитание детей по учению святых отцов Церкви. — М., 1997. — 260 с.
17. Сковорода Г.С. Байки харківські. Афоризми. — Харків, 1972.- 240 с.
18. Сухомлинский В.А. Рождение гражданина. — М., 1979. — 280 с.
19. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. — М., 1972. — 346 с.
20. Сысенко В.А. Супружеские конфликты. — М., 1993. -180 с.
21. Трухин И.А. Будущему семьянину. — К., 1997.- 134 с.
22. Ушинский Д.К. Сочинения: В 10-ти т. — М., 1950. — Т. 10. — 607 с.
23. Харчев А.Т. Современная семья и ее проблемы. — М., 1999. — 220 с.
24. Шеломенцев В.Н. Этикет и культура общения. — К., 1992. — 350 с.

РОЗДІЛ 2. ЕТИЧНІ НОРМИ МОВНОГО СПІЛКУВАННЯ В СІМ'Ї

2.1. Етика і культура мовного спілкування у сімейному середовищі

З огляду на зростання інтересу до порозуміння доречно розглянути систему усталених формул спілкування, що їх у літературі позначають поняттями "етикет мовного спілкування" та "мовний етикет". Мовний етикет — це складна система знаків, які свідчать про ставлення до іншої людини — співрозмовника, оцінку його і водночас самого себе, власного становища відносно співрозмовника. "Мова, — писав Олесь Гончар, — це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцінніше надбання століть, мова — це ще й музика, мелодика, барви буття, сучасна художня, інтелектуальна і розумова діяльність народу". Людина створила культуру, а культура — людину. Людина реалізується в культурі думки, культурі праці й культурі мови.

Мовний етикет — специфічні національні норми і правила мовної поведінки, застосовувані під час входження співрозмовників у контакт. Класик української літератури Панас Мирний свого часу наголошував: "Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування".

Перш ніж вдатися до спілкування, людина має у нього включитися, тобто привернути увагу співрозмовника. Етикет мовного спілкування дає змогу визначитися стосовно співрозмовника і передати йому соціальну інформацію на кшталт: "ми з однієї спільноти", "я доброзичливо налаштований до вас (до тебе)", "я хочу ввійти з вами (з тобою) у контакт".

Кожне суспільство виробляє ритуальні форми поведінки (зокрема й мовної) задля свого існування. Від самого дитинства люди засвоюють головні знаки етикету (формули вітання, подяки, вибачення, прощання) і негативно реагують на порушення їх. Дотримання правил (формул) мовного етикету сприяє створенню комфортного мікроклімату спілкування, підвищує настрої людей у колективі. Доречними в цьому плані є слова В.Русанівського: "Мовна культура — це надійна опора у вираженні незалежності думки, розвиненості людських почуттів, у вихованні діяльного, справжнього патріотизму. Культура мови передбачає вироблення етичних та етикетних норм міжнародного спілкування, які характеризують загальну культуру нашого сучасника".

Етикет мовного спілкування як соціально-лінгвістичне явище детермінований із функціонального боку, в основу його виокремлення покладено спеціалізовані функції.

На комунікативній функції мови ґрунтуються і спеціалізовані функції етикету мовного спілкування: контактна (фактична); чемна (конативна); регулювальна (регулятивна); навіювальна (імперативна); закликувальна (апелятивна). Набір функцій утворює специфічне функціональне поле мовного етикету в мікросистемі комунікативних одиниць. Люди об'єднані у

соціальні групи: за віком (діти, молодь, середня й старша генерація), за різновидом занять (робітник, селянин, інтелігент), за освітою, за місцем проживання. Всі вони виражають себе у формулах мовного етикету. Мовний етикет безпосередньо стосується правил вітання, знайомства, прощання, привітання, побажання, подяки, вибачення, прохання, запрошення, ради, пропозиції, розради, співчуття, компліменту, схвалення тощо. "Світ постає перед нами як калейдоскопічний потік вражень, який мусить бути організований нашою свідомістю, а це значить в основному — мовною системою, що зберігається в нашій свідомості", — зазначав відомий вітчизняний лінгвіст І.Білодід.

Попри поступове зникнення соціальних і загальноосвітніх меж мовного етикету й досі зберігаються відмінності у мові: жаргонні вітання штибу: "чао", "салют", "привіт". У людей похилого віку: "радий вас привітати", "доброго здоров'я". Людина, потрапляючи в різні умови, набуває також ситуативних ознак (вона може бути пішоходом, пасажиром, батьком, учнем, учителем, гостем, господинею, колегою, другом, покупцем, уболівальником тощо). Офіційна обстановка нерідко вимагає певних форм висловлення, натомість неофіційна передбачає інші (продиктовані, приміром, етикетом сімейних взаємин).

Етикет мовного спілкування (як і етикет загалом) регулює міжособистісні стосунки людей різного соціального статусу. Наприклад, учитель — учень, начальник — підлеглий, матір — дочка, батько — син. Якщо спілкуються рівні за віком або станом співрозмовники, спілкування є адекватним, якщо вони різняться за соціальним становищем, виникає асиметрична ситуація ("підрівнювання" співрозмовників, підлаштовування їх один до одного).

Етикет мовного спілкування за одних умов передбачає зниження, а за інших — піднесення стилю мовлення порівняно з нейтральним, загальноповживаним.

Неофіційність спілкування припускає вживання невимушено-розмовних

виразів, що рясніють "осколковими" структурами, подеколи у поєднанні з частками на кшталт "Ну, бувай!"; "Бозна-що!"; "Як життя?" тощо.

Офіційне спілкування вимагає стилістично піднесених, синтаксично повних мовних структур, що свідчать про наголос на дотриманні протоколу, про підвищену ввічливість: "Дозвольте подякувати Вам!", "Радий Вас привітати!" тощо.

Існує етикет побутового й ділового спілкування, етикет військовий, дипломатичний, науковий і службовий; етикет листування. Телефонна розмова також потребує особливих форм.

Мовний етикет реалізується в безпосередньому контакті співрозмовників: якщо одиницею повідомлення є репліка, то одиницею спілкування — діалогічна єдність, що складається з репліки-стимулу і репліки-реакції. Дотримуючись мовного етикету, людина, що говорить, діє не механічно, а відбирає у мовний акт те, що виявляється найдоречнішим за даної ситуації, найтипівішим для цієї людини з огляду на її вік, рівень освіченості тощо, а також найприйнятнішим для співрозмовника. Наприклад, репліка "До побачення!" має багато відтінків: "Прощавай!" може означати прощання назавжди; "До вечора!"; "До літа!" — прощання з указівкою терміну розлуки й нової зустрічі; "Дозвольте відкланятися!" — стилістично піднесена репліка; "Бувай!", "На все добре!" — стилістично знижені репліки (доречні стосовно близьких або рівних людей). Репліка-стимул "Вітаю Вас! Як Ваші справи?" містить поряд із привітанням запитання про життя, справи, здоров'я. Типовими для прощання є такі репліки, що завершують спілкування: "Ну, час додому, уже пізно"; "Ну, я піду. Пробачте, що забрала у Вас стільки часу"; "Дякую за чудовий вечір"; "Спасибі за приємну звістку" та ін.

Мовний етикет стосується безпосереднього спілкування, коли співрозмовники "я" і "ти" зустрічаються "тут" і "зараз". В етикеті мовного спілкування відбиваються всі типові граматичні закономірності діалогу з часто вживаними синтаксичними "осколками": "Усього!" (від "Бажаю Вам

усього найкращого!"), "До завтра" (від "Прощай до завтра!" або "Розстаємося до завтра!").

Вияви мовного етикету багатоманітні. Мовлення завжди супроводжується жестами, мімікою, тональністю, які мають певне значення. Ці невербальні засоби спілкування вивчає паралінгвістика. Наприклад, потиск руки супроводжує репліки вітання та прощання, а може й замінити їх. "Вітаю Вас!" можна сказати радо, привітно, тепло, ласкаво, холодно, натягнуто, бундючно, крізь зуби. "Вона привіталася з Олексою зловтішно, із викликом: "Привіт!" "Я відповідатиму їй вільно і, коли з балкона залунає вальс, стану перед нею отак, злегка схиливши голову, і це означатиме: — Дозвольте запросити Вас на вальс" (В.Каверін. "Освітлені вікна"). Отже, жест як невербальний сигнал може іноді слугувати заміником доволі складної репліки.

Спілкування — одна з форм людської взаємодії, завдяки якій індивіди духовно формують один одного. Люди не можуть жити без обміну досвідом, трудовими й побутовими навичками, без контактів один з одним, без впливу один на одного. Термін "спілкування" вживають переважно для характеристики міжособистісних стосунків. У процесі спілкування люди не тільки формують свої уявлення про світ, а й досягають порозуміння, знаходять спільну мову. Сталі форми спілкування неминуче пов'язані з умовами спілкування людей.

Сталі форми спілкування (стандарти, стереотипи, кліше, шаблони тощо) утворюються в процесі закріплення виражальних засобів відповідно до певної ситуації, типу тексту і різновиду мовної структури (монолог — діалог, усна — письмова мова тощо). Йдеться про багаторазову повторюваність, насамперед, як зазначає М.В.Соковкін, у соціальному спілкуванні, де відносини етикету підтримують неантагоністичні людські контакти. Найпростіші, нескінченно повторювані комунікативні форми засвоюються з дитинства у процесі виховання, утворюючи життєво важливу частину людських взаємин.

Під мовним етикетом розуміють мікросистему національно-специфічних

сталих форм спілкування, прийнятих і приписуваних суспільством для встановлення контакту, підтримки спілкування в потрібній тональності.

Форми мовного етикету як конкретизацію царини його застосування можна уявити як сукупність ситуацій, що утворюють суму сталих форм спілкування. Так, звернення на "Ви" виражає вищий ступінь поваги до адресата, ніж звернення на "ти". Вибір тієї або іншої форми спілкування пов'язаний із цілою низкою обставин, умов, ситуацій мовного етикету. Зокрема, він залежить від ступеня знайомства співрозмовників: "Ви" уживається стосовно незнайомого або малознайомого співрозмовника, "ти" — щодо добре знайомого.

Під час подальшого знайомства можливі переходи від "Ви" до "ти". Швидкі переходи властиві молоді, котра під час знайомства найчастіше схильна відразу звертатися на "ти". Діти між собою спілкуються тільки на "ти". За тривалого знайомства стосунки можуть і не стати приятельськими, при цьому перехід із "Ви" на "ти" може й не відбутися.

За дружніх стосунків серед людей середнього і старшого покоління, особливо в колах інтелігенції, іноді зберігається звернення на "Ви". У цьому разі з переходом на "ти" пов'язується втрата підвищеної поваги, вияв певної фамільярності.

Згаданий вибір залежить також від ситуації: "Ви" відповідає офіційній обстановці, "ти" — неофіційній.

До незнайомого або малознайомого адресата в офіційній і неофіційній обстановці звертаються на "Ви".

Якщо незнайомий звернувся до вас на "ти", це може свідчити про його фамільярну манеру спілкування або про навмисну демонстрацію зневаги, брутальності.

Під час встановлення контакту важливе місце посідає звернення до співрозмовника, спосіб привернення його уваги (співрозмовники можуть перебувати в контактному або дистанційному спілкуванні). Тут виокремлюють два аспекти: звернення до незнайомого і до знайомого, що

визначає різні форми мовного етикету.

Звернення до незнайомого. У цьому випадку припустимий мінімальний діалог, що містить звернення, привернення уваги (у вигляді запитання), інформаційну частину повідомлення, відповідь: "Пробачте, котра година?" — "Чверть на дев'яту". — "Дякую". — "Будь ласка".

Найпоширенішими формами привернення уваги незнайомого є такі вирази: "Вибачте, будь ласка; пробачте, що потурбував; будьте люб'язні (ласкаві); скажіть, будь ласка". Це — найпоширеніші форми привернення уваги, котрі звичайно передують запитанню або проханню. Чемним запитанням, супроводжуваним "чарівними" словами "будь ласка", не тільки привертають увагу, а й спонукають співрозмовника до підкреслено чемного поводження. "Будьте ласкаві (люб'язні)" (ця форма мовного етикету є виявом ввічливості, схиляє співрозмовника до люб'язності та виявів доброти у відповідь). "Чи не могли б Ви (сказати)..." (ця формула є засобом вираження прохання у вихованих людей. Частки "не", "б" вказують на модальність мовного етикету). "Послухайте! Слухайте!" (це фамільярна форма привернення уваги). "Друзі! Любі друзі! Колеги!" (уживаються як дружнє й довірливе звернення до аудиторії). "Громадянин! Громадянка!" (вживається в повсякденно-побутовому спілкуванні, а також як офіційне звернення в певних закладах, особливо юридичних). "Громадяни!" (часто застосовують у рекламах, оголошеннях). "Панове! Пані й панове!" (прийнята форма звернення в дипломатичній сфері). "Дівчино! Хлопче!" (стилістично нейтральне звернення до молоді). "Хлопчику! Дівчинко! Хлопці! Школярі!" (звернення до дітей із відтінком конфіденційності). "Донько! Синку!" (ознака просторічно-розмовного стилю з акцентом на пестливості); "Дядьку! Тітко!" (звернення підлітків до дорослих незнайомих людей); "Бабусю! Дідусю!" (звернення дітей і підлітків до людей похилого віку).

Як звернення до знайомого (із проміжною градацією від дуже добре знайомої, близької людини до малознайомої) найчастіше використовують власні імена і слова на позначення кровних зв'язків. За умов спілкування із

близькими людьми обмін люб'язностями не обов'язковий, застосовують менш строгі форми мовного етикету: "Маріє! Оксанко! Миколо! Мишко! Мамо! Ненько! Тато! Бабусю! Дідусю! Сину! Синку! Дочко! Доню! Донечко! Онуко! Онучку! Онученько!"

Звернення при листуванні: "Шановний товаришу (секретар, директор тощо)" (офіційне звернення до незнайомого або малознайомого адресата); "Вельмишановний товаришу (ректор, директор, лектор тощо)" (в офіційному зверненні до незнайомої або малознайомої людини); "Високошановний пане (лектор тощо)!" (офіційне звернення, прийняте в дипломатичному середовищі); "Шановний(-а) Валерій Юрійович (Євгенія Валеріївна)!" (чемне звернення, доречне у спілкуванні з добре знайомим адресатом, якого поважають); "Любий(-а)! Рідний(-а)!" (ласкаве звернення до близьких та коханих людей).

Реакція на звернення, розрахована на привернення уваги. В.Васильєв у статті "Загадки німецького характеру" розповідає, що німець, помітивши звернений до нього погляд незнайомої людини, не дозволить собі байдуже відвернутися або тим паче (як це нерідко трапляється у нас) злостиво парировати ваш погляд. Реакція завжди однакова: "Ви щось хотіли запитати?" "Так, будь ласка" або "Слухаю Вас (тебе)" — чемні мовні форми, найчастіше вживані у відповідь на звернення "вибачте", "пробачте".

"Я!" — особовий займенник, уживаний при переключенні (у школі, училищі, вузі тощо) поряд зі словом "тут!"

Реакція на прихід. "Чи Ви до мене прийшли? Чи маєте справу до мене? Чи Ви на мене чекаєте? Чи не на мене Ви чекаєте?"

Реакція на стукіт у двері, на бажання ввійти: "Увійдіть! Так! Прошу!" "Зачекайте, будь ласка! Почекайте хвилинку!" "Хвилинку! Одну хвилинку! Одну секунду!..."

Реакція на телефонний дзвоник: "Алло! Так! Слухаю!" "Так, це я" (у відповідь на запитання типу: "Це Валера?"; "Вибачте, хто говорить?" (якщо той, хто слухає, не впізнає співрозмовника); "Ви помилилися. Ви не туди

потрапили" (репліка співрозмовників, що неправильно набрав номер телефону); "Що?" (це нейтральна репліка); "А? Чого тобі? Ну, чого ти хочеш?" (репліки, властиві невихованим людям).

Привітання може супроводжуватися кивком голови і потиском руки. За етикетом першою для рукостискання подає руку жінка, тоді як чоловік першим промовляє вітання. У ритуалі вітання чітко виявляється функція мовного етикету зі встановлення контакту. Сказати "вітаю" означає виявити доброзичливість і повагу, ввічливість стосовно знайомого, з яким ви зустрілися, а іноді й щодо незнайомої людини: "Здрастуйте! Доброго дня! Доброго ранку! Доброго вечора! Доброго здоров'я!" (найуживаніші вітання); "Привіт! Здоров бувай!" (невимушені, поширені серед молоді форми вітання); "Вітаю Вас! Дозвольте Вас привітати! Радий(-а) Вас привітати! Дозвольте привітати!" (офіційні форми, що можуть вживатися як вітання, звернені до аудиторії від чийогось імені).

Вирази, що їх вживають після вітання:

1) "Дуже радий(-а) Вас бачити! Як добре, що я зустрів(ла) Вас (тебе)! Як Вам живеться? Як Ваші справи?" (доволі поширені вирази);

2) "Як життя? Як живеш? Як успіхи? Що нового? Що чути?..." (адресовані зазвичай добре знайомим людям, друзям);

3) "Як поживаєте?" (вживається переважно людьми старшого покоління).

Відповіді на запитання про життя, здоров'я, справи:

1) "Добре. Прекрасно. Чудово. Усе гаразд. Непогано" (найуживаніші вирази мовного етикету);

2) "Не можу поскаржитися. Поскаржитися не можна. Поскаржитися нема на що. Не скаржуся" (частіше вживається людьми старшого покоління); "Нормально" (приятельський, невимушений вираз); "Нічого. Так собі. Ні добре, ні погано" (також часто вживані вирази);

3) "Як Вам сказати? Не знаю, що й сказати. Начебто нічого (непогано, добре). Здається, нічого (непогано)" (широко вживані вирази);

4) "Усе по-старому. Нічого нового. Нічого особливого" (найчастіші

відповіді на запитання "Що нового?");

5) "Погано. Кепсько" (часто вживані вирази);

6) "Кепські (мої) справи" (найчастіше такі слова можна почути у відповідь на запитання "Як справи?");

7) "Кепсько. Краще не запитуй. Гірше не вигадеш. Гірше нікуди" (невимушені вирази мовного етикету).

Вирази мовного етикету, що вживаються при несподіваній зустрічі:

1) "Яка несподіванка!" (найуживаніший вираз мовного етикету);

2) "Яка приємна несподіванка! Давно ми з Вами не зустрічалися. Сто років не бачив(-ла) тебе (Вас)! Кого я бачу! Яка зустріч! Яка приємна зустріч! Не сподівав(-ся(-лася) Вас (тебе) зустріти! Не думав(-ла) Вас (тебе) зустріти! Як Ви сюди потрапили?" (найчастіше вживані вирази);

3) "Хто б міг подумати, що зустріну тебе (Вас)!; Не думав, не гадав зустріти Вас (тебе); Кого-кого, але тебе не очікував(-ла) зустріти (побачити)" (невимушені вирази мовного етикету);

4) "Яким вітром? Щось Вас (тебе) давно не видно? Де ти пропадав(-ла)?" (приятельські, фамільярні форми, що вживаються після тривалої відсутності співрозмовника);

5) "Що трапилося? Чому Ви прийшли? Чому Ви прийшли так рано?" (із відтінком занепокоєння, якщо люди добре знають один одного);

6) "Про вовка промовка" (фамільярна форма мовного етикету, вживана серед близьких людей);

7) "Що привело Вас до мене (сюди)? Що змусило Вас прийти? Чим можу служити?" (офіційні форми мовного етикету).

Вирази мовного етикету, що вживаються в разі очікуваної зустрічі, приходу:

1) "Добре, що Ви прийшли. Я радий(-а), що Ви (ти) прийшли (-ла, -ов)" (вимовляють слідом за вітанням із відтінком схвалення);

2) "Ну, от і я!" (невимушена форма мовного етикету. Говорить відвідувач, якщо добре знає, що його чекають);

3) "Ну, от і ти (Ви)! То ти прийшов (прийшла)!" (невимушений вираз мовного етикету. Говорить той, що очікує. При запізненні той, що прийшов, може сказати: "Краще пізно, ніж ніколи").

Вітання в листі. Листи часто починаються безпосередньо зі звернення, без вітання, особливо офіційні.

Знайомство. Із множини варіантів знайомства людей одні будуть безумовно правильними, інші — припустимими.

У разі знайомства двох жінок різного віку заведено, звертаючись до старшої, сказати: "Дозвольте Вам представити ..." й назвати ім'я, прізвище молодшої, після чого назвати жінку старшого віку й авторитетнішу. У цьому випадку вік і авторитет мають явну перевагу.

За правилами етикету зазвичай представляють чоловіка — жінці, молодшого — старшому, підлеглого — керівникові (начальникові).

Якщо необхідно познайомити родичів або людей рівних за становищем, краще першою представити більш близьку собі людину, наприклад, дружину, сина, дочку своєму знайомому (знайомій) словами: "моя дружина", "моя дочка", "мій син". Коли відбувається знайомство з матір'ю і батьком, то всіх знайомих представляють батькам, а не навпаки. Представляючи своїх знайомих, доречно додати, наприклад: "Мій друг Петренко — вчитель, а це Попов — мій університетський товариш".

Якщо ви не впевнені у своїй пам'яті щодо малознайомих прізвищ, боїтеся їх переплутати й потрапити в комічну ситуацію, то краще запропонувати співрозмовникам: "Знайомтеся, будь ласка". І покластися на їхню ініціативу і кмітливість.

Проте гарна пам'ять на прізвища часто допомагає в житті. Для людини, прізвище якої ви не забули і швидко назвали через багато років, це має бути втішним. Але якщо ви все таки забули його, то краще зізнатися: "Вибачте, будь ласка, забув Ваше прізвище". За такої ситуації непогано розрядити обстановку якимось доречним жартом.

Якщо ви не розчули чиєсь прізвище або ім'я під час знайомства, краще

сказати: "Перепрошую, я погано розчув Ваше ім'я".

Для молоді цілком припустимо при знайомстві називати тільки ім'я..

Як поводить ся той, кого представляють? Не подає першим руку, терпляче чекає, коли назвуть його прізвище. Подає руку той, кому його представляють.

Вас представили. Як триматися далі? Якщо той, хто знайомить вас, уже назвав ваше прізвище, то повторювати його, подаючи руку, не обов'язково. Глибокий уклін, пишномовність, голосні фрази зайві.

Вам представили людину. Ви кажете їй: "Дуже приємно; Радий із Вами познайомитися" (але якщо так говорить молода людина, звертаючись до особи похилого віку, — це безтактність, фамільярність).

Першою подає руку жінка — чоловікові, старший — молодшому, начальник — підлеглому.

Представлення може бути й письмовим:

"Шановний пане Проценко! Подавець цього листа — Олег Петровський із Києва, іде до Москви на два місяці, де буде проходити стажування. Це мій співробітник.

Буду Вам дуже вдячний, якщо Ви тепло приймете його й усіляко сприятиме йому під час перебування у Вашому місті. Він великий театрал і аматор музики.

Заздалегідь дякую за люб'язність і шлю дружнє вітання. Ваш В.Петров".

Іноді трапляється, що ваш знайомий, до якого ви радісно йдете назустріч, забув вас і дивиться на вас із подивом чи переляком, тож краще не допитуватися: "Ви що, мене забули?" або "Ви мене не впізнаєте?". Такі запитання ставлять людину в ніякове становище. Можна ненав'язливо зауважити: "Ми зустрічалися в Баку". Така підказка допоможе вашому знайомому пригадати вас.

Не варто представляти людину на вулиці, на ходу. Для чоловіка непристойно зупиняти знайому жінку на вулиці. Винятком може бути лише невідкладна справа. Жінка може зупинитися сама, щоб обмінятися кількома

словами зі знайомим чоловіком.

Коли когось представляють, усі мають стояти. Якщо у громадських місцях зустрічаються люди, уже знайомі один з одним, вони обмінюються вітаннями.

Знайомство без посередника:

- "Я хочу з Вами (із тобою) познайомитися! Давайте познайомимося! Будемо знайомі. Я хотів(-ла) би з Вами познайомитися. Давайте знайомитися" (ця форма мовного етикету вживається перед представленням за іменами (прізвищами));

- "Привіт, Петре!" (фамільярний вираз);

- "Давай (із тобою) познайомимося" (звернення до дітей);

- "Дозвольте познайомитися; Дозвольте представитися (офіційні вирази мовного етикету, після цієї фрази йде представлення: "Я Іванов(-а), інженер Іванов");

- "Ваше прізвище, ім'я та по батькові?" (запитання анкетного характеру);

- "Як Вас (тебе) звать? (форма на "ти" можлива тільки стосовно дітей).

Знайомство з допомогою посередника:

• "Знайомтеся! Познайомтеся (будь ласка)! Познайомтеся (із моїм другом)" (посередник пропонує познайомитися і називає ім'я та по батькові, прізвище, а іноді й професію тощо; ті, кого знайомлять, називають один одному ім'я, по батькові, прізвище);

• "Дозвольте Вас познайомити... Дозвольте Вам представити... Це Неля Миколаївна (про яку я Вам казав(-ла))..." (залежить від ступеня офіційності обстановки та віку тих, що говорять, ім'я та по батькові вживається слідом за представленням. Приятельське: "Прошу любити та поважати!" як форма мовного етикету припустиме переважно серед людей середнього і старшого покоління).

Відповіді при знайомстві: "Дуже приємно! Мені дуже приємно з Вами познайомитися. Я радий (дуже радий) із Вами познайомитися. Я щасливий(-а) із Вами познайомитися. Ми вже знайомі. Я вас десь бачив(-ла), зустрічав(-

ла). Я про Вас чув(-ла). Ви мене не впізнаєте?"

Запрошення. Запрошення є яскраво вираженою спонукальною мовною дією: до кого запросити; куди запросити; навіщо запросити. У запрошенні виражається різний ступінь увічливості:

- "Я запрошую Вас (тебе)..." (цей вираз передує обставині, вираженій інфінітивом "поснідати", "піти в кіно", "виступити на раді" тощо). "Я хочу запросити Вас (тебе)... Я хотів(-ла) би запросити Вас (тебе)... Мені хотілося б запросити Вас (тебе)..." (найуживаніші вирази мовного етикету, в яких умовний спосіб модального дієслова наголошує некатегоричність, м'якість запрошення. Безособова форма модального дієслова "хотілося б" посилює некатегоричність, нерішучість запрошення);

- "Чи можу я запросити Вас? Чи можна мені запросити Вас?" (м'які, некатегоричні вирази); / "Дозвольте мені запросити Вас... Дозволю собі запросити Вас..." (офіційний, дещо пишномовний вираз мовного етикету; вживається людьми старшого віку).

Прохання, порада і пропозиція. У виразах, що означають прохання, пораду, пропозицію що-небудь зробити, міститься спонукання до дії, що об'єднує ці ситуації мовного етикету. Тому важко буває відокремити прохання від поради або пропозиції. Прохання, порада і пропозиція висловлюються часто у формах наказового способу дієслів:

- "Я прошу Вас (тебе)...; Я раджу...; Я пропоную... зробити це" (найуживаніша ввічлива форма мовного етикету);

- "Я просив(-ла) би...; Я порадив(-ла) би...; Я запропонувала би... не гомоніти тощо" (умовний спосіб наголошує некатегоричність прохання, поради, пропозиції. Чемний вираз мовного етикету);

- "Будь ласка... Будьте ласкаві... Будьте люб'язні... Якщо Вам не важко... зателефонуйте" (чемне звернення); "Зроби (-іть)... Напиши(-іть)... Принеси(-іть)" (наказовий спосіб дієслова є основною формою вираження прохання, поради та пропозиції);

- "Будь другом, зателефонуй" (дієслово у формі наказового способу

виражає приятельське звернення); "Я хочу Вас просити... зробити це; Я хотів би Вас попросити..." (вирази мовного етикету, що супроводжуються словами: "вибачте", "пробачте"); "Хочу порадитися з Вами (попросити Вас)... чи не погодитесь Ви зробити..." (питальна конструкція наголошує наполегливе прохання, пораду, пропозицію);

- "Прохання... не палити, дотримуватися тиші" тощо (офіційна категорична, частіше вживана в оголошеннях, форма мовного етикету)".

Згода у відповідь на прохання, запрошення. У відповідь на запрошення згода як форма мовного етикету супроводжується словами подяки ("дякую", "добре").

Часто у відповідь на коректне і чемне прохання (на зразок: "Якщо Вам (тобі) не важко, принесіть(-си) мені книгу, будь ласка") лунає відповідь:

- "Добре";
- "Гаразд..." (виражає згоду в невимушеній формі);
- "Зараз. Цієї миті" (означає згоду зробити щось негайно);
- "Зроблю, напишу, принесу" тощо (часто супроводжуються словами "добре", "гаразд": "Добре, зроблю...; Гаразд, напишу...; Добре, принесу...");

- "Я не заперечую... ; Я не проти...; Я готовий...; Я за!...; Згоден...; Так...; Звісно..." (невимушений вираз мовного етикету);

- "З великим задоволенням...; З радістю...; Охоче..." (вирази мовного етикету з відтінком бажання);

- "Обов'язково...; Не сумнівайтесь...; Не тривожтеся...; Які можуть бути сумніви!" (у відповідь на прохання обов'язково зробити щось (на зразок: "Не забудь(-те) у середу принести мені цю книгу").

Відмова у відповідь на прохання, запрошення:

- "Я не можу...; Ні, я не можу...; Я ніяк не можу...; На жаль, я не можу" (ввічлива, вихована людина відповість: "Вибачте, я не можу..." з відтінком жалю);

- "Не хочеться...; Щось мені не хочеться" (невимушена відмова);

- "Мені не під силу...; Я не в змозі...; Не в моїх силах допомогти" (у відповідь на прохання про допомогу);

- "Я не можу погодитися...; Я маю відмовитися...; Я змушена(-ий) Вам відмовити" (відмова з відтінком офіційності).

Неповна відповідь:

- "Можливо...; Мабуть...; Напевно...; Не знаю, чи зможу я...; Можливо...; Очевидно...; Найімовірніше...; Навряд чи...";

- "Боюся...; Побоююся...; Думаю, що не зможу (буду зайнятий тощо)";

- "Я подумаю...; Треба подумати (подивитися)...; Я одразу не можу відповісти (вирішити, погодитися)...; Я не обіцяю...: Нічого не можу поки що обіцяти...; Я постараюся... (вирішити, допомогти, прийти тощо)".

Згода з чистює думкою і позитивна відповідь на запитання виражається у формі, що містить: позитивну відповідь (на запитання: "Ви (ти) зробили (зробив) звіт?" — "Так, звісно...: Безумовно..."); підтвердження слухності думки співрозмовника ("Слушно...; Правильно...; Проти цього нічого не скажеш..."); категоричне підтвердження слухності думки співрозмовника ("Ви праві...; Ви абсолютно (цілком) праві...; А як же інакше?...; Інакше й бути не може!").

Незгода з чистює думкою і негативна відповідь на запитання виражається у формі, що містить: незгоду з думкою співрозмовника ("Неправильно...; Неслушно...; Це цілком (абсолютно) хибне...; Ви неправі...; Ви цілком (абсолютно, зовсім) неправі"); цілковиту незгоду з думкою співрозмовника ("Я (цілком, абсолютно, зовсім) не згоден із Вами...; З Вами не можна (неможливо) погодитися..., Хіба можна з Вами погодитися!?!"); чемну, офіційно виражену незгоду з думкою співрозмовника ("Я дозволю собі не погодитися з Вами...: Дозвольте Вам заперечити..." тощо).

Вибачення. Ситуація вибачення — це складний морально-психологічний стан, пов'язаний зі спокутою провини за якийсь вчинок. У цій ситуації неодмінно присутній відтінок покаяння, прохання. Вчинок може бути великим або незначним, що вимагає і різних виразів мовного етикету.

Наприклад., за невеличкий вчинок доречно вибачення без пояснення причин, бо вони очевидні (штовхнув, зачепив когось, наступив на ногу, не пропустив уперед тощо). Суто етичний зміст виражається у стилістично нейтральній формі:

- "Пробачте, будь ласка!";

- "Вибачте, що потурбував (за несподіваний прихід, за запізнення, за те, що так рано телефоную...)"

(найуживаніші вирази, поширені серед інтелігентних людей);

- "Я повинен(-на)...; Я хочу...; Дозвольте принести Вам свої вибачення..." (вирази мовного етикету, частіше вживані з відтінком офіційності);

- "Якщо Ви можете, пробачте...; не ображайтеся тощо" (чемна форма вираження з відтінком сумніву);

- "Не гнівайтесь на мене...; Не ображайтеся, що я...; Я не хотів Вас скривдити...; Я винуватий перед Вами, що заподіяв Вам стільки турбот (занепокоєння тощо)" (форма вираження, часто вживана разом зі словами "вибачте", "пробачте").

Вибачення за посередництва іншої людини. Наприклад: "Вибачтеся за мене перед Марією Нилівною" тощо.

Скарга. "Я погано (кепсько) себе почуваю. Я занедужав(-ла), втомився(-лася), засмучений(-а), стурбований(-а); Я в розпачі (не в настрої, не в дусі); Мені не таланить; Мені погано, холодно, спекотно; У мене негаразди, ускладнення, біда; нещастя, перевтома, нездужання, лихоманка тощо; У мене немає бажання (настрою) що-небудь робити тощо; Мене не люблять, не розуміють...; Мені прикро; Я лютий; Я не знаю, що робити (чим зарадити, як вчинити, як повестися, як дати собі раду, як вийти з цього становища)" тощо.

Розрада, співчуття, як і комплімент, схвалення, належать до таких мовних дій, метою яких є бажання підбадьорити співрозмовника. Вираз, що означає бажання дати розраду, висловити співчуття, з'являється як друга репліка діалогічної єдності у відповідь на скаргу співрозмовника. Наведемо форми висловлення співчуття, доречні в разі великого нещастя, горя:

- "Я Вам співчуваю. Мені дуже шкода, що так трапилося. Дозвольте висловити моє співчуття. Я Вас розумію" (у цих формах мовного етикету виражається співчуття з відтінком офіційності);

- "Заспокойтеся. Не хвилюйтеся. Не турбуйтеся. Не засмучуйтеся. Не горюйте. Потерпіть. Забудьте. Не думайте про це. Не згадуйте того, що трапилося. Візьміть себе в руки. Не падайте духом. Не втрачайте витримки. Викиньте все з голови. Не приймайте це близько до серця. Не піддавайтеся настрою. Не звертайте уваги на це. Не переймайтеся. Не треба хвилюватися, тривожитися, здаватися, втрачати витримку, падати духом тощо. Треба не думати про це. Треба викинути це з голови тощо" (у цих виразах мовного етикету виявляється співчуття разом із порадами);

- "Усе буде гаразд. Всяке трапляється в житті. Все минеться. Нічого не вдієш. Нічим тут не зарадиш. Ви не винуваті. Це не ваша провина тощо" (у цих формах мовного етикету виражається розрада із запевненням, схваленням і співчуттям);

- "Я Вам щиро співчуваю. Я висловлюю Вам співчуття. Дозвольте висловити моє глибоке (найщиріше) співчуття з приводу Вашого нещастя. Вам моє найщиріше (глибоке) співчуття. Я вболіваю разом із Вами. Я поділяю (розумію) вашу глибоку скорботу (горе, нещастя, сум). Я вражений Вашим горем. Тримайтеся мужньо!" (узвичаєні форми вираження співчуття).

Комплімент, схвалення, як і співчуття, — це різновид мовних дій, що підбадьорюють співрозмовника, створюють у нього гарний настрій. І схвалення, і комплімент реалізуються у вільно побудованих, стереотипних фразах мовного етикету:

- "Ви прекрасні, чарівні, розумні. Ви добре, молоді виглядаєте. Ви гарна людина (спеціаліст, лектор, керівник, господар тощо). Ви добре (чудово) граєте на гітарі (співаєте тощо). Ви гостинний(-а) хазяїн (хазяйка). Ви розумні, добрі, чуйні тощо. Ви не змінюєтеся, не старішаєте. Час щадить Вас (не бере). У Вас (тебе) гарна посмішка (волосся, фігура, очі, руки, постава тощо). У Вас гарний (здоровий, свіжий) вигляд. У Вас гарний (прекрасний,

тонкий) смак. У Вас гарний, м'який, поступливий характер. У Вас гострий (тонкий, критичний) розум. У Вас є гарне відчуття гумору. З Вами цікаво (приємно) спілкуватися, розмовляти, мати справу, зустрічатися.

Відповіді на компліменти: "Дякую. Спасибі за комплімент. Це тільки комплімент. Ви мені лестите. Те саме маю сказати про Вас. Я радий(-а), що Вам сподобалося...".

Несхвалення, дорікання звичайно припустимі з боку близьких людей (нерідко виходять за межі сфери чемного поведження співрозмовників, близькі до порушень норм і правил мовного етикету у вузькому розумінні):

- "Ви погано виглядаєте. Ви дуже сильно змінилися (постарішали, поповнішали, схуднули, погладшали...). Ви забагато говорите, курите. Ви такий невихований. У Вас поганий вигляд, поганий колір обличчя, непоступливий, кепський характер, поганий смак. У Вас немає почуття гумору. З Вами важко розмовляти (жити, працювати, спілкуватися, мати справу) тощо. З Вашим характером нелегко (важко) жити. Недобре (неправильно) так вчиняти, поводитися, говорити. Навіщо Ви зробили (сказали, вчинили) так? Ви підвели мене, поставили мене у складне (ніякове) становище. Ви скривдили, засмутили мене. Як Ви можете (могли, насмілилися) так вчинити! Як Вам не соромно так поводитися, робити, говорити? Я ображаюся на Вас. Я засмучений Вашою поведінкою".

Виправдання (у відповідь на дорікання):

- "Я не хотів Вас скривдити. Я випадково це зробив. Я постараюся виправитися..." (виправдання з відтінком вибачення й усвідомлення своєї провини);

- "Мені прикро (неприємно), що так сталося. Не гнівайтесь (не ображайтеся). Ні, це ви не праві. Це Ви винуваті, а не я" (виправдання із запереченням);

- "Не розумію (не знаю), за що Ви мене лаєте. За що Ви мені дорікаєте. Не можу зрозуміти, в чому річ" (виправдання зі здивуванням);

- "Яка досада! Яка прикрість!" (виправдання з відтінком досади за свою

помилку).

Привітання. У поздоровленнях, як і в побажаннях, яскраво виявляються ввічливість і коректність людини. Вітають звичайно зі святом або з удалим завершенням (іноді початком) якоїсь справи:

- "Щиро, від усієї душі, від усього серця... вітаю з днем народження (із Новим роком) тощо" (найуживаніші поздоровлення);
- "Дозвольте привітати Вас із днем народження тощо" (поздоровлення з відтінком офіційності).

Побажання. У вираженні мовного етикету можна вирізнити такі форми:

- "Щиро (від усієї душі, від усього серця) бажаю Вам щастя (успіхів, здоров'я, якнайшвидшого видужання тощо) або: не хворіти (скласти іспит, завершити написання книги)" тощо;
- "Щастя Вам у дорозі! Не хворій(-те). Видужуй(-те). Міцного Вам здоров'я! Довгих років життя!";
- "Щирі (теплі, гарячі, найкращі) побажання. Дозвольте побажати Вам успіхів (щастя тощо)" (зазвичай вживають у листах, із відтінком офіційності).

Побажання-тости. "За Ваше здоров'я (успіхи)! За свято! За щастя! За господиню дома! За гостей! За Вас, Євгенія Василівна! За молодих! Я пропоную тост за... Я хочу запропонувати тост за... Мені хотілося б запропонувати тост за ... Вип'ємо за... Я піднімаю келих за..."

Подяка. В одиницях мовного етикету, використовуваних у ситуації подяки, найяскравіше виявляється функція ввічливості:

- "Спасибі Вам... Велике спасибі... Дякую... Дуже вдячний... за допомогу (підтримку, книгу, пораду тощо). Я Вам вдячний за те, що... Я Вам (дуже, щиро, глибоко, надзвичайно) вдячний за допомогу, за привітання..." (найуживаніші форми);
- "Я Вам дуже зобов'язаний(-а) за те, що... У мене немає слів (мені бракує слів), щоб віддячити Вам, висловити Вам мою вдячність за те, що..." (подяка за надані значні послуги);

- "Ви не уявляєте... Якби Ви знали, наскільки я Вам вдячний (зобов'язаний)... Моя вдячність не знає меж..." (емоційне, піднесене вираження подяки);

- "Я хочу... Мені хотілося б... Я маю... Дозвольте подякувати Вам..., висловити Вам подяку за те, що... Завжди до Ваших послуг" (із відтінком офіційності, у відповідь на незначну послугу);

- "Ви дуже люб'язні (уважні). Я зворушений(-а) Вашою увагою (люб'язністю). Ваша люб'язність (увага) мене дуже зобов'язує). Це дуже мило з Вашого боку... Ви мене виручили..." (подяка з компліментами);

- "Заздалегідь дякую Вас. Подякуйте за мене Євгена, Валерія Юрійовича тощо" (подяка за майбутні послуги і вираження подяки через іншу особу).

Прощання — фінальна форма спілкування в мовному етикеті:

- "До побачення! Прощай(-те)! На все добре! До зустрічі! До завтра! До вечора! До свята! До літа (до зими тощо)!" (найуживаніші форми мовного етикету. Часто використовуються в листах. Можуть вживатися і зі значенням прощання на тривалий термін. З відтінком побажання);

- "Добраніч! Доброї ночі! Щасливо! Я не прощаюся з Вами. Ми ще побачимося. Цілую. Обіймаю" (приятельське, невимушене, часто вживається при прощанні під час телефонної розмови або в листі до близьких людей).

Прохання при прощанні:

- "Пишіть (напишіть). Не забувайте писати. Дайте про себе знати" (при прощанні з тими, хто їде); "Передайте привіт чоловікові (дружині, тещі) тощо. Поцілуйте дітей, онуків тощо" (серед близьких людей); "Не згадуйте лихом!" (невимушені форми мовного етикету).

Побажання при прощанні:

- "Бажаю Вам (тобі) добре відпочити (гарного відпочинку). Бажаю Вам успіхів (талану, щастя, щасливої, доброї дороги)" (побажання тому, хто від'їжджає);

- "Бажаю Вам (тобі) усього доброго (приємної подорожі, вдалої

поїздки). На все добре" (побажання з відтінком офіційності);

- "Щасливо залишатися. Не хворійте. Будьте щасливі" (той, хто від'їжджає, адресує тим, хто залишається).

2.2. Культура одягу й етикет гостинності

Культура одягу

Іноді достатньо одного погляду на людину, щоб оцінити її смак і манеру вбиратися. Одяг підкреслює гарний смак одних і несмак інших. Елегантно одягнена людина завжди відчуває себе впевненішою. Адже говорять — зустрічають за одешинкою. Охайність — ознака ввічливості, але треба пам'ятати, що займатися туалетом можна тільки вдома. До вимог моди належить ставитися творчо, виходячи зі своїх принципів та ідеалів, а також із того, що личить до фігури та обличчя. Дотримуючись вимог пристойності та скромності, бажано пам'ятати, що "стиль як атлас часто маскує коросту" (А.Камю). Ще Дон Кіхот наставляв свого вірного друга Санчо: "Ніколи не ходи, Санчо, розперезаним і неохайним: безладдя в одязі є ознака розслабленості духу".

Інтелігентні люди вбираються скромно або вишукано, але неодмінно охайно і з почуттям міри, підбираючи одяг за віком, характером, способом життя, помічають вади у своїй зовнішності й не вип'ячують їх невдалим костюмом. Вони не цураються моди, слідуючи сформульованій А.П.Чеховим думці, що в людині все має бути прекрасним, — і обличчя, і одяг, і душа, і думки.

У здоровому, цивілізованому суспільстві панує здоровий естетичний смак. Смак — володар моди. Мода — служниця смаку. Смак, або естетичне судження — сума уявлень людини про красу. Спроможність відрізнити гарне від потворного виявляється в особистих перевагах, схильностях. Як побудований побут, якою є поведінка людини, багато в чому залежить від естетичного смаку. Для Гегеля "естетичний смак — це духовно-практична естетична потреба людини".

Смак — внутрішній образ людини, атрибут культурного способу життя. Людина не народжується з гарним смаком вона здобуває його в процесі виховання. Вдягатися зі смаком — значить виявляти увагу до людей, до свого оточення. Смак виражає оцінку тих або інших якостей і властивостей предметів. Людина із зіпсованим смаком захоплюється "псевдокультурою", "псевдовитонченістю".

Оскільки смаки різні, неминучими є боротьба і суперечки з міщанським смаком. Мері Куан (нагороджена орденом Британської імперії) мала приголомшливий успіх: її міні-спідниця принесла їй величезний прибуток. У Лондоні є ательє готової сукні "Мила страшила", де можуть пошити сукню, "прозору, як акваріум".

Турбота про красу одягу — дурість, але не менша дурість — не вміти добре вдягатися. За правилами етикету, смак додає впорядкованості естетичним переживанням. Смак — це гармонія, єдність між гарними манерами, костюмом, зачіскою, що визначаються внутрішньою культурою, суспільною практикою і виражаються в поведінці людини через вчинок. Смак — це характеристика особистості загалом. Насамперед він передбачає охайність. Домашні терези та дзеркало — кращі порадики для тих, хто намагається виглядати елегантно. Хоча б раз на місяць потрібно зважуватися, щодня дивитися у люстерко перед виходом із дому. Не вірте дзеркалові, підвішеному із нахилом, воно приховує зайву повноту, не дає об'єктивного уявлення про зовнішній образ.

Проте зовнішня охайність ще не найголовніше. Варто дотримуватися чистоти внутрішньої. Відповідно до правил гарного тону, взуття слід утримувати в чистоті, особливо в дощову погоду. Волосся завжди має бути чистим і блищати. Чоловікам щодня належить голитися.

Мода, як ми вже згадували, — служниця смаку. Об'єктивно ніяка мода не буває гарною або потворною, вона не має постійних критеріїв. Те, що ще вчора здавалося неприйнятним, сьогодні здається природним.

Культура, звичай і мода діалектично взаємозалежні, взаємодіють як

загальне, особливе й одиничне. Звичай зумовлює сталість культури, мода — її мінливість. Звичай — це застигла, тривала мода, а мода — це мінливий звичай. "Мода відрізняється від звичаю або, точніше, вона становить особливий різновид звичаю". Вона частково вбирає в себе звичай, розвиває його за нових соціальних умов. Звичай дає поштовх розвитку моди.

"Мода — це... оновлення. Принцип, якого споконвіку дотримується природа. Дерево скидає старе листя, людина — обридлий одяг. Коли речі стають занадто звичними, люди від них втомлюються. Мода рятує від стомливої однаковості. Люди хочуть подібатися один одному: бути красиво вдягненими, добре виглядати — природна потреба", — писав відомий французький художник-модельєр П.Карден.

Завдяки цій властивості людської природи ми час від часу оновлюємо свій гардероб. Примирення із черговою модою часто буває процесом нелегким, майже завжди вона спочатку багатьох шокує. Але через певний час (іноді через рік) нова мода неминуче змусить вас підкоритися, а півтора-два роки потому здаватиметься вам єдиною прийнятною, і людина, звикнувши до неї, знову протестуватиме проти якихось інших нововведень. Річ модна слугує три роки (якщо говорити про дамські гардероби) і п'ять (якщо йдеться про чоловічі). Триматися за стару моду не варто, ліпше здаватися без бою. Мода повертається, але ніколи в такому самому вигляді не приходять: модними будуть речі схожі, але інші.

Мода як особлива форма соціально-психологічного спілкування людей сприяє формуванню масової поведінки. Як же створюється мода і що лежить в основі її створення? Насамперед її створює фантазія, а також соціально-психологічні явища — навіювання, імітація, захоплення, громадська думка, виокремлення, уподібнення тощо. Але головну роль у виникненні моди відіграють навіювання й імітація.

На навіюванні значною мірою ґрунтовані шкільне виховання, реклама, звичаї. Крім того, одна людина (або група) впливає на іншу. Наприклад, виникає бажання брати участь у концерті — співати, скандувати, плескати в

долоні в такт, розгойдуватися, танцювати. Людина навіть не підозрює, що вона "заразилася", часом не усвідомлює свої дії [5,160].

Активнішу роль у становленні моди відіграє імітація. Імітація — відтворення людиною певних рис поведінки іншого, його вчинків, дій, манер. Як механізм моди імітація відтворює поведінку однієї особи в масовому масштабі. Імітація в моді є багатоманітною: людина наслідує квіти (зачіска "хризантема", модна лінія "троянда"), комах (кольори метелика-бразника), пташок (зачіска "вінценосний журавель"), тварин (пальто силуету "кажан", зачіска "лев", "кінський хвіст", "собачі вуха", танець "манки", тканини "під леопарда", "під зебру", "під далматинських догів"); інших людей (жінка — чоловіка, чоловік — жінку, літні — молодих, європейці — японців); літературних героїв або історичних осіб (Гамлета, Чайльда Гарольда, Наполеона тощо), артистів кіно та естради.

Свого часу Оноре де Бальзак писав: "Мода завжди була думкою, вираженою у костюмі". Вихідний костюм завжди має бути в бойовій готовності (вчищений, гудзики та гачки пришиті). У порядку слід тримати й взуття, панчохи, шкарпетки, запонки, краватку, адже вони в будь-який час можуть знадобитися.

В офіційній обстановці піджак завжди має бути застебнутим. У застебнутому піджакові входять до знайомого, в ресторан (особливо в товаристві жінки), в кабінет на нараду. Якщо ви сидите у президії за столом або виступаєте з доповіддю, піджак також має бути застебнутим. Розстебнути гудзики піджака можна під час вечері або в кріслі театру (нижній гудзик піджака не застібають ніколи).

Темний костюм доречний з нагоди захисту дисертації. Вдома халат або піжама слугують тільки для того, щоб вранці та ввечері пройти у ванну кімнату. Іншим часом потрібно вдягатися в домашній, зручний, чистий одяг. На літо дуже доречно мати бавовняний костюм. У гостях у близьких друзів можна попросити дозволу зняти піджак, на інших прийомах слід чекати, коли це запропонує господар.

Особливо красиво належить вдягатися вдома жінці, що необхідно для її власного гарного самопочуття, не кажучи вже, що в дім можуть зайти й чужі. Жінка може пристосувати старі речі так, щоб вони перетворилися на пристойний домашній костюм (він має бути не тільки зручним, а й сучасним). Капці (й у чоловіків, й у жінок) не мають бути стоптаними, але неодмінно — чистими. Якщо гість заскочить вас у піжамі, на неї слід одягти халат.

Оскільки мода змінюється, змінюються й наші уявлення про красу і принадність зовнішнього вигляду людини. На початку ХХ сторіччя миловидність жінки визначали профіль, великі очі, пишне волосся. У 1920-х роках у зв'язку зі зміною довжини спідниці найбільшу увагу почали приділяти стрункості ніг. Звісно, великі очі й пишне волосся — великий дарунок для жінки. Та якщо природа цього не дала, не варто засмучуватися (допомагає косметика, перукарське мистецтво).

Сьогодні найважливіше — це силует, загальні обриси фігури. Стрункість фігури, модні сучасні лінії одягу є визначальними. Неабияке значення для цілісного образу мають жести, хода, зачіска, взуття. Елегантність залежить від смаку, почуття міри та інтелекту. Головне — знайти свій стиль і зуміти пристосувати його до моди сьогодення. Маючи на меті досягнення елегантності й гармонії, конче важливо виховувати в собі почуття пропорції та кольору. Мода порушує важливе правило вихованості, відповідно до якого не варто виокремлюватися із середовища собі подібних, привертати до себе увагу.

Добре вихований чоловік завжди має при собі два носовичка: один — у кишені штанів (котрим користується за призначенням, не зминаючи після вживання!); інший — абсолютно чистий — у внутрішній кишені піджака (протерти окуляри, вийняти з жіночого ока смітинку тощо). Останніми роками набули поширення одноразові носивички-серветки. Це вельми зручні й гігієнічні дрібнички. Не слід забувати про них!

Одна з головних таємниць елегантності — це зручність нашого

костюма, можливість почуватися в ньому спокійно і вільно. Одяг не має обмежувати рух, заважати нахилитися або піднести руку, одне слово, вимагати всілякого обсмикування. Чим менше костюм нагадує про себе, тим краще.

Дама, що сидить у гостях у наполовину знятій витонченій туфельці (бо вона їй тисне ногу), виглядає менш елегантною, ніж їй того хотілося б.

Чоловік, закидаючи ногу на ногу, не повинен підтягати штанину до краю шкарпетки. Жінка, сідаючи, не піднімає сукню або пальто.

Варто знати, що чорний колір старить людину. І не тільки тому, що це колір жалоби, а й тому, що на чорному тлі виступають зморшки (вони менше помітні, якщо обличчя освітлене знизу: саме цим визначається ефект білого комірця, білої блузи, білої чоловічої сорочки). Лампи денного світла мало кому додають свіжості. Жінці не варто вдягатися суто з метою справити враження на приятельку. Треба обов'язково зважати й на близького чоловіка. Цілком виправданим буде прагнення жінки вдягатися так, щоб передусім подобатися саме йому. Ігноруючи смаки й оцінки чоловіка, жінка поводить себе недипломатично. Зрештою це призводить до того, що вона перестає подобатися. Чоловік, своєю чергою, має цінувати прагнення своєї подруги виглядати нарядно й сучасно, а отже, бути уважним — помічати нову зачіску або сукню, не забувати з цього приводу зробити комплімент.

Етикет і мода схожі тим, що вони стосуються зовнішніх форм поведінки, але різняться за термінами дії та соціальним резонансом: мода динамічніша за етикет, вільніша, етикет найчастіше ставить за обов'язок людини дотримуватися моди, натомість остання нерідко порушує етикет.

Етикет гостинності

Звичай гостинності — найдавніший зі збережених із давнини ритуалів.

Що ви думаєте з приводу гостинності? Чому і навіщо люди ходять або приїжджають у гості один до одного?

Гостинність є не тільки одним із засобів неформального спілкування людей, а й формою захисту людини, що потребує притулку, тепла і турботи,

виявом співчуття, співпереживання, милосердя, розуміння і порозуміння.

Порушення законів гостинності як із боку хазяїна дому, що відмовився прийняти людину, котра прохає про захисток і нічліг, так і з боку гостей, що образили своїм недостойним поведженням святість його оселі, що їх зігріла, за всіх часів вважалося найтяжчим порушенням моралі й моральності, каралося суспільним осудом, презирством до того, хто не захотів дотриматися звичаїв і традицій предків.

Звичай гостинності, ґрунтований на принципах і нормах загальнолюдської моралі й моральності, за наших часів істотно змінився у своєму церемоніальному, ритуальному плані, втім, значення свого не втратив. У гості один до одного люди йдуть і приїжджають навіть із далеких країн не тільки за особливим викликом, запрошенням, а й тоді, коли відчувають цілком природну потребу завітати до друзів, рідних, близьких.

Умовно оселі можна розподілити на відкриті й закриті. До відкритих належать ті, де гості бувають якщо не щодня, то раз на тиждень обов'язково. Приходять сюди й у справах і без діла: поспілкуватися, обговорити наболілі питання, порадитися, поділитися радістю або сумом, просто випити кави або чаю, дізнатися де що робиться, що нового у світі. І тут не постає питання, як краще прийняти гостя: пригощають його тим, що є в домі, влаштовують на нічліг, виходячи з наявних можливостей, часом гість самостійно обслуговує себе, якщо господарі зайняті й не можуть приділити йому достатньої уваги.

У тих випадках, коли у відкритому домі готується урочистий прийом із приводу знаменної події або дати, трудність найчастіше полягає в тому, що визначити заздалегідь точну кількість гостей майже неможливо: можуть прийти не кликаними, не очікуваними, але бажаними всі друзі родини. У таких домах, як то кажуть, усе не за правилами, але чомусь саме вони приваблюють особливою відкритістю, теплом, доброзичливістю і сердечністю.

Буває й таке, що ви прийдете у відкритий дім без подарунка і квітів, проте нікому не спаде на думку погано про вас думати, але якщо вам

поталанить знайти що-небудь дуже цікаве й дефіцитне, ви обов'язково понесете такий гостинець саме в цей дім. Як правило, про жоден етикет тут не думають, він тут природний, усе йде цілком відповідно до заведеного порядку й усталених звичаїв і традицій.

У закритих домах гості бувають не дуже часто. У таких домах переважно збираються з приводу якихось урочистих днів, ювілеїв, круглих дат. Приймають у закритих домах далеко не всіх, а лише тих, кого заздальгідь запрошено, тому склад гостей і форму запрошення тут обмірковують вельми ґрунтовно.

Приймають гостей у різних країнах і в різних народів по-різному. Так, у Середній Азії запрошують на плов, у Сибіру — на пельмені, на Волзі — на юшку, в Україні — на борщ і вареники, на Кавказі — на шашлик. У різних країнах існують специфічні частування і звичаї гостинності, що відбивають їхній спосіб життя, звичаї, традиції. Навіть запрошення на чай і ритуал чаювання в усіх народів різні. Ясна річ, усі правила етикету всіх часів і народів не засвоїти, та якщо виявити до хазяїв достатню увагу й інтерес, можна легко адаптуватися в будь-якій ситуації.

Особливу царину міжнародного ритуалу становлять дипломатичні прийоми як різновид спілкування. З огляду на конкретні умови й обстановку, дипломатичні прийоми передбачають такі церемоніали, як келих шампанського, сніданок, ленч, чай, журфікс (*фр. jour fixe*— певний день тижня для прийому гостей), коктейль, а ля фуршет, обід, вечерю на честь прибулого гостя.

існують прийоми з відповідними програмами: перегляд кінофільму, музичні й літературні вечори, зустрічі для ігор, товариські зустрічі й вечори дружби, що також супроводжуються легким частуванням і відповідними напоями.

Головною умовою будь-якої гостинності є взаємна ввічливість і доброзичливість гостей і хазяїв, тому з боку й тих, й інших потрібні певні зусилля, щоб принести один одному максимальне задоволення, причому задоволення не тільки й не стільки від їжі та напоїв, скільки від змістовного й

цікавого спілкування, взаємної уваги та порозуміння. Досягти цього можна за умови, якщо заздалегідь налаштувати себе на оптимістичний лад стосовно зустрічі з цікавими, приємними та шановними людьми.

Готуючись до прийому гостей, бажано прибрати дім, продумати програму зустрічі й форму частування, узгодити свої бажання і можливості. Не завадить також заздалегідь подбати про власний зовнішній вигляд. Святковість обстановки певною мірою залежить від нарядності приміщення, що досягається за допомогою живих квітів, від ошатності й охайності господарів, котрі зустрічають гостей із посмішкою. Чи здороватися за руку, чи цілуватися залежить від характеру відносин, що склалися раніше, близькості й тривалості дружніх стосунків.

Інтелігентні люди знають, що приходити в гості належить у призначений час або з дуже невеликим запізненням і в максимально охайному й ошатному вигляді. Прийти в дім із квітами — це завжди добре. Тим, хто прийшов раніше, можна запропонувати подивитися часописи, художні альбоми, послухати музику, а також безалкогольні напої, соки, коктейлі. Якщо ж гості — старі знайомі, то жінки можуть запропонувати хазяйці свою допомогу. Проте змушувати гостя чистити картоплю або цибулю не варто. Трудомістку роботу господарі зазвичай виконують самі.

У ситуації, коли гості, що зібралися на свято, не знайомі між собою, господарі мають представити їх один одному. Можна, звісно, й самому назвати себе, якщо господарі з якихось причин не зробили цього.

Перебуваючи у гостях, не слід привертати до себе занадто велику увагу, хоч би якою "великою" і "знатною" людиною ви себе вважали. Вміння слухати інших гостей і не зловживати їхньою увагою — неабияка чеснота кожного.

Якщо гостей запрошують до святкового столу, то насамперед розсаджують жінок так, щоб їм було зручно і щоб було кому їм usługувати. Господарям не слід забувати про серветки, їх звичайно кладуть на коліна, щоб зберегти від прикрих випадків костюм або сукню, а

паперові залишають біля столового прибору. За столом не варто розмовляти, не проковтнувши попередньо їжу. Виховані люди не дозволяють собі розповідати старі й вульгарні анекдоти, намагаючись у такий спосіб розважити присутніх. Можна заздалегідь підготувати якусь кумедну історію, якої ніхто не знає.

Якщо відомо, що під час застілля вам доведеться вийти до телефону, варто сісти так, щоб якнайменше турбувати сусідів. Хазяйці належить сидіти в такому місці, щоб будь-якої миті можна було вільно вийти й повернутися до столу, не привертаючи до себе особливої уваги гостей.

Коли під час вечірки заплановано перегляд аматорських фільмів, слайдів, прослуховування музичних і літературних творів, то організувати це бажано заздалегідь і не змішувати духовну їжу з тілесною, розділивши їх у часі. Наприкінці вечірки виховані люди не забувають люб'язно попрощатися з господарями й подякувати їм за гостинність.

Vizum у гості. Як уже зазначалося, ходять у гості та приймають у себе гостей із різних причин: щоб поспілкуватися, порадитися, відсвяткувати якусь подію. І це природно. Люди пізнають один одного не заради пустопорожньої цікавості. До цього спонукає їх саме життя. Результати такого пізнання — річ надзвичайно важлива.

Гостинність — це привітний прийом. Проте завжди люди, що забігають один до одного на вогник, ділилися на кликаних і некликаних гостей. Кликаним гостям усі раді. Некликані — це ті, що приходять невчасно, порушують усі ваші плани, а також ті, кого ви просто не хотіли б бачити в себе вдома. Що тут можна вдіяти?

Існує чимало перевірених, випробуваних способів позбутися некликаного відвідувача. І ваше сумління при цьому може бути цілком спокійне: хто з'явився без запрошення, не має ні на що сподіватися.

За правилами етикету, ходити в гості без спеціального запрошення або, принаймні, без попередження неприпустимо. Виняток може становити тільки одне: якщо ви з огляду на сталі стосунки можете ходити один до одного без

жодних церемоній, як то кажуть "запросто". Але якщо вам необхідно зайти до когось у справах, то варто попередити, що ваш візит буде діловим, на гостинність ви не розраховуєте й засиджуватися не збираєтеся.

Французька приказка говорить: "З'являйся з візитами без попередження, якщо хочеш, щоб про тебе погано думали". Несподіваний візит завжди спричинює занепокоєння. Візит без попередження припустимий лише у випадках крайньої потреби. Не варто обманюватися ввічливістю хазяїв. Але якщо ви вже прийшли, то краще зайти, поговорити й дуже швидко попрощатися, не приймаючи запрошення залишитися на сніданок (обід або вечерю).

Необхідно помічати дрібні деталі в поведінці господарів, які можуть красномовно засвідчити, що гість прийшов невчасно. Спостережлива людина, яка вміє дивитися і бачити, помітить крім особливо наочної міміки масу характерних моментів: хазяїн присів на край стільця; хазяйка неспокійно поглядає вбік кухні; теребить каблучку на пальці; несвідомо пристукує ногою; господарі дозволяють вам говорити, але на сказане майже не реагують; не ставлять жодних запитань; не шукають теми для розмови (хіба що зауважують, що вкрай "затуркані"); хазяїн гасить наполовину викурену сигарету й одразу бере наступну; коли гість починає прощатися, господарі помітно по-жвавлюються і виявляють особливу сердечність.

Якщо ви двічі постукали або подзвонили у двері, але вам ніхто не відчиняє, не варто наполягати далі, краще спокійно підіть, не перевіряючи, чи насправді хазяїв немає удома.

Якщо вас запросили в гості, безтактно відповідати: "Дякую, яюсь звітаю". Це неввічливо. Буде краще, подякувавши, запитати: "Коли буде зручніше зайти до вас?" Пообіцявши, неодмінно попередньо зателефонуйте. Не заведено забігати навіть на хвилинку в ті часи, коли обідають або вечеряють.

Виховані люди не спізнюються, якщо домовилися зібратися на якийсь певний час. Найгірше, якщо ви взагалі не прийшли, коли на вас чекали. Мало того, що ви зіпсували приятелям настрій, ви ще змусили їх дарма змінити свої

плани. Якщо це повториться ще раз, стосунки між вами можуть зіпсуватися. Якщо ви спізнюєтеся або взагалі не можете прийти, сповістіть про це заздалегідь.

Правила пристойності та ввічливості вимагають після першого візиту надіслати відповідне запрошення впродовж тижня, у крайньому разі в найближчі два-три місяці. Якщо немає умов для прийому гостей у своїй квартирі, можна, наприклад, запросити їх у ресторан, кафе, театр, а якщо у вас є авто, — на пікнік.

Сказане не стосується юнака, котрий часто буває в домі своєї приятельки. Але він має бодай іноді принести квіти її матері, допомогти в чомусь її батькові.

У сім'ї часом виникають розбіжності стосовно того, чи може хтось із подружжя прийняти запрошення й піти в гості без іншого (найчастіше таке трапляється серед товаришів по службі).

Таке запрошення припустиме, тим паче, що воно може бути одноразовим. Але якщо це трапляється часто, то можна відмовитися, пояснивши: "Цей вечір я маю присвятити сім'ї" (це буде сигналом, що занадто часті запрошення одного з подружжя небажані).

Спізнюватися на обід, на звану вечерю більш як на 10 хвилин непристойно. Ще гірше — достроковий прихід. Тому краще приходити у призначений час.

Що принести в дім, куди нас запросили? Якщо це не торжество з нагоди дня народження, цілком доречно нічого не приносити. Можна принести солодощі дітям, а господині — квіти.

Що робити жінці, якщо в гості вона прийшла із сумкою? Краще залишити її на туалетному столику. За стіл потрібно сідати без сумки, бо на колінах вона заважатиме, а якщо її прилаштувати на спинці стільця, може впасти. Якщо гостя не бажає розставатися із сумкою, можна поставити її на підлогу біля свого стільця.

Якщо за вечерею зустрічаються 4-6 осіб, варто почекати, коли господарі

вказуть кожному його місце. На багатолюдній вечері можна сісти за власним вибором.

Приймаючи запрошення, нетактовно запитувати: "А хто ще буде?" Якщо хазяїн визнає за необхідне, він сам скаже. Якщо в гостях присутня неприємна для вас людина, не помітити її, не привітатися з нею означатиме бути нечемним до хазяїв.

Як поводитися в гостях? Прийшовши в гості, інтелігентна людина не ввійде в дім (квартиру) із запаленою сигаретою; не буде старанно і довго витирати ноги в передпокої — це роблять на сходовій площадці або в коридорі перед входом у квартиру, спочатку привітає хазяйку і хазяїна дому, а вже потім злегка поклониться незнайомим їй людям. Якщо вам відчинять двері не господарі, а хтось незнайомий, ви маєте привітатися з ним і запитати хазяїна або хазяйку: "Доброго дня, чи вдома Микола Миколайович?" Або: "Добрий вечір! Чи можу я бачити Марію Миколаївну?" Якщо в передпокої опинилося кілька людей, то чоловік, входячи в кімнату, має пропустити жінку (жінок), старших, а потім входити сам (хазяїн входить останнім). Чемна людина не сяде за стіл, поки не дістане запрошення (за правилами етикету першою за стіл сідає господиня); не дозволить собі засиджуватися в гостях; не помічатиме порушень правил етикету з боку господарів — помилка може трапитися з кожним; жодним чином не виявить, якщо її щось засмутило, навіщо псувати настрій гостям; не дозволить собі безцеремонності (наприклад, вимагати якісь напої, улюблені страви чи музику); про свої смаки говоритиме тільки тоді, коли запитають, і не сперечатиметься, якщо її смаки не збігаються зі смаками хазяїв або гостей; не припуститься у дискусії (спорі) нетактовних виразів на кшталт: "Це нікуди не годиться, бо це погано".

Переїхавши в інше місто, область, людина має влучно вибрати час для візиту, щоби відвідати знайомих, родичів, а також колег, із якими працюватиме. Найкраще завітати в суботу або в першій половині дня в неділю, домовившись попередньо по телефону.

Якщо знайомий зволікає із візитом у відповідь, не слід надавати цьому

великого значення. Темп і ритм нашого життя не завжди вможливають чітке дотримання всіх формальностей.

Зазвичай у домах, де вам доводиться часто бувати, ви почуваетесь невимушено. Проте вихована людина й у цьому випадку намагатиметься дотримуватися узвичаєних правил поведінки. Добре, якщо правила етикету і гарного тону входять у звичку, стають другою натурою.

Як не треба поводитися. Не слід у гостях курити, а якщо вже закортіло закурити, то тільки з дозволу присутніх жінок.

Перебуваючи у гостях, не заведено: весь час розглядати себе в дзеркалі; оцінювати квартиру (особливо робити критичні зауваження); випитувати, що скільки коштувало, де куплено; знімати з полицок прикраси, щоб розглянути їх з усіх боків; розважати товариство, демонструючи своїх дітей (коли вони запрошені разом із вами); приводити приятеля, котрого ви зустріли на вулиці (добре виховані люди не дозволять спровокувати себе на випадковий візит, охоче на це йдуть люди малоцікаві); пропонувати гроші, якщо щось розбив або зіпсував (краще потім купити таку саму річ замість розбитої); неприпустимо "заради жарту" кепкувати над своєю "половиною", наївно вважаючи, що це доставляє всім задоволення; робити голосні зауваження на кшталт: "Облиш огірки — за твоєї печінки..."; говорити про вік, про зовнішній вигляд, характер дружини або чоловіка; займати увагу гостей своїми дієтичними проблемами; відмовлятися від гарячої страви із словами: "Спасибі, поки що ні" (це змусить хазяйку спеціально для вас тримати гарячу страву на столі або підігрівати її); звертатися із проханням до хазяйки (якщо ви не дуже близькі приятелі) дати рецепт приготування тої чи тої страви (це може бути її кулінарною таємницею); йти відразу після вечері (хазяйка весь час була зайнята, а тепер вона зможе взяти участь у загальній розмові — це її священне право); пропонувати господарям увімкнути телевізор; крутити ручки телевізора, якщо він налаштований на певну програму (якщо навіть вона вам не до душі); критикувати чіткість зображення або висувати претензії господарям, що співачка без смаку одягнена, погано співає — це не їхня

провина; заявляти, що вам програма набридла, коли інші її із задоволенням дивляться, або виказувати бажання додивитися фільм, коли гості починають прощатися; сидячи за столом, увесь час повертати голову вбік телевізора або невідривно дивитися на екран; хистуватися "знатністю" своїх друзів або знайомих; називати при знайомстві зменшувальними іменами або прізвиськами навіть наймолодших гостей, щоб не образити їх; перетворювати бесіду на лайку; не відповісти на поставлене вам запитання; не привітатися у відповідь на вітання; розмовляючи з кимось, дивитися у вікно або кудись іще; у колі гостей погано відзиватися про відсутніх знайомих (про присутніх навряд чи хто наважиться говорити таке); припускатися образ і наклепів (грецький мудрець Фалес радив: "Людину, котра нашіптує наклеп на інших, виганяти з дому..."); говорити за столом непристойності, розповідати непристойні анекдоти, струшувати попіл у тарілку, класти кістки на скатертину; виявляти надмірну фамільярність стосовно сусідів за столом; забувати подякувати за привітність, гостинність, увагу, турботу тощо; говорити тільки про себе. "Насамперед, — писав синові англійський лорд Честерфілд, — позбудься звички говорити про себе і не дозволяй собі займати своїх співрозмовників власними турботами або якимись особистими справами; хоч би якими цікавими вони були для тебе, усім іншим слухати про них стомливо і нудно... Ніколи не нав'язуй свою думку голосно і з пристрасстю, навіть якщо в душі ти переконаний у своїй правоті й твердо знаєш, що інакше й бути не може, — вислови її скромно і спокійно, позаяк це єдиний спосіб переконати; якщо ж тобі не вдасться зробити це, спробуй просто перевести розмову на іншу тему і скажи весело: "Навряд чи нам удасться переконати один одного, до того ж у цьому немає потреби, тому краще поговоримо про що-небудь інше" [6, 43].

За правилами гарного тону, збираючись у гості, слід пам'ятати таке:

- костюм або сукня мають бути ошатними, святковими, але зовнішній лиск швидко тьмяніє, якщо немає внутрішньої культури (ми вправі очікувати люб'язного ставлення, якщо тільки самі є чемними, привітними, тактовними, делікатними, уважними й шанобливими);

- гості в дім мірою можливості приходять із квітами, але зовсім не обов'язково, щоб букет був великий і дорогий. Дарувати квіти завжди приємно — так само, як і одержувати їх у подарунок;

- якщо один із супутників висловив бажання іти, інший приєднується до цього рішення без коментарів. Усілякі суперечки з цього приводу мають відбуватися без свідків;

- від гарячої страви відмовитися можна, але тільки цілком точно;

- якщо від їжі не заведено відмовлятися, то від спиртного—цілком припустимо (краще не пояснюючи причини);

- у гостях доречно похвалити бодай одну зі страв (це свого роду комплімент господині);

- якщо хазяйка дає зрозуміти, що вечерю закінчено, усі слухняно переходять в інше приміщення або просто закінчують вечерю;

- у разі необхідності піти раніше ввічливість зобов'язує гостя, прощаючись із хазяйкою, коротко назвати причину такого поведіння. Якщо товариство багаточисельне, можна ні з ким, крім хазяїв, не прощатися, а піти непомітно. Це повсюдно називають "піти по-англійському", крім самої Англії. В Англії таке правило називають "піти по-французькому". Спочатку слід, ясна річ, попрощатися, а потім уже вдягатися. Йдучи, гості дякують за приємний вечір. Хазяйка зазвичай відповідає: "І вам спасибі — за увагу, за те, що завітали до нас";

- щоб відвідати хворого(-у), варто заздалегідь дізнатися у родичів про стан його (її) здоров'я, чи бажає хворий(-а) бачити відвідувачів. Є люди, котрі не люблять, коли їх відвідують у лікарні, й навіть засмучуються від цього. Відвідувати хворого можуть лише близькі родичі;

- нетактовно випитувати у хворого подробиці його недуги, а також плакати, зітхати, стверджувати, що він погано або, навпаки, добре виглядає;

- сідати юнакові, котрий вперше приходить у дім батьків коханої дівчини, краще на стілець, а не на канапу або в крісло, хіба що йому це запропонували, але й тут виключена надто фамільярна, вільна поза. Якщо

хтось із хазяїв, навстоячки, пригощає його цукерками, юнак має підвестися. Добре вихований юнак у кімнаті не палитиме. Він не розглядає кімнату. Не п'є чай з ложечки.

Дівчині під час першого візиту в дім батьків юнака належить, привітавшись, поводитися природно, не теревити носовичок або сумочку, не заплітати в кіски китиці скатертини. Більше відповідати на запитання і тільки пізніше що-небудь розповісти самій. Частування потрібно приймати не відмовляючись, їсти все, що запропонують, довго не засиджуватися;

- гостям, що приїжджають до друзів у курортне або дачне місце з інших міст, варто подбати про подарунок, а іноді й фінансувати похід у кіно, до кав'ярні, на екскурсію. Після від'їзду треба обов'язково вислати листа із подякою;

- заїжджати до знайомого з ночівлею без попередження можна тільки за умови найтісніших дружніх стосунків. Зайшовши в чужому місті до знайомого, не слід за кілька годин заявляти про своє бажання переночувати. Якщо становище безвихідне, про це належить переговорити на початку візиту. Переночувавши, вранці ґрунтовно постіль не прибирають, а лише, склавши, прикривають її ковдрою.

Прийом гостей. Стародавні форми етикету передбачали складну церемонію прийому гостей, і чим глибшою ставала соціальна нерівність, тим дедалі складнішою виявлялася ця церемонія.

Гостей не треба приймати занадто пишно. У Польщі жартома кажуть: "Убити б того, хто вигдав бути хазяїном удома — краще завжди бути гостем".

Сучасні форми етикету стали набагато простішими й при-роднішими, а поширені нині норми й правила гостинності пропонують нам цілком розумні поради. Наприклад, господарям рекомендується, привітно приймаючи гостей, піклуватися не стільки про їжу як таку, скільки про духовну атмосферу — про організацію цікавого спілкування.

За колишніх часів гостинність перетворювалася на суцільне лихо.

Уявіть собі, що у ваш дім приїжджає знайомий (приятель, сусіда, близький родич) із цілим почтом (зі своїми знайомими, приятелями, слугами). І за законами гостинності ви були зобов'язані нагодувати, напоїти, обдарити усіх подарунками, умовити залишитися ще на день, на два... Така навала гостей доводила людей до повного розорення.

За наших днів така гостинність пішла в минуле. Наука про культуру поведінки виробила такі правила:

- якщо хочете когось запросити в гості, попередьте його за три-чотири дні до призначеного терміну;

- виховані люди не скажуть: "Приходьте якось", тобто взагалі не приходьте, бо невідомо, коли ви будете вдома. Треба точно зазначити мету запрошення: вечеря, обід, чай, кава тощо;

- якщо людина сказала вам: "Я завтра годині о третій забіжу до вас!", можете вважати, що о третій годині на обід у вас буде гість;

- запрошувати належить таку кількість гостей, щоб вони не заважали один одному;

- господарі мають бути однаково уважними, чемними й привітними до всіх гостей;

- хазяїн не повинен залишати гостей одних, якщо ж має відлучитися, слід вибачитися перед ними;

- на звані вечері (обіди) гості приходять у святковому одязі. До початку вечері (обіду) хазяїн має стежити, щоб ніхто не залишався на самоті;

- місця за столом мають бути розподілені заздалегідь, щоб ніхто не виявився без місця;

- за круглим столом хазяїн і хазяйка сідають один проти одного;

- за столом місця справа і зліва від хазяйки вважаються почесними;

- не слід більш як двічі пропонувати якусь страву;

- інтелігентні люди не помітять розбиту склянку, перекинутий келих.

Ніяка річ у світі не коштує того, щоб через неї псувати стосунки;

- іноді чоловік або дружина починають дорікати своїй "половині" за розбитий келих, за незграбність — отут необхідний такт хазяйки та хазяїна, щоб запобігти скандалові або сімейній сварці.

Гостинність не терпить догм і канонів. Людина — жива істота, вона може порушити будь-яке правило або винайти нове, але за однієї умови — щоб це було зручно всім і кожному.

Приготування до прийому гостей, мабуть, треба починати з розподілу обов'язків між членами сім'ї. Продумати і скласти програму вечора з друзями.

Правила етикету та гарного тону, ввічливість і гостинність зобов'язують хазяїв:

- зустрічати гостей у передпокої у святковому вбранні та з посмішкою; пам'ятати, що гостинність — це цікаво проведений час (танці, співи, бесіди, ігри, музикування, читання віршів тощо), а не багате частування;

- якщо ваші гості незнайомі, слід одразу ж представити їх один одному, чітко і ясно вимовляючи імена, щоб їх могли запам'ятати всі присутні;

- чоловіка представляють жінці, молодшого — старшому (ті, кому представляють нових людей, подають їм руку і називають своє ім'я, або ім'я та по батькові, або тільки прізвище);

- під час знайомства можна називати стан, титули і звання, щоб визначити коло інтересів при спілкуванні;

- не слід водночас запрошувати людей, котрі не люблять один одного;

- знайомих із дітьми краще запрошувати в дім, де теж є малята;

- утретє не варто запрошувати людину, котра двічі не відповіла на ваше запрошення;

- треба знайти спільну цікаву тему для розмови, не торкаючи питань, що можуть бути неприємними комусь із гостей;

- слід намагатися дотримуватися порядку подання страв: спочатку овочеві салати, рибні закуски, потім м'ясо, печеня, десерт і чай (кава);

- запрошуючи на чай, поставте блюдо з бутербродами (не всі полюбляють солодке, а від бутерброда з чаєм ніхто не відмовиться). До чаю можна подати лимон (зі шкіркою) або ром;

- назвавши точний час (за 10 днів або за тиждень), можна додати, що запрошуєте на млинці, для перегляду слайдів або з нагоди захисту диплома. Причину не називають, якщо гостей запрошують із нагоди дня народження — передбачається, що гості самі здогадаються. У цьому випадку кажуть просто: "Приходьте, буде кілька людей". Якщо гості виявляться нездогадливими і почнуть запитувати, можна уточнити: "Винуватиця — Анфіса"; запрошувати належить письмово, по телефону, особисто. Якщо молоді запрошують людей старшого віку й до того ж уперше, ввічливіше запросити їх особисто, у крайньому разі — письмово;

- слід пам'ятати, що джерелом непорозумінь іноді буває прийом знайомих групами у різні дні. Причин тут багато: або не дозволяють квартирні умови, а гостей багато, або ви прагнете зібрати людей близьких один одному за інтересами. Це природно. Проте гості можуть вбачати в цьому інше: поділ на кращих і гірших. Тому господарям варто повідомляти про це знайомих і запропонувати прийти іншим разом, пославшись на те, що в ці дні будуть товариші по роботі;

- двері гостям відчиняє хазяїн, хазяйка виходить у передпокій у винятковому випадку, коли приходить особливо почесний гість (мати, батько чоловіка). Хазяїн допомагає гостям зняти пальто (плащ) і вводить у кімнату. Хазяйка, якщо вона сиділа, підводиться; у будь-якому разі не рекомендується пропонувати гостям тапочки. Це суперечить гостинності та свідчить про поганий смак. Жінка приходить ошатно вдягнена, із зачіскою (домашні тапочки псують вигляд і настрій). Та й чоловік теж хоче виглядати чепурним. Гості у капцях мимоволі починають говорити про перебої із гарячою водою або ціни на петрушку;

- приймаючи гостей, господарі також мають бути в туплях. Хазяїн — у чистій сорочці, при краватці й у піджаку. Хазяйка з доброю зачіскою, охайно

вдягнена (виходячи з кухні, щоб привітатися з прибулими, знімає фартух). Жінки, котрі залишають губну помаду на чужій щоці із поцілунком, виявляють дурний тон. Помаду не можна залишати на чарках і склянках;

- знання того, що гості "вміють спізнюватися", затримуватися на годину чи дві, не дає господарям права піти з дому (винятком є той випадок, коли домовляються із певністю, що, зачекавши півгодини, можна вважати себе вільним);

- некликаного гостя, котрий з'явився без запрошення, розважає хазяїн. Хазяйка може спокійно піти, щоб опорядитися. Якщо в домі тільки хазяйка, вона теж може лишити гостя на 2-3 хвилини. Необов'язково перевдягатися від голови до ніг. Чим більше природності, тим краще. Спокійно треба поставитися до безладдя в кімнаті: не виправдуватися, не прибирати в гарячковому темпі. Вимкнути пылосос, пральну машину, зняти зі стільця, на якому сидить гість, сорочку чоловіка. Розкладене гаптування, прання, прибирання — справи життєві й можуть трапитися в кожному домі.

У деяких випадках до приходу гостей можна все розставити на столі. Якщо гості запрошені на каву, можна їх одразу посадити за стіл. Якщо передбачається вечеря, краще прийняти гостей в іншому місці, а коли всі зберуться, познайомляться, поговорять — можна запрошувати до столу. Каву можна організувати подвійно: подавати тільки каву з печивом, тортом (це буде проста чашка кави з приводу зустрічі, наприклад, трьох приятельок) або каву із закусками. У будь-якому випадку можна пригощати відразу, щойно прийдуть перші гості (інші приєднуються). До кави подають невеличкі бутерброди. До них можна також подати сухе вино, наливку, вермут, після бутербродів — солодощі, а до кави — лікер, коньяк. Можна поставити фрукти. Для довідки: батьківщиною кави вважають Ефіопію. В Європі вона була відома як лікарський засіб при лікуванні нежиті. У Росії перші згадки про каву належать до середини XVII ст., коли у 1665 році придворний лікар Самюель Колліна прописав цареві Олексію Михайловичу вживати каву. Петро I увів звичай пити каву на асамблеях. Після війни 1812 року кави

набула особливого поширення у дворянських родинах. Пити каву вважалося ознакою гарного тону.

Міцні напої слід неодмінно подавати із бутербродами. Втім, можна й узагалі обійтися без алкоголю. Запрошуючи на каву, доречно мати чай для тих, хто віддає перевагу саме йому. Стіл можна покрити кольоровою скатертиною або використовувати серветки. Зі столових наборів знадобляться ножі й виделки, десертні тарілки (після бутербродів, до солодкого їх змінюють). Солодке їдять ложечкою, поданою для кави; але якщо в домашньому вжитку є десертні ножі й виделки, краще подати їх. Приємніше пити каву і чай із тонких чашок, хоча припустимі й склянки.

Гарячу вечерю подають за півгодини або трохи більше від моменту приходу перших гостей. Чи варто чекати спізнілих? Це залежить від стану страви в духовці. Принаймні заведено попри все максимум через годину подавати печеню. Для урочистої вечері необхідна біла скатертину. Блюдо подають гостеві з лівого боку (так йому зручніше). Можна поставити блюдо на стіл, щоб гості самі передавали його один одному. Напої наливають праворуч від гостя. Корисно пам'ятати, що класична вечеря передбачає такі елементи: закуски, основну гарячу страву, десерт, каву (чай). Закуси можуть бути холодними та змішаними: оселедець, шинка, сардини, салат тощо. Може бути одна основна закуска, наприклад рулет, заливна риба, домашній паштет. Закуска може бути гарячою: спагетті, гриби тощо. Після закуски тарілки та столові набори змінюють (особливо якщо була риба). Класичні гарячі страви — ростбіф, тушкована птиця, м'ясо з овочами або салатом. Як гарячу страву можна подати й рибу, варений окіст.

Десерт можна приготувати гарячий (солодке суфле, шарлотка — одразу з духовки або з мікрохвильової печі) або холодний (узвар, торт, пироги з фруктами, морозиво). До десерту слід подати десертні тарілки, змінити столові набори та скатертину. Зі столу прибирають усе, що ставилося до гарячої частини вечері. Після десерту подають каву або чай. Якщо на десерт має бути торт, то його можна подати разом із кавою.

За бажання вечерю можна доповнити (між холодними закусками й основною стравою) гарячою рибною стравою — у разі, якщо основна страва — м'ясна. Можливі також два десерти: гаряча солодка страва й морозиво або торт і морозиво. До сиру можна подати сухе червоне вино або пиво (сири подають між останньою стравою і десертом). До закусок подають сильно охолоджену горілку (коньяк ніколи не охолоджують, до того ж його подають винятково до кави, як і лікер). До риби, птиці (індички, курчат), телятини пропонують біле сухе або напівсухе вино; до качки, гусака — червоне сухе вино; до яловичини, свинини, баранини, дичини — червоне сухе вино.

Якщо гості в день народження принесли торт, цукерки, фрукти, вони з'являються на столі у відповідний момент, навіть якщо дублюють приготоване господарями. Хазяйці слід сидіти "на чолі" столу; почесне місце там, де зручніше. Хазяїн сидить навпроти хазяйки, розважаючи гостей. Гостей саджають у такий спосіб: чоловік — жінка — чоловік (якщо жінок більше, ніж чоловіків, останніх у жодному разі не саджають один біля одного, а розташовують між жінками). Чоловіка і дружину саджають окремо, а закоханих (наречену і нареченого) — разом.

Належить зауважити, що єдина страва стає зараз модною формою прийому. Можна запрошувати гостей на млинці, картопляні оладки, солянку, пельмені, тушковану капусту з м'ясом чи будь-яку іншу страву, яку добре готує хазяйка. У такому разі подають лише ту єдину страву, а після неї — чай або каву. Це не надто клопітно і зазвичай усіх влаштовує.

Із приходом гостей належить вимкнути радіо, телевізор і цілком присвятити себе гостям. Хазяйці не слід весь час перебувати на кухні; із приходом гостей їй варто посидіти за столом разом з усіма і певний час після вечері присвятити гостям, залишивши миття посуду "на потім". При гостях невічливо вести тривалі розмови по телефону (в таких випадках краще вибачитися і попросити зателефонувати пізніше).

Будь-яка страва стає смачнішою, якщо її супроводжує гостинність. Не потрібно наполягати, щоб гості пили. Всякий

тиск у цьому плані свідчить про погане виховання і дурний смак. Не варто доливати в чарку, в якій ще залишається спиртне. Господарям належить бути дипломатами, пом'якшувати конфлікти, що виникають серед гостей, згладжувати чиюсь безтактність, чемно нагадувати про пристойність тим, хто забувається, стежити за тим, щоб анекдоти, що їх розповідають у товаристві, не шокували присутніх, поговорити з кожним, особливу увагу приділяючи тим, хто ще недостатньо при звичаївся в домі.

Хазяїн не має давати дружині зайвих доручень на кшталт "прочини вікно" (він сам може виконати "своє доручення"), а тим паче не слід говорити "принеси стілець". А от чемно нагадати дружині про те, що необхідно подати ще салат, буде цілком доречним. Чоловікові зовсім неприпустимо критикувати страви, приготовані дружиною (навіть якщо їй справді щось не вдалося, добре вихований чоловік цього не підкреслюватиме); тільки сама хазяйка може самокритично зазначити, що смаженина жорсткувата або пиріг не пропікся. Безтактно робити дружині зауваження на зразок: "У нас завжди таке безладдя", або попереджати гостей, що вечеря запізнюється, бо в цьому домі ніколи нічого не буває вчасно. Не варто змушувати гостя захоплюватися незвичайними якостями кішки або собаки, наполегливо пропонувати йому прослухати платівку або переглянути слайди.

Приймаючи гостей у новій квартирі, неодмінно познайомте їх із плануванням. Нічого не вдієш — із цим слід миритися. Прощаючись із гостем, варто вийти в передпокій. Хазяїну потрібно подбати про те (особливо в нічний час), чи всі жінки мають супутників. Якщо частина гостей пішла, їх не обговорюють із рештою, адже їм природно може спастись на думку, що їх спіткає така сама доля.

Як дати зрозуміти, що гості засиділися, а господарі вже втомилися? Взимку добре спрацьовує відкрита кватирка або прочинені двері на балкон — це мобілізує. Можна делікатно нагадати, що завтра — важкий день. А гостеві, що прийшов без запрошення, можна, позіхнувши, сказати: "Вибач, але день був важкий, а завтра потрібно рано прокидатися". Якщо ж і це не

діє, залишається підвестися і дружньо сказати: "На жаль, тобі вже потрібно йти". Якщо до вас прийшла безцеремонна і настирлива людина, що з'являється часто і завжди недоречно, припустиме порушення правил гостинності. Можна, наприклад, сказати їй: "Вибач, дружина погано себе почуває" або "На жаль, ми саме зібралися в кіно".

2.3. Етикет дарування

Подарунки дарують до дня народження, річниці весілля, на 8-ме Березня, 14 лютого (День Святого Валентина), Новий рік, після повернення із закордонної подорожі, відрядження, коли ви йдете в гості туди, де є діти. Завжди доречний букет квітів для хазяйки дому.

Подарунок цінний не вартістю, а як знак уваги, дружби, захопленості, любові. Як такий він є елементом увічливості. Але при цьому треба пам'ятати одне правило: бажання зробити приємне завжди цінніше за бажання вразити будь-кого своєю щедрістю. Існує й інше правило: не треба дарувати те, що вам не подобається в надії, що це сподобається тому, кому ви це даруєте.

У давніх довідниках, посібниках, підручниках гарного тону особливо старанно розробляли розділ, присвячений весіллям. Перша річниця вважалася "паперовим" весіллям; друга — "фарфоровим"; п'ятнадцята — "бронзовим"; двадцята — "кришталевим"; двадцять п'ята — "срібним"; п'ятдесята — "золотим". Що дарувати в таких випадках? Етикет передбачає кілька обов'язкових правил:

- не треба дарувати дорогих речей. Подарунки, що вам явно не по кишені, поставлять у незручне становище того, кому ви їх даруєте;
- не варто відбуватися й якоюсь дрібницею: ви можете зажити слави скнари;
- неетично дарувати гроші, це схоже на подачку і може серйозно образити;

- добре, коли подарунок несподіваний. Але цей сюрприз має бути приємною несподіванкою, що відповідає смакові того, кому він призначений. Поганий подарунок гірше, ніж відсутність його взагалі;

- якщо має бути новосілля, найкраще домовитися з іншими запрошеними (якщо ви їх, звичайно, добре знаєте) й гуртом купити необхідне (телевізор, холодильник, пральну машину тощо);

- треба, щоб подарунок був вчасним;

- якщо передбачається терміновий від'їзд, подарунок можна вручити напередодні ювілею;

- якщо ваш подарунок спізвився, обов'язково в письмовій формі поясніть причину й вибачтеся.

Вибирають подарунок залежно від того, кому його дарують, — знайомому, родичеві чи другові. Дружині можна вибрати подарунок разом із нею, із матір'ю, із дочкою. Чим далі кровність — тим складніше вибір подарунка. Якщо дружина може чоловікові подарувати светр, сорочку, краватку, рукавички, шарф, то дальнім родичам дарувати предмети туалету не можна.

Усі подарунки поділяються на два види: сувенірні (книга, гаманець, ручка, брелок та інші дрібні предмети) й цінні (ваза, сервіз, скатертина із серветками, ручні й кишенькові годинники, художні й кустарні вироби тощо). Універсальним подарунком є квіти. їх можна підносити кому завгодно і коли завгодно. Але не заведено приходити із квітами на великий званий обід, бенкет, прийом, влаштований у ресторані. До подарунка, якщо він готується до певної дати (Новий рік, 8 Березня), рекомендується прикласти листівку, гілочку мімози, мініатюрний прапорець тощо. Гарний звичай — дарувати книги, але при цьому необхідно знати, яка книга може порадувати. Ніколи не даруйте книги невідомого вам змісту. Ніколи не надписуйте книгу: це право належить тільки її авторові. Можна у книгу вкласти листівку.

Як дарувати і як приймати подарунки? Питання це є конче важливим.

Здається дивним, але чимало людей не вміють дарувати й, особливо, приймати подарунки, що ображає дарувальників. Отже, вручати подарунок слід без зайвої афектації, примхливості, скромно, просто і з гідністю.

Адже річ не у подарунку, а у вашій увазі, у ставленні до того, кого ви вітаєте:

- не заведено лишати в подарунку касовий чек;
- не варто вказувати хазяїну або хазяйці, куди поставити подарунок, вони самі розберуться, що до чого, а тим паче не слід говорити: "А книга ця, знаєте, яка цінна і рідкісна, — усе місто оббігав. Насилу дістав"; не заведено вручати квіти в папері. Квіти тримають у лівій руці, права — вільна;
- будь-який подарунок, піднесений людині, належить розгорнути, а не відкласти недбало убік;
- не варто штучно радіти й голосно коментувати кожен подарунок: "Ах, яка принада! Чудово! Чарівно! Як я вам вдячна!" тощо;
- виховані люди, приймаючи подарунки, поведуться рівно, намагаючись якомога привітніше (але без зайвих емоцій) привітати кожного гостя і подякувати йому. І дорогий, і скромний подарунок приймають з однаковою сердечністю;
- коли для подарунків пристосований спеціальний столик, то їх слід розкласти на ньому. Якщо столика немає, то подарунки відносять кудись. Не варто відразу ж розставляти їх по всій кімнаті або квартирі: одні можуть бути вдало поставлені, інші не зовсім;
- не рекомендується одразу пускати подарунки в діло (йдеться про речі на кшталт електроміксера — вони можуть не працювати, і це може засмутити й зробити дарувальника мішенню для жартів). Наступного дня несправний прилад можна обміняти в магазині, адресу якого можна дізнатися в дипломатичний спосіб, наприклад: "Моя сусідка хоче придбати таку саму річ, де ви її купили?";
- подаровані квіти неодмінно ставлять у вазу, відкласти їх кудись не можна; якщо гість особливо приємний господині й вона хоче висловити йому

свою вдячність, вона може з його букета вибрати одну квітку і прикріпити її до сукні. Але при чоловікові або нареченому цього робити не слід — можна зневажити їхні почуття;

- якщо хтось прийшов без подарунка, його слід привітати так само, як і тих, хто з'явився з подарунками. Виявіть такт, щоб гість не відчув своєї хиби;

- може трапитися, що двоє або троє гостей принесли однакові подарунки. В жодному разі вони не мають помітити вашої іронії або невдоволення. Постарайтеся сховати всі подарунки-близнюки; не засмучуйтеся, якщо подарунок прийшовся вам не до смаку. Гість не винуватиме, якщо його вибір невдалий;

- якщо ви не можете прийняти принесений подарунок (причин буває багато), не можна відбутися однією заявою: "Ні, я не можу цього прийняти!" або "Ні, боронь Боже, лишіть краще собі!". Такі заяви — шлях до скандалу. Треба обов'язково подякувати за увагу і відмовити аргументовано, із найменшими моральними втратами, пояснивши причину відмови;

- якщо ви з будь-ким посварилися, то не спокутуйте своєї провини подарунком: спочатку треба попросити пробачення або ліквідувати причину, через яку відбулася сварка, а вже потім думати про доречність подарунка;

- якщо впродовж року є можливість робити невеличкі подарунки комусь, то краще це робити до різних дат, ніж дарувати один дорогий подарунок на рік;

- ніколи не варто відкладати придбання подарунка на останній день. Краще купити його завчасно, тоді його оригінальність і доречність будуть гарантовані.

Незважаючи на те, що гостинність — річ свята, вона також має певні межі. Проживаючи в одному будинку, люди, як правило, вітають один одного при зустрічі на сходових площадках, у під'їздах, навіть якщо вони не дуже знайомі. Сусіди живуть за певними правилами, головне з яких — якнайменше заважати іншим. Це означає: забороняти дітям пустувати; не дозволяти їм гомоніти під вікнами; не лишати у своїй квартирі собаку, що

віє годинами; не вмикати голосно радіо, не лаятися з домашніми, не вправлятися занадто часто у грі на трубі.

Перш ніж робити ремонт, святкувати день народження тощо, потрібно попередити про це сусідів, вони знатимуть, що відбувається і коли приблизно припиниться. Це заспокоює і не так негативно сприймається.

Якщо сусіди дозволяють вам користуватися своїм телефоном, турбувати їх треба у найневідкладніших випадках. По-сусідському люди звертаються з усякими проханнями: позичають праску, пілосос тощо. Етикет вимагає своєчасно повернути позичене. Якщо прохання про предмети вжитку дуже часті й переступають межу дозволеного, можна сказати: "На жаль, не можу, мій пілосос зіпсований".

Не слід брехати на тему, хто й звідки бере гроші, або пильно розглядати, що сусіда (сусідка) несе в сітці з магазину (базару). Не прикрашає сусідів і звичка поглядати у відкриті двері на площадку і виявляти пильний інтерес — хто з ким, хто до кого, чому, навіщо. Приватне життя навколишніх не слугує темою розмов вихованих, інтелігентних людей.

Важко буває уникнути незадоволення стосовно того, що за стіною голосно ввімкнений магнітофон або хтось навчається грати на роялі. Жоден закон таких дій не забороняє, проте поговорити про це із сусідами можна (вони можуть повісити на стіну що-небудь звуковбирне). Не варто голосно стукати по підлозі або просто ходити у вуличному взутті (інтелігентним людям не важко ходити вдома у капцях, що водночас полегшує прибирання квартири).

У спільних квартирах обов'язковим є ходіння навшпиньках і розмови напівпошепки, щоб у результаті дрібних сутичок не виникла "воєнна" ситуація у місцях загального користування — передпокої, кухні, ванній тощо. Обов'язкова обачність у виразах, домашньому одязі, у поведінці. Давня мудрість говорить: "Будь-яке існування — це співіснування". Чим більше поступок людина зробить сама, тим більше їх вона дочекається від інших.

Якщо ви прийняли квартиранта, він теж має право на спокійне життя.

Його кімната (нехай тимчасова) оплачена.

Господарям і їхнім дітям не варто входити до нього, не постукавши, цікавитися тим, куди він ходить, звідки повертається, хто йому пере сорочки, кого він приймає, що їсть. Це все елементарно, але іноді не завадить нагадати.

Своєю чергою, квартирант зобов'язаний бережно поводитися з майном хазяїв, пристосуватися до звичаїв, що існують у домі. Він може користуватися будильником, але так, щоб не тривожити весь дім. Ходіння вранці та ввечері в трусах не прийнятне —для цього існують халат, піжама. Не варто розкидати свої речі по квартирі, готувати їжу з різким, неприємним для навколишніх запахом тощо. Краще всі ці важливі дрібниці обумовити при найманні кімнати.

Інтелігентні люди, що живуть під одним дахом, привітають один одного при зустрічі; якнайменше заважають один одному; чистять взуття й одяг у передпокої або на балконі; миють за собою ванну, раковину; тихо зачиняють за собою вхідні двері; витирають ноги, входячи у квартиру, не лишають після себе безладдя; дотримуються таємниці листування; не завжди бажають іншому смачного, але після їжі завжди кажуть "дякую".

Контрольні запитання

1. Розкрийте сутність поняття «мовний етикет» та його значення для виховання культури спілкування в сім'ї.
2. Співвіднесіть поняття «етикет мовного спілкування» і «культура мовного спілкування».
3. Визначте функціональне призначення етикету мовного спілкування в сім'ї.
4. Розгляньте дію механізму діалогічної єдності у вихованні культури мовного спілкування у сім'ї.
5. Які форми і способи вияву етикету мовного спілкування свідчать про сформованість культури мовного спілкування у сім'ї? Наведіть

приклади.

6. Як Ви розумієте феномен культури одягу?
7. Як формування етичного смаку впливає на виховання культури одягу ?
8. Встановіть взаємозв'язок між культурою одягу, модою і звичаями.
9. Які соціально-психологічні процеси детермінують створення моди ?
10. Як культура одягу впливає на особливості використання модного стилю?
11. Чому гостинність стала історично складеною формою неформального спілкування людей ?
12. Які етичні принципи виступають основою сучасної гостинності?
13. Які ритуали етикету гостинності склалися у міжнародному досвіді?
14. Яких правил етикету варто дотримуватись при даруванні?
15. За якими видами класифікуються подарунки?
16. Які правила етикету при отриманні подарунку слід виконувати?
17. Яких обмежень слід дотримуватись у сусідській спільноті?

Рекомендована література до другого розділу

1. *Войтович С.О.* Світ сім'ї та горизонти покликання. - К., 1997. – 145 с.
2. *Разумихина Г.П.* Этика и психология семейной жизни. М., 1996. – 345с.
3. *Ричардсон Р.У.* Силы семейных уз: Руководство по психотерапии в помощь семье. — СПб: Акцидент, 1994. – 235 с.
4. *Семья.* Социально-психологические и этические проблемы. - К., 1989. – 230 с.
5. *Смит А.* Теория нравственных чувств // Памятники мировой эстетической мысли: В 5-ти т. — М., 1964. — Т. 2. — 260 с.
6. *Честерфилд Ф.* Письма к сыну. — Л.: Просвещение, 1971. — 343 с..
7. *Этика и психология семейной жизни.* Пособие для учителя. М.: Наука, 1994. – 260 с.

РОЗДІЛ 3. СІМ'Я ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

3.1. Соціально-психологічні особливості сім'ї

Сім'я як соціально-психологічний феномен є малою соціальною групою людей, що заснована на шлюбі та кровній спорідненості і функціонує на основі спільного побуту, матеріальної і моральної взаємодопомоги. Психологічні особливості сім'ї як малої соціальної групи становлять[2]:

- нормативні установки сімейних стосунків, що зумовлюються уявленнями про те, коли доцільно створювати сім'ю, якими мають бути стосунки між подружжям, батьками і дітьми, як розподіляються обов'язки між членами сім'ї, які заохочення і санкції необхідно застосовувати до членів сім'ї в різних ситуаціях тощо; крім того, сім'я безпосередньо залежить від суспільних інститутів, що регулюють порядок взяття і розірвання шлюбу, особливих прав і привілеїв, застосування певних санкцій (наприклад, позбавлення батьківських прав) тощо;

- гетерогенність складу сім'ї за статтю, віком, що зумовлює різні потреби, ціннісні орієнтації членів сім'ї тощо;

- закритий характер сімейної групи, що зумовлюється певною конфіденційністю стосунків, обмеженою можливістю і чіткою регламентацією порядку входження в сім'ю нових членів і виходу з неї, мало того, іноді неможливістю виходу із сім'ї (наприклад, неможливо припинити об'єктивно існуючу спорідненість);

- поліфункціональність сім'ї, що часто пов'язано з великою кількістю сімейних ролей, численними аспектами сімейного життя, які мають суперечливий характер;

- "історичність", тобто на життєдіяльність сім'ї впливають не тільки якісні етапи її розвитку (залицання, народження дітей та ін.), а й безпосередній досвід сімейного життя дорослих членів сім'ї віхніх

батьківських сім'ях, коли вони самі були дітьми;

- емоційність сімейних стосунків, які мають абсолютний характер, що зумовлює велику суб'єктивну важливість багатьох, навіть об'єктивно незначних аспектів життєдіяльності сім'ї, і робить (з урахуванням впливу певних культурних стереотипів) успіх чи невдачу в сім'ї винятково значущими для людини, впливаючи на її світовідчуття, психічний і соматичний стан здоров'я. На психічний і соматичний стан здоров'я людини особливо несприятливо впливають такі сімейно обумовлені переживання [14];

- глобальна сімейна незадоволеність, фрустрація через різкі розбіжності між очікуваннями індивіда і реальними умовами життя в сім'ї; при цьому характер впливу незадоволеності значною мірою залежить від міри усвідомлення такого стану. Якщо незадоволеність сім'єю усвідомлюється, вона обертається на відкриті конфлікти подружжя, взаємну агресію, якщо незадов об'єктивними обставинами, це найчастіше призводить до неврозів, депресії, алкоголізму, акцентуацій характеру тощо;

- сімейна тривожність, що виявляється в перебільшених страхах щодо здоров'я, певних особливостях спілкування та поведінки членів сім'ї і переживанні безпорадності, нездатності запобігти несприятливому перебігу подій;

- почуття провини, пов'язане із сім'єю, коли індивід вважає себе (усвідомлено чи неусвідомлено) винуватцем сімейних негараздів і через характерологічні особливості схильний сприймати поведінку інших членів сім'ї як обвинувальну, хоча насправді це не так;

- надмірне нервово-психічне напруження, зумовлене перешкодами щодо задоволення потреб сім'ї, коли навіть помітні зусилля індивіда не дають бажаних результатів, створюючи внутрішній конфлікт, який особливо загострюється тоді, коли сім'я висуває до цього члена сім'ї суперечливі вимоги і покладає на нього відповідальність за їх дотримання.

3.2. Психологічний аналіз функцій і структури сім'ї

На основі психологічних особливостей сім'ї у науковій літературі виокремлюються її функції — форм життєдіяльності, призначені для задоволення потреб сім'ї:

- економічну, що спрямована здебільшого на забезпечення матеріальних, господарсько-побутових потреб;
- регулятивну, що полягає в регулюванні стосунків між членами сім'ї на основі моральних норм через первинний соціальний контроль, реалізацію особистого авторитету і влади;
- репродуктивну, що спрямована на народження дітей і продовження людського роду;
- сексуальну, що передбачає реалізацію сексуальних стосунків подружжя, досягнення ними сексуального задоволення;
- виховну, що реалізується у трьох аспектах — первинна соціалізація дитини; постійний вплив дітей на їхніх батьків, а також систематичний виховний вплив сімейної групи на кожного свого члена;
- комунікативну, що задовольняє потреби членів сім'ї у спілкуванні і взаємодії один з одним і соціумом, багато в чому визначаючи характер сприйняття останнього; рекреативну, що передбачає організацію дозвілля і відпочинок;
- психотерапевтичну, що реалізується у двох аспектах — “погладжування” (ласка й увага один до одного) і “резонування” (розуміння і допомога один одному в оцінюванні позицій з важливих проблем, підтримування іншого в його самореалізації й особистісному розвитку).

Для прикладу, виховна функція тісно пов'язана не тільки з комунікативною, а й з репродуктивною функцією, оскільки наявність кількох дітей у сім'ї є природною умовою формування повноцінної сім'ї, забезпечуючи при цьому дитині досвід взаємодії не тільки “по вертикалі”, а й “по горизонталі”. Репродуктивна функція залежить від низки інших функцій

сім'ї: сексуальної, економічної Психотерапевтична функція як критерій оцінювання подружніх стосунків і психологічний інструментом їх регуляції [7].

Психологічну структуру сім'ї становить: а) склад і кількість членів сім'ї, а також система сімейних взаємин, що включає стосунки спорідненості, влади й авторитету, зв'язки горизонтальні (чоловік — дружина) і вертикальні (батьки — діти), рольову взаємодію як сукупність установок, норм і зразків поведінки, що характеризують одних членів сім'ї в їхньому ставленні до інших її членів [13].

Е.Г. Ейдеміллер і В.В.Юстицкіс у структурі сім'ї розрізняють структуру сімейних ролей, сімейні підсистеми і межі між ними, що є своєрідними механізмами, за допомогою яких сім'ї виконують свої функції.

Структура сімейних ролей диктує членам сім'ї що, коли й у якій послідовності вони мають робити, вступаючи у взаємовідносини. Повторювані взаємодії зумовлюють стандарти взаємодій, які, у свою чергу, визначають, з ким і як взаємодіяти. Так, роль матері передбачає, насамперед, виховання дітей. Стандарти взаємодій (норми) регламентують її поведінку, тобто коли заохочувати або коли карати дитину.

Сімейні підсистеми — це диференційована сукупність сімейних ролей, що передбачає вибіркоче виконання сімейних функцій.

У кожній сімейній підсистемі існують певні правила, які визначають, хто і як виконує сімейні функції, тобто зовнішні (сімейні) та внутрішні (індивідуальні) межі сім'ї. Наприклад, батьківська підсистема передбачає прийняття певних рішень щодо дитячої підсистеми. Інші системи розрізняють за ознаками статі, віку, цінностей та інтересів. Таким чином, члени сім'ї можуть бути учасниками одразу кількох сімейних підсистем — батьківської, подружньої, дитячої, чоловічої, жіночої тощо [14].

С.В.Ковальов у подружній підсистемі розрізняє чотири основні подружні ролі — “сексуальний партнер”, “друг”, “опікун”, “захисник”, під час виконання яких реалізуються відповідні потреби: сексуальні, побутові,

потреби в емоційному зв'язку, теплих стосунках, опіці. При цьому характер подружніх стосунків багато в чому визначається взаємодоповнюваністю цих ролей (наприклад, якщо в одного з партнерів сильно виражена потреба в захисті, інший має відігравати роль захисника для задоволення цієї потреби).

Згідно з іншою класифікацією існують подружні ролі традиційні, товариські та ролі партнерів, від узгодженості яких залежать особливості взаємин подружжя. Так, традиційні ролі передбачають з боку дружини народження і виховання дітей, створення домашнього затишку і ведення домашнього господарства, пристосування до залежності і терпимість до обмеження сфери діяльності. З боку чоловіка вимагається прийняття основних рішень, підтримка сімейної влади і контроль, економічна безпека і захист сім'ї, емоційна вдячність дружині за пристосування до залежності.

Товариські ролі потребують від подружжя забезпечення моральної підтримки і сексуального задоволення, жвавого і цікавого спілкування один з одним і оточуючими.

Ролі партнерів потребують і від дружини, і від чоловіка економічного внеску в сім'ю згідно з розміром заробітку, спільної відповідальності за дітей, участі у веденні домашнього господарства і розподілу правової відповідальності [9].

С.В.Ковальов розглядає типові сімейні ролі для подружжя [8].

1. Відповідальний за матеріальне забезпечення сім'ї. Така роль визначає комплекс обов'язків, пов'язаних із забезпеченням сім'ї необхідним рівнем добробуту.

2. Хазяїн-господарка. Виконання цієї ролі передбачає організацію і ведення домашнього господарства.

3. Відповідальний за підтримку родинних зв'язків. Реалізація цієї ролі забезпечує організацію спілкування з родичами, участь у сімейних ритуалах і церемоніях.

4. Організатор сімейної субкультури. Ця роль орієнтує на формування у членів сім'ї певних культурних цінностей, інтересів і захоплень.

5. Організатор розваг. Виконання цієї ролі припускає ініціацію й організацію життєдіяльності сім'ї у сфері дозвілля.

6. Сексуальний партнер. Ця роль пов'язана з проявом активності у сфері сексуальних стосунків.

7. Відповідальний по догляду за дитиною. Виконання цієї ролі передбачає забезпечення дитині фізичного і психічного комфорту в перші роки її життя.

8. Вихователь. Ця роль передбачає розвиток особистості дитини.

9. Сімейний "психотерапевт". Ця роль включає дії, спрямовані на розв'язання особистісних проблем членів сім'ї.

Розподіл ролей у сім'ї може змінюватися залежно від обставин (народження дитини), особливостей професійної кар'єри тощо.

Розрізняють такі умови розподілу ролей між подружжям [14]:

здатність виконувати певні сімейні ролі; прийнятність ролі чи сукупності ролей для того, хто їх виконує; можливість задовольняти завдяки виконанню певних ролей власні потреби і потреби інших членів сім'ї.

Невиконання зазначених умов призводить до формування патологізуючих сімейних ролей, що психічно травмують членів сім'ї. Наприклад, коли сім'я потребує розрядження негативних емоцій, для цього хтось із членів сім'ї обирається на роль жертвенного козла.

Крім того, якість виконання сімейних ролей багато в чому залежить від міжособистісних стосунків і пов'язаних з ними міжособистісних ролей ("попелюшка", "клоун", "красень" тощо).

Особливості рольових і міжособистісних стосунків членів сім'ї, їх взаємодії відбиваються на емоційному рівні та відносно стійкому психічному стані (настрої) сім'ї, тобто на її психологічному кліматі.

Психологічний клімат сім'ї, у свою чергу, впливає на міжособистісні стосунки її членів, на їхнє світовідчуття, самооцінку, саморегуляцію себе як особистості, на життєдіяльність і життєздатність сімейного колективу загалом.

3.3. Типологія сімей

У науковій літературі дослідники пропонують численні типології сімей. Так, з огляду на психологічний клімат розрізняють сім'ї зі сприятливим і несприятливим психологічним кліматом.

Сім'ї зі сприятливим психологічним кліматом характеризуються згуртованістю, доброзичливістю і водночас високою вимогливістю подружжя один до одного, відповідальністю, почуттям захищеності й емоційної задоволеності в сім'ї. Важливий показник сприятливого сімейного психологічного клімату — прагнення до спільного розв'язання сімейних проблем, проведення дозвілля при одночасній відкритості сім'ї, її широких соціальних контактах.

Сім'ї з несприятливим психологічним кліматом характеризуються насамперед напруженістю чи навіть конфліктністю міжособистісних стосунків, коли члени сім'ї негативно ставляться один до одного, їм властиве почуття незахищеності, емоційного дискомфорту від перебування в сім'ї.

На основі ступеня негараздів розрізняють сім'ї конфліктні, в яких виникають суперечності між інтересами, потребами, бажаннями членів сім'ї, що породжує сильні і тривалі негативні емоції; кризові, де потреби та інтереси стикаються особливо різко, оскільки стосуються найважливіших сфер життєдіяльності сім'ї; проблемні, що потребують допомоги в конструктивному розв'язанні конфліктів, у подоланні об'єктивних складних життєвих ситуацій (наприклад, відсутність житла і засобів для існування) при збереженні загальної позитивної сімейної мотивації.

За якістю зовнішніх і внутрішніх меж розрізняють такі родини: а) ретрофлексуючу (від ретрофлексія — спрямування енергії всередину); б) дезорганізовану сім'ю.

Ретрофлексуюча сім'я має тверду непроникну спільну межу і водночас прозорі індивідуальні межі. Члени цієї сім'ї так тісно взаємопов'язані через страх розриву стосунків, що це знижує можливості індивідуального

зростання. Проблеми, що виникають внаслідок заплутаних, неконструктивних стосунків, не розв'язуються через жорсткі зовнішні межі сім'ї, відсутність достатніх контактів з оточенням. У таких сім'ях існує велика небезпека виникнення психосоматичних захворювань.

Дезорганізована сім'я з надмірно прозорими зовнішніми межами розміщується на протилежному полюсі континууму. У таких сім'ях через відсутність достатнього взаємного контакту її членів і відкритості зовнішніх меж існує велика небезпека асоціальної поведінки чи розпаду сім'ї як цілого. Між зазначеними полюсами розміщується більшість родин, що функціонують з більш-менш адекватними межами [15].

За структурою влади розрізняють авторитарні, демократичні та ліберальні сім'ї.

Авторитарна сім'я характеризується суворим беззаперечним підпорядкуванням одного з подружжя іншому і дітей батькам. Демократична сім'я заснована на взаємній повазі членів сім'ї, спільному вирішенні всіх важливих питань. У ліберальній сім'ї спостерігається відстороненість, відчуженість членів сім'ї один від одного, байдужість до справ і почуттів іншого.

Залежно від розподілу ролей виокремлюють сім'ї традиційні (патріархальні чи матріархальні), в яких один з членів подружжя євнутрішньосімейним лідером, активнішою стороною в подружніх стосунках і відносинах із соціумом, та егалітарні (від фр. *egalite* — рівність), в яких ролі розподіляються з урахуванням конкретних інтересів і можливостей партнерів. При цьому спостерігаються вирівнювання функцій подружжя і відносно незалежне становище дітей.

Типологія сімей за демографічною ознакою визначається: а) кількістю дітей — багатодітна, середньодітна, малодітна, бездітна, або подружня, сім'я;

б) наявністю чи відсутністю шлюбної пари — повна чи неповна сім'я;

в) наявністю чи відсутністю у складі сім'ї старших і побічних родичів — складна чи нуклеарна (від лат. *nucleus* — ядро) сім'я.

К.Е.Ігошев і Г.М.Міньковський класифікують сім'ї за різним виховним потенціалом [6], а саме: а) виховально-сильні, тобто зі сприятливою моральною атмосферою сім'ї; б) виховально-стійкі, де створюються загалом сприятливі можливості для виховання, а труднощі, що виникають у сім'ї, і недоліки усуваються за допомогою інших соціальних інститутів, насамперед школи; в) виховально-нестійкі, для яких характерна неправильна виховна позиція батьків (наприклад, надмірна опіка) при відносно високому загальному виховному потенціалі сім'ї; г) виховально-слабкі зі втратою контакту з дітьми і контролю над ними, коли батьки з різних причин (через поганий стан здоров'я, перевантаженість роботою, низький рівень освіти та психолого-педагогічної компетентності) не здатні правильно виховувати дітей, поступившись у своєму впливі групі однолітків.

Негативно впливають на становлення особистості дитини сім'ї виховально-слабкі з постійною конфліктною атмосферою, виховно-слабкі з агресивно негативною атмосферою, у яких панують агресивність і жорстокість, маргінальні з алкогольною та сексуальною деморалізацією, правопорушницькі, злочинні, психічно обтяжені.

За становленням сім'ї типологізують на [8]:

- молоді (до 9 років), для яких істотним у психологічному аспекті є ставлення подружжя один до одного і до спільного сімейного життя;
- середні (10–19 років), які характеризуються стабільними сімейними стосунками, усталеним розподілом ролей, обов'язків, наявністю дітей, що підросли і є відносно самостійними;
- зрілі (понад 20 років), для яких характерне зростання значущості подружніх стосунків, зокрема завдяки набуттю дітьми самостійності і незалежності.

З.Г.Кісарчук подає більш розгорнуту картину циклів сімейного життя з урахуванням “історичності” сім'ї, виокремлюючи такі фази сімейного життя [12]: 1) залицяння; 2) життя без дітей (від початку проживання разом до народження першої дитини); 3) експансія (від народження першої дитини

до останньої); 4) стабілізація (період виховання дітей до того моменту, коли перша дитина залишає сім'ю); 5) діти назавжди залишають батьківський дім; б) “порожнє гніздо” (батьки після від'їзду дітей); 7) хтось із подружжя залишається один після смерті іншого.

Виокремлення фаз сімейного життя відбиває певні проблеми сім'ї, властиві кожній з фаз.

Так, для фази залицання у вітчизняних умовах характерне те, що багато молодих людей у цей період продовжують жити з батьками. Відсутність досвіду самостійного, фінансово незалежного життя, житлові проблеми в поєднанні з лібералізацією сексуальних стосунків можуть спричинитися до відмови молоді від шлюбу, поширення альтернативних форм шлюбу, підвищення рівня позашлюбної народжуваності чи (через бажання звільнитися від опіки батьків) передчасного шлюбу.

Фаза життя без дітей характеризується прагненням молодят визначити правила, за якими вони будуватимуть власну сім'ю, розподілити обов'язки, узгодити інтереси, звички, визначити цінності, сексуальні

схильності, правила стосунків з родичами. Усе це утруднюється через інфантилізм значної частини молоді (невміння виконувати сімейні обов'язки, залежність від батьків). Вік вступу в перший шлюб знизився, а соціальне дозрівання людини подовшилося, тому будувати сім'ю найчастіше доводиться недостатньою мірою соціально й особистісно зрілим людям.

Зниження шлюбного віку позначається на фазі народження дітей у сім'ї (експансії). Оскільки старше покоління перебуває в активному періоді власного особистого, соціального і професійного життя, постає проблема молодих бабусь і дідусів і їхніх стосунків з дітьми.

Крім позитивних аспектів, пов'язаних з народженням і вихованням дітей, сім'ям у цьому періоді властиві напруженість бюджету, дефіцит часу, значне обмеження можливостей відпочинку, дозвілля, складність поєднання домашніх обов'язків із трудовою діяльністю, накопичення фізичної і психічної втоми. Постає проблема перебудови функціонально-рольової

структури сім'ї, емоційних і духовних стосунків, сформованих на більш ранніх стадіях її становлення.

На думку багатьох дослідників, фаза стабілізації сім'ї є найскладнішою і проблемною для всіх членів сім'ї, що зумовлено, з одного боку, кризою середнього віку батьків, а з іншого — кризою підліткового віку дітей.

Гострота кризи багато в чому визначається тим, наскільки успішно були вирішені проблеми на попередніх фазах життєвого циклу сім'ї. Якщо ці проблеми не були вирішені, стосунки в сім'ї на цій фазі можуть характеризуватися недостатньою згуртованістю, емоційною близькістю, наявністю сексуальних проблем подружжя, неадекватних способів взаємодії один з одним і з дітьми.

Фаза, коли діти залишають батьківський дім, характеризується порушенням звичних правил і стереотипів взаємодії. У цьому разі постає проблема наповнення взаємин подружжя новим змістом, що компенсувало б емоційні втрати, пов'язані з віддаленням дітей від сім'ї. Іноді вирішення цієї проблеми ускладнюється через суперечності, що витіснилися у зв'язку з народженням і вихованням дітей, але актуалізувалися на фазі “порожнього гнізда”.

Остання фаза життєвого циклу сім'ї настає тоді, коли помирає один із подружжя. У цьому разі другий з подружжя, як правило, часто приєднується до сім'ї дітей як бабуся чи дідусь, що вимагає від дітей адаптації до зміни структури сім'ї.

У цей період можуть виникати конфлікти між поколіннями, проблеми, пов'язані з наглядом за літньою людиною, часто ускладнені її хворобами.

Кожна фаза життєвого циклу сучасної сім'ї характеризується специфічними особливостями, зумовленими тенденціями її розвитку і пов'язаними з такими об'єктивними причинами, як науково-технічний прогрес, урбанізація, міграція населення, розвиток засобів масової інформації, емансипація тощо [7].

Об'єктивні причини приводять до зміни характеру і структури сімейно-

шлюбних цінностей, трансформації традиційних сімейних ролей.

3.4. Сучасні тенденції розвитку сім'ї

Теоретичний аналіз тенденцій розвитку сучасної сім'ї показує, що вона тяжіє до егалітарної нуклеарної малодітної сім'ї, часто з орієнтацією на подружню, у якій стосунки визначається свояцтвом (чоловік — дружина), а не спорідненістю і батьківством.

З одного боку, така сім'я краще пристосована до сучасного життя як мобільніша і демократичніша порівняно з традиційною, багатопоколінною і розгалуженою. З іншого боку, нуклеарна малодітна сім'я далеко не завжди сприяє успішній реалізації родинних функцій.

Так, зокрема, можна констатувати ускладнення виконання виховної функції сім'ї з таких причин:

- через відсутність у дитини досвіду взаємодії з людьми різного статусу (братами, старшими родичами);
- через утруднення в засвоєнні соціальних цінностей, нагромаджених старшими поколіннями, відносну ізоляцію від старших родичів;
- через можливу суперечливість виховних впливів внаслідок передання батьками права на виховання іншим соціальним інститутам.

Нуклеарні сім'ї висувають підвищені вимоги і до подружніх стосунків. Спрощена структура такої сім'ї, обмежена кількість внутрішньосімейних стосунків потребують одночасного виконання кількох сімейних ролей (найчастіше суперечливих), призводить до зростання інтенсивності й емоційності стосунків, підвищення ступеня взаємозалежності подружжя і їхньої особистої відповідальності за долю шлюбу. Таким чином, психологічний простір нуклеарної сім'ї звужується, а питома вага особистісних якостей кожного з подружжя збільшується.

Розрізняють такі показники еволюції сім'ї [3]:

- структурні зрушення (рух від спорідненості (батько — син) до

своцтва (чоловік — дружина), нуклеарності);

- функціональні зрушення (егалітаризація);
- активізація особистісної взаємодії членів сім'ї.

Різна інтенсивність цих процесів зумовлює виникнення й одночасне існування різних типів родин. Мало того, сучасна сім'я нагадує багатопшаровий пиріг — у ній можна знайти риси і традиційних, і нових сімейних укладів.

Суперечливі тенденції у структурі і динаміці сім'ї одночасно з великою роллю сім'ї у забезпеченні особистого щастя людини актуалізують проблему стабільності шлюбу і сім'ї, ґрунтовної підготовки молоді до сімейного життя.

Контрольні запитання

1. Які соціально-психологічні характеристики є спільними для сім'ї та інших малих соціальних груп?

2. Назвіть основні функції сім'ї.

3. Розкрийте соціально-психологічні особливості структури сім'ї.

4. Проаналізуйте особливості взаємин у вашій сім'ї. Чи можна назвати її психологічний клімат сприятливим? Чому?

5. Охарактеризуйте типи родин: а) за демографічною ознакою; б) за структурою влади; в) за розподілом ролей.

6. Виявіть сучасні тенденції розвитку сім'ї.

7. Чи можна стверджувати, що сучасна сім'я перебуває у кризовому стані?

8. Розгляньте психологічні проблеми кожної фази циклу сімейного життя.

Рекомендована література до третього розділу

1. *Афанасьєва Т. М.* Семья. — К.: Рад. шк., 1986. — 134 с.

2. *Гозман Л.Я., Алешина Ю.Е.* Социально-психологические исследования семьи: проблемы и перспективы // Вестн. МГУ. — 1985. — №

4. — С. 10–20. — Сер. 14. Психология.

3. *Голод С.И.* Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты. — Л.: Наука, 1984. — 156 с.

4. *Гребенников И.В.* Основы семейной жизни. — М.: Просвещение, 1991. — 210 с.

5. *Дмитриева Т. В.* Гештальт-подход в работе с парами и семьями // Вестн. психосоц. и коррекц.- реабилитацион. работы. — 1999. — № 1. — С. 27–37.

6. *Игошев К. Е.* Миньковский Г. М. Семья: Дети: Школа. — М.: Юрид. лит., 1989. — 245 с.

7. *Каган В. Е.* Воспитателю о сексологии. — М.: Педагогика, 1991. — С. 27–34.

8. *Ковалев С.В.* Подготовка старшеклассников к семейной жизни: Тесты, опросники, ролевые игры. — М.: Просвещение, 1991. — 167 с.

9. *Ковалев С.В.* Психология современной семьи. — М.: Просвещение, 1988.

10. *Левицкий В.М.* Психология семейных отношений. — К.: Феникс, 1991. — 200 с.

11. *От Я до Мы: азбука семейной жизни / Сост. С. В. Ковалев.* — 2-е изд., доп. — М.: Педагогика, 1990. — 178 с.

12. *Психологічна допомога сім'ї: Посіб. / За ред. З. Г. Кісарчук.* — К.: Вид-во Ін-ту соціології НАН України, 1998. — С. 15–20.

13. *Семья: социально-психологические и этические проблемы: Справоч./ В. И. Зацепин, Л. Н. Бучинская, И. Н. Гавриленко и др.* — К.: Политиздат Украины, 1989. — 180 с.

14. *Эйдемиллер Э. Г., Юстицкис В. В.* Психология и психотерапия семьи. — СПб.: Питер, 1999. — 260 с.

15. *Этика и психология семейной жизни / Под ред. Н. Г. Юркевича.* — Минск: Народная асвета, 1989. — 280 с.

РОЗДІЛ 4. СІМ'Я ЯК ІНСТИТУТ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

4.1. Роль сім'ї в соціалізації дитини

Порівняно з іншими соціальними інститутами сім'я має певні особливості, що істотно впливають на становлення особистості дитини. Розглянемо їх.

1. Наявність усіх форм життєдіяльності людини, що реалізуються через функції сім'ї. У результаті сім'я формує власний спосіб життя, мікрокультуру, основою якої є цінності й елементи культури суспільства чи окремих його соціальних верств. Таким чином, на думку А. Карлсона [7], сім'я — це суспільство в мініатюрі, з якого вибудовується соціальна взаємодія загалом.

2. Включеність дитини в сім'ю з дня її народження, формування саме в сім'ї перших уявлень про те, що добре і що погано, що таке добро і зло, коли дитина найбільшою мірою сприймає виховні впливи. Фактично сім'я є першою сполучною ланкою між людиною і суспільством, яка передає від покоління до покоління генетичний код, певні соціальні цінності, що на суб'єктивному рівні є ціннісними орієнтаціями членів сім'ї.

3. Безперервність і тривалість контакту людей різної статі, віку, з різним обсягом життєвого досвіду спричиняються до інтеріоризації дітьми зразків поведінки насамперед батьків і тільки потім — людей поза сім'єю.

4. Переважно емоційний характер зв'язків між членами сім'ї, що базуються на любові і симпатії, створює сприятливу основу для спрацьовування таких неусвідомлюваних дитиною соціально-психологічних механізмів впливу, як наслідування, навіювання, психічне “зараження”. При цьому забарвленість емоційних контактів впливає на формування почуття задоволення (незадоволення) собою і оточенням.

Особливо значною роль сім'ї у становленні особистості дитини є на

первинному етапі її соціалізації [18].

Так, на першій стадії (до одного року) дитина розвивається за віссю “довіра — недовіра”. Ступінь розвитку почуття довіри до інших людей і світу загалом залежить насамперед від якості материнської турботи, причому не так від кількості їжі чи ласки, які здатна надати мати, як від особливостей спілкування, здатності матері передати відчуття стабільності, тотожності переживань, того, що вона є людиною, якій можна довіряти.

На другій стадії (1–3 роки) дитина розвивається за віссю “автономія — сором і сумнів”. Насамперед формується здатність до самоконтролю тілесних виявів, встановлюється певне співвідношення виявів впевненості і добровільності дій. Особливості такого співвідношення залежать від готовності батьків поступово надавати дитині можливість самостійно контролювати свої дії, ненав’язливо обмежуючи її в тих сферах життя, які є потенційно або реально небезпечними для дитини і оточуючих. Переживання сорому проявляються як лють, спрямована на себе, коли дитині забороняється бути самостійною, коли батьки постійно або роблять усе за дитину, або очікують, що вона робитиме самостійно те, що поки що не спроможна робити. У результаті у дитини може сформуватися невпевненість у собі, слабка воля.

Третя стадія (3–6 років) визначається розвитком дитини за віссю “ініціативність — провина”. При цьому ініціатива додає до автономії здатність брати на себе зобов’язання, планувати, розв’язувати нові завдання, набувати нових корисних навичок. Чи переважатиме у дитини ініціатива, значною мірою залежить від того, як батьки ставляться до її волевиявлення, визнають і задовольняють її право на допитливість, фантазію, творчість. Почуття провини у дитини викликають батьки, які не заохочують її до самостійності або надмірно карають.

Таким чином, сім’я, особливості взаємодії батьків і дитини багато в чому забезпечують (чи не забезпечують) успіхи дитини на подальших етапах її соціалізації.

4.2. Психологічні механізми соціалізації дітей у сім'ї

Особливості соціалізації дитини в сім'ї визначають такі характеристики [2; 13]: а) соціально-демографічна структура сім'ї (соціальне становище членів сім'ї, професійний статус батьків, стать, вік, кількість членів сім'ї, наявність різних поколінь); б) превалюючий психологічний клімат, емоційну настроєність сім'ї; в) тривалість і характер спілкування з дітьми; г) загальна і психолого-педагогічна культура батьків; д) зв'язок сім'ї з іншими спільнотами (школою, родичами тощо); е) матеріально-побутові умови.

Для сучасного українського суспільства типовою є нуклеарна сім'я з невеликою кількістю дітей (52,1 % — з однією дитиною), із професійно зайнятими батьками, що підтримують здебільшого ділові контакти з родичами. У неповних сім'ях виховують 1,5 млн дітей. Внаслідок зменшення реальних доходів родин переважна їх більшість не має можливості створити для дітей сприятливі умови життя [1].

Відтак, сучасна сім'я часто не має змоги повною мірою реалізувати свій виховний потенціал. Це спричинюється як особливостями суспільного виховання, так і негативними змінами всередині сім'ї: зниженням її стабільності, малодітністю, послабленням традиційної ролі батька, трудовою зайнятістю жінки.

На особистість дитини особливо впливає стиль її стосунків з батьками, що лише частково зумовлюється їх соціальним становищем. За сучасних умов функціонують кілька автономних психологічних механізмів соціалізації, за допомогою яких батьки впливають на своїх дітей [9]. Це насамперед ідентифікація і наслідування, у процесі яких діти засвоюють соціальні норми поведінки, ціннісні орієнтації, беручи приклад з батьків, прагнучи стати такими, як вони. При цьому наслідування супроводжується певними очевидними діями, тоді як ідентифікація передбачає ототожнення дитини з батьками на основі сильного емоційного зв'язку з ними.

Разом з тим, батьки впливають на своїх дітей через механізм

підкріплення: заохочуючи поведінку, що вважається правильною, і караючи дитину за порушення правил, батьки поступово вкорінюють у її свідомість систему норм.

При цьому батьки можуть використовувати різні засоби заохочення — соціально-психологічні (наприклад, похвала) чи матеріальні (винагороди, привілеї). Похвала батьків, з якими дитина перебуває у дружніх стосунках, як правило, дієвіша, ніж похвала батьків байдужих, холодних. Ефект заохочення залежить також від того, як діти сприймають його. У разі очікування винагороди діти дотримуються вимог батьків, але у протилежному разі вони можуть не дотримуватись цих вимог. Аналогічно діти оцінюють похвалу. За умов, якщо їх хвалять за все, що б вони не зробили, похвала перестає бути засобом заохочення.

При необхідності покарати дитину за певну провину, це слід робити одразу після неї. Слід бути суворим, але не жорстоким. Надто суворе покарання, як правило, викликає в дитини страх і озлобленість, вона починає уникати людини, що суворо поводить з нею, а в разі загострення стосунків може втекти з дому. Як свідчать дослідники: правила поведінки, що нав'язуються через суворе покарання, діти засвоюють найменшою мірою. Покарання буде діє-вішим, якщо пояснити дитині, за що її карають. Експериментально встановлено, що дитина швидше підкориться, якщо їй спокійно і дохідливо пояснити, чому вона має це робити, ніж без пояснень покарати за неслухняність [14].

Серед оптимальних умов дії механізмів впливу провідним є авторитет батьків. Розрізняють такі види авторитету: а) формальний, що визначається особливостями соціальної ролі; б) функціональний, що спирається на компетентність, ерудицію, досвід; в) особистий, що залежить від особистісних якостей.

Авторитет батьків залежить від частоти і якості контактів з дитиною; інформованості про справи дитини; ступеня розуміння і рівня вирішення питань, що турбують дитину; активності в самовдосконаленні і

вдосконаленні оточення. Аналізуючи досвід сімейного виховання, А. Макаренко дійшов висновку: багато хто з батьків не розуміє значення свого авторитету для дітей. Іноді поведінка батьків призводить до формування помилкового авторитету. У «Книзі для батьків» А.С.Макаренко класифікує авторитет у сімейному вихованні за такими видами [12]:

1. Авторитет пригноблення. При цьому діти виростають або затурканими, безпорадними, або самодурами, відплачуючи за пригноблене дитинство.

2. Авторитет чванства, коли батьки постійно вихваляються своїми заслугами, є зарозумілими у ставленні до інших людей. При цьому діти часто виростають хвалькуватими, не вміють критично ставитись до власної поведінки.

3. Авторитет підкупу, коли слухняність дитини “купується” подарунками, обіцянками. При цьому може вирости людина, привчена викручуватись, достосовуватись, яка прагне одержати якнайбільше вигод тощо.

А.С.Макаренко відзначає, що справжній авторитет ґрунтується на любові, повазі до особистості дитини в поєднанні з високою вимогливістю до неї. Сімейна соціалізація не зводиться до безпосередньої взаємодії дитини і батьків. Так, ефект ідентифікації може нейтралізуватись механізмом ролівої взаємодоповнюваності (наприклад, у сім'ї працьовитих батьків незважаючи на добрий взірець дитина може й небути працьовитою, якщо сім'я не мала потреби виявляти цю якість).

Важливим є також механізм психологічної протидії, коли дитина, волю якої жорстко обмежували, може виявляти підвищений потяг до самостійності, а дитина, якій усе дозволяли, може вирости несамотійною.

І хоча неможливо однозначно виявити залежність конкретних властивостей особистості дитини від властивостей її батьків або ж від методів їхнього виховання, проте така залежність існує. При цьому різні сфери розвитку дитини пов'язані з різними проявами сімейних взаємин. Так,

дослідники Ф. Кован і К. Кован [8] виявили, що когнітивний розвиток дитини найсильніше корелює з особливостями її навчання у процесі спілкування в підсистемі “батько — дитина”, а поведінкова сфера найбільшою мірою пов’язана з поведінкою батьків один щодо одного при спільній сімейній взаємодії.

Ці самі дослідники виявили гендерні залежності особистісних характеристик, стилю поведінки батьків і рівня розвитку дитини. Так, практично неможливо спрогнозувати ставлення батька до сина залежно від задоволеності батька шлюбом. Разом з тим незадоволеність батька шлюбом призводить до менших проявів ним позитивних емоцій до доньки. Задоволеність матері шлюбом, вірогідно, пов’язана з характером взаємодії як із синами, так із доньками.

Особливо важливими для розвитку особистості дитини є дві пари ознак, які визначають поведінку батьків: прийняття (тепло, любов) — неприйняття (ворожість), що задають емоційний тон стосунків, і терпимість (самостійність, воля) — стримування (контроль), що визначають переважаючий у сім’ї тип контролю і дисципліни.

За віссю “прийняття — неприйняття” в першому випадку основними засобами виховання є увага і заохочення; батьки орієнтовані насамперед на виокремлення позитивних якостей дитини, задоволені спілкуванню з нею, сприймають її такою, якою вона є. У другому випадку основними засобами виховання є суворість і покарання; батьки не сприймають своїх дітей (виокремлюють у них насамперед негативні риси), не дістають задоволення від спілкування з ними, часом виявляючи ворожість.

Численними дослідженнями доведено перевагу першого підходу до виховання дітей.

Дитина, яка позбавлена любові, має менше можливостей для досягнення високої самоповаги, створення стійкого, позитивного Я-образу, побудови теплих стосунків з іншими людьми. Вивчення особистості людей, які страждають на невротичні розлади, відчувають труднощі у спілкуванні та

професійній діяльності, свідчить про те, що всі ці явища набагато частіше виявляються в людей, яким у дитинстві бракувало батьківської уваги і тепла.

Недоброзичливість або неухажність, мало того, жорстоке поводження батьків із дітьми викликає в останніх неусвідомлювану ворожість, що спрямовується зовні (наприклад, трансформується в агресивні дії не тільки проти батьків, а й проти сторонніх людей) або всередину і виявляється в почутті провини, тривоги, низькій самоповазі тощо [9].

За оссю “тривожність — стримування” в першому випадку батьки впливають на дитину через похвалу, пояснення їй наслідків її дій, обґрунтовують свої вимоги. У другому випадку тактика стримування припускає застосування батьківської влади через наказ, насильство, фізичне покарання, батьківський контроль над бажаннями дитини.

Психолог Д. Баумрінд виявила три моделі поведінки дітей залежно від особливостей поведінки батьків [14]:

модель I — діти з високим рівнем незалежності, зрілості, упевненості в собі, активності, стриманості, допитливості, доброзичливості, які вміють розбиратися в оточенні;

модель II — діти, недостатньо впевнені в собі, замкнені й недовірливі;

модель III — діти, не впевнені в собі, не виявляють допитливості і не вміють стримуватись.

Здійснивши дослідження, Д. Баумрінд вирізнила чотири показники поведінки батьків, що впливають на формування у дітей певних рис:

- контроль — високий бал за цим показником означає істотний вплив батьків на діяльність дітей, послідовність у висуванні до них вимог;

- вимога зрілості — високий бал за цим показником свідчить про те, що батьки висувають вимоги, що сприяють формуванню у дітей зрілості, незалежності, самостійності, високого рівня здібностей в інтелектуальній, соціальній та емоційній сферах;

- спілкування — високий бал за цим показником означає, що батьки орієнтовані на переконання дитини, обґрунтування своїх вимог, готовність

вислухати думку дитини;

- доброзичливість — високий бал за цим показником свідчить про зацікавленість батьків у розвитку дитини (похвала, радість від успіхів дитини), тепле ставлення до дитини (любов, турбота).

Таким чином, слід виокремити три моделі поведінки батьків, пов'язані з чинником контролю, що відповідають моделям поведінки дітей:

1) модель авторитетного батьківського контролю — відповідає моделі I поведінки дітей;

2) авторитарна модель — відповідає моделі II;

3) поблажлива модель — відповідає моделі III

Відзначимо, що адекватний контроль з боку батьків, який відповідає моделі I, припускає поєднання емоційного сприйняття з великою кількістю вимог, що висуваються до дитини, їх зрозумілістю, несуперечливістю і послідовністю. Для дітей батьків, які застосовують адекватний контроль, характерні добра адаптованість до оточення і спілкування з однолітками; ці діти активні, незалежні, ініціативні, доброзичливі.

4.3. Стилi сімейного виховання

Сукупність установок батьків, їх емоційного ставлення до дитини, сприйняття дитини батьками і відповідних способів поводження з нею утворюють стиль сімейного виховання.

Психолог Е. Шефер [14] розрізняє кілька стилів сімейного виховання, що пов'язані, на нашу думку, з авторитарним, ліберальним і демократичним стилями (рис. 3.2).

Оптимальним для практики сімейного виховання вважається демократичний стиль, що характеризується високим рівнем вербального спілкування між дітьми і батьками; включеністю дітей в обговорення сімейних проблем; урахуванням їхньої думки; готовністю батьків у разі потреби прийти на допомогу дітям, одночасно з вірою в їх успішну самостійну діяльність, адекватним батьківським контролем.

Відхилення від демократичного стилю в бік авторитаризму, ліберальної вседозволеності чи надмірної центрації на дитині спричинює відповідні деформації її особистості.

Так, В. Гарбузов вирізняє три типи неправильного виховання, що практикуються батьками дітей, хворих на неврози [4]:

- А (неприйняття, емоційне відторгнення) — неприйняття індивідуальних особливостей дитини у поєднанні з жорстким контролем, регламентацією життя дитини, нав'язуванням їй єдиного правильного (з погляду батьків) типу поведінки; поряд із жорстким контролем цей тип може поєднуватися з недостатнім рівнем контролю, байдужістю, цілковитим потуранням;

- Б (гіперсоціалізація) — тривожно-недовірлива концентрація батьків на стані здоров'я дитини, її соціальному статусі, очікуванні успіхів часто з недооцінюванням індивідуальних психологічних особливостей дитини;

- В (“кумир сім'ї”) — центрація батьків на дитині, потурання її примхам, іноді на шкоду іншим дітям або членам сім'ї.

Дослідники А. Лічко [10] і Е. Ейдеміллер [19] припускають крім виховання за типами “кумир сім'ї” (у їхній інтерпретації — “поблажлива гіперпротекція”) і “емоційне відторгнення” існування таких стилів виховання (особливо несприятливих для підлітків з акцентуаціями характеру і психопатіями):

- гіпопротекція (недостатність опіки і контролю за поведінкою дитини, брак чи відсутність уваги, тепла, турботи про фізичний і духовний розвиток дитини, невключеність у її життя);

- домінуюча гіперпротекція (поєднання загостреної уваги до дитини з великою кількістю обмежень і заборон, що призводить до формування нерішучості, несамостійності дитини чи до яскраво вираженої реакції емансипації);

- підвищена моральна відповідальність (покладання відповідальності на дитину за життя і благополуччя близьких, що не відповідає віку й реальним

можливостям дитини; очікування від дитини великих досягнень у житті на тлі ігнорування її потреб та інтересів).

Найбільшою мірою шкодять дитині непослідовний, змішаний стиль виховання, неузгодженість і суперечливість установок батьків на процес виховання, оскільки постійна непередбачуваність реакцій батьків позбавляє дитину відчуття стабільності оточуючого світу, породжуючи в неї підвищену тривожність.

Стиль виховання дитини є репродуктивним, тобто багато в чому репродукує стиль виховання, який застосовувався у дитинстві батьків [15]. При цьому самооцінка, Я-образ дитини є інтроекцією батьківського ставлення і способів керування поведінкою дитини, що реалізується, по-перше, через пряме чи непряме (у зразках поводження) навіювання образу чи ставлення до себе, по-друге, через формування у дитини стандартів виконання тих чи інших дій, формування рівня домагань, по-третє, через контроль за поведінкою дитини, у якому вона засвоює способи самоконтролю.

Я-образ і самооцінка, що навіюються дитині, можуть бути як позитивними, коли дитину переконують у тому, що вона є доброю, розумною тощо, так і негативними, коли дитину переконують у тому, що вона погана, зла, дурна тощо.

У цьому зв'язку Р. Ленг [11] уводить поняття “містифікація” — навіювання дітям, ким вони є. Формами містифікації є приписування (навіювання дитині, що вона слабка, не здатна бути самостійною, погана) та інвалідація (знецінювання думки дитини, її планів та інтересів). У результаті дитина або погоджується з поглядом батьків, або найчастіше агресивно виступає проти нього.

Батьки можуть впливати на формування Я-образу дитини також шляхом стимулювання такої поведінки дитини, що може підвищити чи знизити її самооцінку, змінити в неї власний образ. Це спостерігається, наприклад, у результаті орієнтації дитини на реалізацію певних цілей і планів, досягнення

тих чи інших стандартів.

Якщо цілі і плани відповідають реальним психофізіологічним і психологічним можливостям дитини, її схильностям та інтересам, то створена ситуація успіху сприяє формуванню в дитини позитивного Я-образу, підвищенню самоповаги. У противному разі дитина втрачає самоповагу, стає невпевненою, тривожною тощо.

Дослідники О. Бодальов і В. Столін [15] наводять приклади з практики роботи із сім'єю, що наочно демонструють, як батьки формують рівень очікувань і рівень домагань, "ідеальне Я" і мотивацію досягнення. Спостерігаючи за іграми на виграш батьків з дітьми, вони вирізняли батьків, які завжди перемагають, показуючи дітям, як вони мало можуть і до чого їм потрібно прагнути. Отже, батьки орієнтують дітей бути завжди першими. Часто за цим стоїть бажання батьків бачити дитину видатним артистом, спортсменом тощо, щоб дитина досягла тих цілей, які, можливо, не вдалося реалізувати їм.

Якщо при цьому вимоги і плани батьків не збігаються з інтересами і схильностями дитини, її можливостями, це найчастіше призводить до того, що дитина не може реалізуватись, втрачає самоповагу, що спричинюється до негативної Я-концепції.

6.4. Вплив неадекватного ставлення батьків до дитини на відхилення в її психічному й особистісному розвитку

Дослідники розрізняють такі причини неадекватного ставлення до дитини: а) психолого-педагогічна некомпетентність батьків, некритично засвоєні ригідні стереотипи виховання дитини, що призводить до стихійності виховання, неузгодженості установок і дій батьків тощо; б) особистісні особливості батьків; в) особливості взаємин подружжя чи інших членів сім'ї, що проектується на дитину.

Якщо перша причина не потребує коментарів, то щодо другої слід

зазначити, що ще в 1922 р. А. Адлер описав тип тривожної матері, що надміру опікується дитиною, тим самим паралізуючи її власну активність і самостійність [18].

Характеризуючи особистісні особливості батьків дітей, що страждають на невроз, О. Захаров [4], зазначає, що матері вирізняються тривожністю і невпевненістю у собі в поєднанні з надмірною пунктуальністю, нетерпимістю, конфліктністю, недостатньою емоційною чуйністю, а батьки — пасивністю, м'якістю, певною мінорністю загального фону настрою.

Негативно впливають на процес виховання дитини не тільки такі індивідуальні особливості батьків, як тривожність і афективність, а й домінантність, владність, бажання підкорити дітей і домогтися від них беззастережної слухняності (особливо це стосується ставлення матері до сина); марнославство батьків, що призводить до підвищеного рівня домагань щодо можливостей дитини.

У батьків із глибокими особистісними проблемами часто спрацьовує захисний механізм “проекції”, коли вони неусвідомлено переносять власні небажані якості і проблеми на дитину. Такі батьки, не помічаючи в собі певних рис характеру і поведінки, що проектується на дитину, їх прояв у дитині, прагнуть наполегливо викоринити ці риси у дитини. При цьому ставлення до дитини формується за типом “емоційне відторгнення” через невідповідність ідеальному образу батьків або за типом “гіперпротекція”, маскуючи приховане відторгнення (такі батьки про свою дитину кажуть: “я її люблю, але вона погана, ледача, нерозумна тощо, робить щось тільки після покарання”).

Особливості взаємин членів сім'ї так само впливають на психічний розвиток дитини. Так, О. Варга [3], спостерігаючи за дітьми, які страждають на нічний енурез, виявила, що невротичний синдром у дитини стає умовно бажаний і для батьків, витісняючи негаразди у сфері власних інтимних стосунків.

У неповній сім'ї мати може проектувати свої стосунки з колишнім

чоловіком на сина, оцінюючи його негативно (“такий самий, як батько”) або, як зазначають О. Бодальов і В. Столін [15], ставлячись до сина-підлітка як такого, що “замінює” чоловіка (вимагаючи постійної уваги до себе, виявляючи нав’язливе бажання постійно бути в товаристві сина, прагнучи обмежити його контакти з однолітками).

Дисгармонійні стосунки в сім’ї часто призводять до того, що окремі її члени використовують дитину для вирішення власних проблем.

Дослідники, які вивчали психологію таких родин, виокремили три форми негарздів, що спостерігаються у цих родин [5]:

- суперництво (прагнення двох або більшої кількості членів сім’ї забезпечити собі виключне становище, боротьба за яке набирає затяжного, хронічного характеру);

- уявне співробітництво (зовнішня удавана відсутність ускладнень у сімейних стосунках, що обертається на конфлікти в разі настання переломних для сім’ї подій — хвороби когось із членів сім’ї, підвищення по службі одного з подружжя і пов’язане з цим збільшення робочого часу тощо);

- ізоляція (психологічне відокремлення одного чи більшої кількості сім’ї один від одного, з якими підтримуються лише формальні стосунки, необхідні, скоріше, ділові контакти).

Дослідник О. Добрович [5] зазначає, що для дитини в такій “важкій сім’ї” часто передбачені фіксовані ролі — “кумир сім’ї”, “мамин (татків, бабусин тощо) скарб”, “жахлива дитина” тощо, які часто відбивають взаємини дорослих членів сім’ї.

Так, зведення дитини в ранг “кумира сім’ї” часто спричинюється суперництвом дорослих, коли кожний з них, демонструючи виняткову турботу про дитину, намагається утвердити своє верховенство в сім’ї або уявне співробітництво (коли всі зацікавлені зберігати удавану відсутність ускладнень і загальне замилювання дитиною виконує функцію фактора, що “цементує” сім’ю).

Граючи роль “маминоного (таткового, бабусиноного тощо) скарбу”, дитина

стає чийсь особистим кумиром, що найчастіше свідчить про суперництво між дорослими (це виявляється, наприклад, у запитанні “Кого ти більше любиш?”, яке травмує і дезорієнтує дитину, змушуючи її демонструвати лицемірство і спритність) або про ізоляцію когось із дорослих, який компенсує цією прихильністю брак емоційного тепла в сім’ї.

Приписувана дитині роль “цяці” часто пов’язана із ситуацією уявного співробітництва в сім’ї, коли дорослі, не вмюючи і не вважаючи за потрібне глибоко проникати у внутрішній світ один одного, і від дитини очікують дотримання насамперед порядності, слухняності. При цьому докоряння дитині може трансформуватися в її самосвідомості в тенденцію до самозвинувачення, що робить її уразливішою до неминучих помилок і труднощів.

Часто наслідком уявного співробітництва в сім’ї є роль “жахливої дитини”, коли з поганої поведінки дитини робиться своєрідний внутрішньосімейний фетиш, що парадоксально гуртує емоційно роз’єднаних людей. В умовах внутрішньосімейного суперництва роль “жахливої дитини” трансформується у жертвенного козла, коли, перекладаючи один на одного провину за “поганість” дитини, дорослі підсвідомо домагаються самоствердження в сім’ї, при цьому часто розряджаючи агресивність на дитині. “Жахлива дитина” може бути виправданням ізоляції когось із членів сім’ї, “винних” у її “поганості”.

Нездатність батьків виробити сприятливу для розвитку дитини виховну позицію може призвести до глибоких порушень у стосунках з дітьми, до жорстокості стосовно них. Розрізняють такі види жорстокості до дітей [14]:

- фізичне насильство, що охоплює всі форми травм дітей, отримані через цілеспрямовані дії батьків, фізичне покарання;
- сексуальне насильство як залучення функціонально незрілих дітей і підлітків до сексуальних дій чи до спостереження за ними без розуміння і згоди на це дитини;
- емоційне чи психічне насильство, що може виявитись як у формі

негативної уваги (погрози, постійна критика, лайка тощо), так і у формі цілковитої неуважності до дитини;

- байдужість до дитини, нехтування її інтересами і потребами, не тільки духовними, а й матеріальними (одяг, їжа, медикаменти) та ін.

Виокремимо також фактори, що корелюють з жорстоким поведінням з дітьми. По-перше, це характерно для сімей, де хоча б один з батьків хворий на алкоголізм чи перебуває у стані депресії. По-друге, із дітьми можуть жорстоко поводитися в сім'ях, де вмер один з батьків або якщо дитина залишилася сиротою і перебуває під опікою рідних чи інших вихователів.

Крім того, до факторів, що можуть зумовити жорстокість стосовно дітей, належать фінансові труднощі в сім'ї, безробіття, а також перенесене батьками в дитинстві жорстоке поведіння з ними [1; 4; 14].

Як наслідок, у дитини формуються здебільшого негативні якості: агресія, жорстокість, переживання безцільності існування, бажання неусвідомленої помсти чи, навпаки, загострене прагнення пошуку психологічного захисту, опіки з боку інших людей.

Слід зазначити, що батьки переносять особистісні проблеми і проблеми у стосунках з іншими членами сім'ї на дітей переважно підсвідомо, найчастіше з глибоким переконанням, що саме так дитині роблять добро. Проте в результаті неадекватне ставлення батьків призводить до деформації особистості дитини, утрудняє можливості її самореалізації, актуалізуючи тим самим необхідність подання сім'ї психологічної допомоги.

Контрольні запитання

1. Розкрийте роль сім'ї у становленні особистості дитини.
2. Виявіть психологічні механізми впливу батьків на дітей. Наведіть приклади.
3. Чи можна вивести з особистісних характеристик батьків чи методів їхнього виховання конкретні властивості особистості дитини? Відповідь обґрунтуйте.

4. Які характеристики ставлення батьків до дитини і відповідної поведінки відбито в понятті “стиль сімейного виховання”?

5. Проаналізуйте відомі стилі сімейного виховання. Який із стилів є найоптимальнішим для розвитку особистості дитини?

6. Визначіть причини неадекватного ставлення батьків до дитини. Наведіть приклади.

7. Як особистісні проблеми батьків зумовлюють проблеми у стосунках з дітьми?

8. Виявіть причини жорстокого поводження з дитиною в сім'ї.

9. Як неадекватне ставлення до дитини спричинює відхилення в її психічному особистісному розвитку?

10. Які психологічні умови можуть забезпечувати оптимізацію стосунків батьків з дітьми, розвиток особистості дитини?

Рекомендована література до четвертого розділу

1. *Батьків не обирають: Проблеми відповідального батьківства в сучасній Україні* / За ред. Ю. М. Якубової та ін. — К.: АЛД, 1997. — 168 с.

2. *Бондарчук О. І.* Сім'я як осередок соціалізації дитини // Проблеми соціальної захищеності дітей в ринкових умовах. — К.: АЛД, 1998. — С.20-32.

3. *Варга А. Я.* Роль родительского отношения в стабилизации детской невротической реакции // Вестн. МГУ. — 1985. — № 4. — С. 32–38. — Сер. 14. Психология.

4. *Гарбузов В. И., Захаров А. И., Исаев Д. Н.* Неврозы и их лечение. — Л.: Медицина, 1977. — 280 с.

5. *Добрович А. Б.* Кто в семье психотерапевт? — М.: Знание, 1985. — 85 с.

6. *Каган В. Е.* Преодоление: неконтактный ребенок в семье. — СПб.: Фолиант, 1996. - 210 с.

7. *Карлсон А.* Вперед к прошлому: перестройка семейной жизни в постсоциалистической Швеции // Вестн. МГУ. — 1995. — № 2. — С. 84–92. — Сер. 18. Социология и психология.

8. *Кован Ф. А., Кован К. П.* Взаимоотношения в супружеской паре, стиль родительского поведения и развитие трехлетнего ребенка // *Вопр. психол.* — 1988. — № 4. — С. 110–118.
9. *Кон И. С.* Родители и дети // *Психология ранней юности.* — М.: Просвещение, 1989. — С. 16–19.
10. *Личко А. Е.* Подростковая психотерапия. — 2-е изд. — Л.: Медицина, 1985.
11. *Лэнг Р. Д.* Расколотое “Я”: антипсихиатрия. — М.: Академия; СПб.: Белый кролик, 1995. — 120 с.
12. *Макаренко А. С.* Книга для родителей. - М.: Педагогика, 1988. — 250 с.
13. *Николаева Е. Н., Купчик В. П., Сафонова А. И.* Зависимость эмоциональных реакций человека от негативных переживаний в детстве // *Психол. журн.* — 1996. — Т. 17. — № 3. — С. 92–98.
14. *Развитие личности ребенка:* Пер. с англ. / Под ред. А. Фонарева. — М.: Прогресс, 1987. — С. 190–211.
15. *Семья в психологической консультации /* Под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. — М.: Педагогика, 1989. — С. 85–202.
16. *Семья и молодежь: профилактика отклоняющегося поведения /* В. А. Балцевич, С. Н. Буров, А. К. Воднева и др. — Минск: Университетское, 1989. — 190 с.
17. *Фрейд З.* Психология бессознательного. — М.: Просвещение, 1990. — 240 с.
18. *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теории личности. — СПб.: Питер. Ком., 1998. — С. 214–246.
19. *Эйдемиллер Э. Г.* Методы семейной диагностики и психотерапии. — М.; СПб.: Фолиум, 1996. — 150 с.

РОЗДІЛ 5. ТЕХНОЛОГІЇ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ

5.1. Технологія ефективного спілкування в сімейному вихованні

Для повноцінного розвитку дітей особливого значення набуває повноцінне спілкування дорослого і дитини. Специфікою цього спілкування є те, що його завдання - стимулювати особистісне зростання дитини. У цьому руслі варто розглянути способи правильного спілкування з дитиною, що конструюються на принципах гуманістичної психології.

Оптимальною умовою особистісного зростання дитини є надання їй психологічної підтримки, що виступає важливим чинником поліпшення стосунків між дітьми і дорослими. Психологічна підтримка заснована на вірі в природну здатність особистості долати життєві труднощі.

Психологічно підтримати дитину - це значить зуміти в кожному вчинку дитини виділити позитивні сторони, зосередитися на проявах її здібностей і можливостей і повідомити її про це, тим самим, створюючи у дитини, відчуття власної корисності та адекватності.

Підтримка може бути виражена в словах: "Ти можеш це зробити", "всі, хто вчиться чомусь новому, скоюють помилки", "мені подобається, як ти працюєш", "я бачу, що ти стараєшся", "ти мені допоміг зробити одну річ", "продовжуй в тому ж дусі".

Ми виказуємо дитині свою підтримку і ухвалення виразами обличчя - усмішкою, підморгуванням, кивком, сміхом; дотиками - доторкнувшись до руки, обійнявши за спину, конкретними діями - грати з дитиною, розмовляти з нею, любити її, сидіти поряд.

Якщо ж поведінка дитини нам не подобається, потрібно чітко сказати дитині, що "хоча я, і не схвалюю твоєї поведінки, я поважаю тебе як особистість".

Віра педагога в сили і здібності дитини додає останньому упевненості в собі. При цьому важливо не зосереджуватися на минулих невдачах дитини: "Коли у тебе був собака, ти забувала мити її, не думаю, що тобі варто

заводити кішку", а, навпаки, розказати про минулі невдачі дитини і допомогти їй знайти впевненість, що вона справиться з цим завданням, дозволити дитині почати думати те, що дорослі вірять в неї, в її здатність досягти успіху; пам'ятати про минулі успіхи і повертатися до них, а не до помилок. Важливо створити також для невпевненої дитини ситуацію з шокованим успіхом - допомогти школяреві вибрати ті завдання, з якими він справиться, а потім дати йому можливість продемонструвати свій успіх класу і батькам. Слова, які спрямовують віру в себе: "Я знаю, ти зможеш це зробити, якщо позаймаєшся", "Ти робиш це дуже добре", "Це серйозний виклик, упевнений, що ти готовий до нього".

Слова, що руйнують віру в себе: "Ти міг би зробити це набагато краще», "це тобі не під силу", "ти знову за своє?".

Так, для того, щоб підтримати дитину, необхідно:

- спиратись на її сильні сторони;
- уникати наголошення на недоліках дитини;
- доводити, що ви задоволені нею;
- демонструвати любов і повагу до дитини;
- допомогати дитині розчленовувати великі завдання на більш дрібні, з якими він може справитися;
- помічати всі старання дитини справитися із завданням;
- приймати індивідуальність дитини;
- дозволити дитині самій вирішувати проблеми там, де це можливо;
- уникати дисциплінарних заохочень і покарань;
- демонструвати оптимізм.

Для створення повноцінних, задовольняючих відносин з дитиною дорослий повинен уміти ефективно спілкуватися з ним.

Ефективне спілкування - це схвалення того, що повідомляє партнер; схвалення його відчуттів; відмова від засудження партнера.

Основною технікою такого спілкування є "слухання рефлексії", яке дозволяє найбільш точно зрозуміти співбесідника. Ми не можемо посилати

свої думки і відчуття прямо співбесіднику. Для цього ми користуємося кодом: словами, жестами, інтонацією і ін. Зрозуміти співбесідника точно допоможе зворотний зв'язок, ті повідомлення про те, що саме ви почули. У свою чергу, співбесідник може сказати: "Так, саме це я мав у вигляді, чи ні. Я не це мав у вигляді. Я спробую пояснити знову". Це і є слухання рефлексії. Воно має таку структуру:

«відправник» - повідомлення- "одержувач";

Зворотний зв'язок – підтвердження

У ефективності слухання рефлексії можна переконатися на наступному прикладі:

Повернувшись зі школи, син говорить матері:

Повідомлення: "Який поганий день! Вчителька кричала на мене і назвала брехуном за те, що я забув принести домашнє завдання".

Зворотний зв'язок: "Схоже, у тебе і справді був жахливий день. Напевно, жахливо соромно, коли на тебе кричать перед всім класом".

Підтвердження: "Звичайно соромно, і мені дуже погано".

Далі розмова може продовжуватися приблизно так:

Мати: «Я бачу, ти скривджений її критикою».

Син: «Так! Напевно, коли вона забувала що-небудь, її ніхто не клював за це".

Мати: «Ми думаємо саме так, коли хто-небудь нас зачіпає».

Син (заспокоєний): "І справді".

Цей приклад підтверджує, що слухання рефлексії із зворотним зв'язком сприяє з'ясуванню і розумінню проблеми, знаходженню рішення. Якщо ж зворотний зв'язок встановити не вдається, виникає роздратування і фрустрація.

Відкриті питання і відповіді замість закритих

Відповіді (зворотний зв'язок) можуть бути закритими і відкритими.

Закриті відповіді показує, що дорослий не чує і не розуміє дитини. Така відповідь обмежує спілкування. Відкрита відповідь свідчить, що дорослий чує дитину і цікавиться тим, що він говорить. Такі відповіді

стимулюють дитину продовжувати свою розповідь. Для прикладу пропонуємо такі відповіді: "Я розумію". "Я хотів би більше знати про це". "Розкажи мені ще про що-небудь". Відкритою відповіддю може також бути і мовчання, при якому ваш вигляд демонструє зацікавленість у розмові.

Відкриті питання покликані не просто інформувати дорослого про що-небудь, а допомогти дитині прояснити його проблеми. "Розкажи, що відбулося сьогодні в школі, "Цікаво, чому твій друг перестав приходити до нас?"

На закриті питання можна відповісти лише запереченням або твердженням: -" У тебе сьогодні був хороший день?" "Ти засмучений, що твій друг перестав приходити до нас?"

Слухання рефлексії припускає певні установки і форми поведінки.

Установки і відчуття, необхідні для здійснення слухання рефлексії:

- бажання вислухати дитину і розуміння того, що це займе якийсь час;
- бажання допомогти даній конкретній дитині;
- ухвалення як негативних, так і позитивних відчуттів дитини;
- глибока переконаність у здатності дитини управляти своїми відчуттями, долати їх і знаходити рішення;
- розуміння того, що відчуття скороминущі, не постійні, а вираз негативних відчуттів має на своїй кінцевій меті допомогти дитині покінчити з ними.

Форми поведінки, необхідні для слухання рефлексії

- зоровий контакт (дивіться під час розмови на дитину, але не свердліть її поглядом);
- мова жестів, природні і вільні пози;
- зворотний зв'язок, що дозволяє дитині пізнати, як ви її зрозуміли;
- відзеркалення його відчуттів.

Навчитися слуханню рефлексії може допомогти наступний метод.

Коли дитина посилає вам емоційне повідомлення, запитайте себе: "Що він відчуває?" "Чому він переживає такі почуття?" Загальна форма відповіді на такі відчуття така: "Ти відчуваєш..., тому що..." Спочатку ви говорите дитині, що добре розумієте його відчуття. Потім кажете, що розумієте також і те, чому він

переживає ці почуття. Таким чином ви показуєте дитині, що дійсно звернені не тільки до вербальної і фізичної сторони його повідомлення, але і до емоційної; цим ви піднімаєте і той емоційний досвід, який придбаває дитина.

Важливо також навчитися повідомляти дитину про свої відчуття. Це можна робити застосовуючи форму "Ти-повідомлення" - "ТИ не повинен так робити", "Краще б ТИ відклав це". В даному випадку "ТИ" кривдить і примушує іншу людину відчувати себе нещасною.

Формула "Я-повідомлення" показує, які відчуття у вас викликає поведінка дитини: "Я не можу пояснювати урок, коли хтось так шумить", "Мені не подобається, що іграшки розкидані по підлозі." Така форма не обвинувачує дитину і сфокусована на відчуттях дорослого, вона реалізує довіря і пошану, зменшує антагонізм між дитиною і дорослим. Я-повідомлення має наступну конструкцію:

1. Безоцінковий опис поведінки дитини: "Коли ви так шумите...".
2. Вказівка на те, яким чином поведінка дитини заважає дорослому: "Я не можу пояснювати вам новий матеріал".
3. Характеристика відчуттів, випробовуваних при цьому дорослим: "І це мене дуже дратує".

При використанні формули "Я - повідомляю - у відповідь" слід бути готовими до того, щоб:

- фокусувати свою увагу на своїх або чийхось переживаннях, але не на дитині;
- дати дитині уявлення про те, чим саме її поведінка заважає дорослому;
- поводитися з дитиною тоном, що демонструє увагу і пошану;
- уникати звинувачень, критики і т.д.;
- уважно вислухати те, що говорить дитина про свою проблему.

Стисло кажучи, формула "Я - повідомляю - у відповідь" в цілому охоплює три специфічні моменти ситуації: поведінка дитини - відчуття батьків – наслідки поведінки дитини для дорослих.

Наступні незавершені пропозиції допоможуть вам створити процес спілкування за такою формулою:

1. Коли ти... (констатація вчинку дитини)
2. Я відчуваю...(констатація ваших переживань)
3. Тому що...(констатація наслідків поведінки дитини)

5.2. Технологія подолання сімейних конфліктів

Дванадцятирічна Соня і її мати сперечалися з приводу того, хто повинен прибирати в кімнаті Соні. Мати вважає, що це обов'язок дочки, але та заявила, що не прибиратиме свою кімнату.

Що ж відбувається між Сонею і її матір'ю? Мати хоче, щоб Соня несла відповідальність за свою кімнату, проте вона говорить про це таким тоном, що Соня займає оборонну позицію. З другого боку, кожного разу, коли Соня починає захищатися, мати стає все більш і більш "глухою". Конфлікт заглиблюється. Як Соні і її матері вирішити його?

Як дозволити суперечності так, щоб всі виграли?

Пошук альтернатив

Потрібно навчитися знаходити альтернативи, тобто вирішувати конфлікт між дорослим і дитиною так, щоб кожний відчув себе краще і зрозумів суть суперечності.

Важливу роль в процесі пошуку альтернатив грають наступні установки:

- прагнути почути партнера;
- прагнути вирішити конфлікт;
- розуміти і приймати почуття партнера;
- вірити, що інша людина так само може знайти гарне рішення;
- дивитися на іншу людину як на самостійну особистість з її особливими почуттями.

Тут не повинно бути "керівних" порад і вказівок типу "Зроби це", "Ти

повинен".

Навчити дитину знаходити альтернативу означає допомогти йому у виборі найкращого способу дії та ухваленні нею відповідальності за виконання рішення.

Існують певні етапи пошуку альтернативи:

1. Визначення суперечності або проблеми.
2. Вироблення альтернативних рішень.
3. Осмислення та оцінка альтернативних рішень.
4. Вибір альтернативи і реалізація рішення.
5. Визначення того моменту в майбутньому, коли можна буде оцінити прогрес.

Перший етап. Визначення суперечності або проблеми

1. Дорослий має бути впевнений, що вибраний для пошуку альтернативи момент вдалий як для нього самого, так і для дитини. Дитина, як і всі, ображається, якщо її обривають або відкидають.

2. Дорослий не повинен боятися сказати: "Те, що трапилося, є проблемою, і я хочу, щоб ти допоміг вирішити її". Потрібно дотримуватися наступних цілей і правил:

- скажіть все, як є, зверніться до дитини з питанням;
- уникайте звинувачень, які лише вимушують дитину захищатися і зменшують шанси на вирішення протиріччя;
- використовуючи сумісні діти, дорослому слід дати можливість дитині зрозуміти, що вони мають з'єднатися у пошуку того рішення, згідно з яким ніхто не буде приниженим.

Важливо, щоб дитина повірила у відвертість дорослого, його бажання допомогти і шанобливе ставлення до ідей дитини.

Перший етап пошуку альтернатив повинен бути успішно завершений раніше, ніж зроблені спроби реалізувати решту чотирьох етапів.

Другий етап. Пошук і прийняття альтернативних рішень

Даний етап потребує від дитини і дорослого аналізу різних рішень. Для

того, щоб почати "мозковий штурм", батько або педагог може запропонувати дитині подумати: "Що саме ми повинні проаналізувати? Які у тебе ідеї з приводу нашої проблеми?" або "Дві голови краще одній. Я готовий тримати парі, що у нас з тобою з'являться гарні ідеї". Для того, щоб допомогти знайти рішення проблеми, дорослий має тримати в думці наступні ключові моменти: дозвольте дитині першій запропонувати свої рішення, ви використаєте свої можливості пізніше; дайте дитині достатньо часу на роздуми над її пропозиціями; будьте відкритими, уникайте оцінок, засуджень пропонованих дитиною рішень; уникайте висловлювань, що формують у дитини переконання, що ви не приймете ні одного з пропонованих нею рішень; підтримайте дитину, особливо у тих випадках, коли у пошуку альтернатив беруть участь декількох дітей; займайтесь 2 мозковим штурмом» (пошуком нових альтернатив) до тих пір, поки не переконаєтесь, що «вижати» нових альтернатив вже не досягти.

Як правило, максимальну кількість ідей люди генерують за перші 5 – 10 хвилин.

Третій етап. Дослідження та оцінка альтернативних рішень

Цей етап включає дослідження і оцінку тих рішень, котрі, як здається, дозволяють розв'язати суперечності або проблему. В уявленні «програються» всі можливі альтернативи, а також наслідки схваленого рішення.

Важливо, щоб дорослий залучив дитину до роздумів і оцінювання різних рішень. Він може сказати: "Що ми думаємо про ті рішення, до яких ми прийшли?" або чи "Можна сказати, що яке-небудь рішення краще інших?"

Така фаза може бути названа фазою "відсівання". Рішення відкидаються, залишаються тільки ті, які прийнятні для дитини і дорослого. Останній повинен чесно виразити свої відчуття з приводу рішення. Це можна зробити за допомогою реплік типу: "Мене не дуже ошчасливить цей варіант" або "Я не відчуваю, що це мені підходить", або "Це не здається мені

справедливим.

Четвертий етап. Вибір альтернативи і реалізація рішення

Для того, щоб вибрати кращу альтернативу, пам'ятайте наступне:

1. Поставте питання типу "Ти думаєш, це приведе нас до рішення? Чи всіх задовольнить це рішення? Чи вирішує це нашу проблему?".

2. Рішення не конкретизуються. Жодне з рішень не повинне вважатися остаточним і не підлягаючим змінам. Дорослий міг би сказати дитині: "Звучить непогано, давай спробуємо і подивимося, чи вирішує це наші проблеми?" або "Мені хотілося б це спробувати. А тобі?".

3. Запишіть рішення на папері, особливо у тому випадку, коли воно включає ряд пунктів, щоб жоден не був забутий.

4. Всі учасники повинні розуміти, що кожний вносить свій внесок в пошук рішення. Підводячи підсумок, можна сказати: "Схоже, що ми досягли згоди" або "Я думаю, мені ясна наша готовність бути...".

Всім учасникам обговорення повинно ясно, що саме від них потрібен і яким чином можна досягти взаємної згоди. Їм слід постійно звертатися до питань: "Хто?", "Що?", "Де?", "Як?". Наприклад: "Хто за що відповідає? Коли ми почнемо і коли закінчимо? Де все це відбуватиметься? Як все це здійснюватиметься".

Наприклад, суперечності, пов'язані з роботою по дому і робочими «обов'язками» можуть бути врегульовані за допомогою таких питань, як "Як часто? В які дні? Які критерії оцінки?" У конфліктах, пов'язаних зі сном, батько і дитина можуть обговорити, хто повинен стежити за часом, що відбувається, якщо дитина не лягає вчасно спати, або чому дитина не хоче йти в ліжку.

Питання реалізації повинні обговорюватися тільки після того, як всі учасники дискусії остаточно висловляться з приводу рішення проблеми. Реалізація звичайно проходить легше у тих випадках, коли усунені розбіжності в думках.

П'ятий етап. Вибір відповідного моменту для оцінки ухваленого рішення

На даному етапі не всі рішення найкращим чином відповідають інтересам кожного - дорослого або дитини. Отже, як дитині, так і дорослому необхідно повернутися назад і розглянути, як йдуть справи, наскільки вибране рішення задовольняє кожного.

Можливо, в деяких випадках метод дослідження альтернатив не працюватиме; переконайтеся, що ви пройшли через всі стадії процесу, не пустивши ні єдиного пункту. Якщо ж, всупереч всьому, рішення так і не буде знайдено, можна рекомендувати дорослим наступне:

1. Продовжуйте обговорення, але зробіть перерву. Іноді після перерви у людей виникають нові ідеї як з приводу самої проблеми, так і шляхів її рішення.

2. Поверніться на етап 2 і пошукайте інші можливі рішення.

3. Підбадьорте себе і інших учасників обговорення. Можна запитати: "Чи знайшли ми всі можливі рішення?"

4. Пошукайте приховану проблему. Ви можете сказати: "Дивно, що ж не дозволяє нам розв'язати проблему?"

Як правило, один або декілька шляхів приводять вас до виходу з тупика.

Чия проблема?

Першим питанням, яке повинне вирішувати дорослий при виникненні будь-якої проблеми, є питання про те, чия саме це проблема.

Іноді проблема належить тільки дитині або тільки дорослому, в інших випадках вона розділена між обома залежно від того, що один з них хоче добитися від іншого, або проблема може торкатися сім'ї в цілому.

Для того, щоб визначити "власника" проблеми, потрібно запитати себе:

- Чия це проблема?

- Кому з ким важко?

- Хто не може досягти своєї мети?

Що ж допоможе розібратися, чи є дитина "власником" проблеми, приємно тут взагалі немає проблеми взаємостосунків, або "власником" є

дорослий?

У дитини виникає проблема тоді, коли не задоволена яка-небудь з його потреб. Це не проблема дорослого, якщо дитина своєю поведінкою не заважає йому. Ось приклади проблем, що належать дитині: Света відчуває, що її подруга Ганна відкидає її. У Дмитрика не дуже добре йдуть справи в школі. Петя засмучений тим, що йому не вдалося зібрати футбольну команду.

Особисті потреби дитини задоволені, але поведінка дитини заважає дорослому задовольнити свої власні потреби. Отже, проблема виникає навколо дорослого. Ось приклади проблем дорослого: Таня не виконує домашніх завдань, Борис відмовляється мити посуд. Света постійно перебиває тата.

Невірно і навіть шкідливо для дитини, якщо дорослий стає вирішувати проблеми дитини, тим самим, позбавляючи її можливості вчитися справлятися з ними самостійно.

Коли дорослий зрозуміє, кому саме належить проблема, перед ним відкриваються декілька шляхів. Наприклад, якщо проблема належить дитині, дорослий може вибрати, що робити:

- уважно вислухати;
- пошукати альтернативи;
- надати дитині можливість самій зіткнутися з наслідками її самостійності;
- скомбінувати приведені вище.

Якщо ж проблема належить дорослому, він може вдатися до самостійного дослідження альтернатив.

Пам'ятайте, що відповідальний дорослий повинен уміти визначати, кому належить проблема; він відчуває задоволення, вибравши адекватну поведінку, що веде до виникнення взаємної довіри між ним і дитиною.

5.3. Психологічні способи етичного виховання дитини в сім'ї

Вибір психологічних способів етичного виховання здійснюється на основі його цілі - сформувати етичну культуру дитини, необхідної для її життя в суспільстві. У цьому процесі неабиякого значення набуває почуття любові, що реалізується, перш за все, у сім'ї і виступає основою взаємин між батьками і дітьми. Способи вираження любові до дитини вчені пропонують класифікувати за такими типами: контакт очей, фізичний контакт, пильна увага і дисципліна.

Контакт очей

Що таке контакт очей? Це просто значить, що ви дивитесь прямо в очі іншій людині. Більшість людей не усвідомлюють, важливість цього чинника.

Відкритий, природний, доброзичливий погляд прямо в очі дитині важливий не тільки для встановлення її емоційних потреб. Дитина використовує контакт очей з батьками (і іншими людьми) для емоційного збагачення. Чим частіше батьки дивляться на дитину, прагнучи виразити їй свою любов, тим більше проникається вона цією любов'ю.

Батьки легко виробляють у себе звичку дивитися на дитину суворо, коли вони наполягають на своєму, особливо на чомусь неприємному для дитини.

Виявилось, що уважніше за все діти слухають нас, якщо ми дивимося їй прямо в очі. Але, на жаль, ми дивимося дитині в очі "виразно" лише у ті моменти, коли ми критикуємо, повчаємо, лаємо дитину.

Але пам'ятаєте, що закоханий погляд - одне з джерел емоційного пожвавлення для дітей. Коли батьки використовують цей спосіб контролю переважно в негативному ключі, то дитина не може не бачити своїх батьків у негативному плані. Поки дитина маленька, страх робить її покірною та слухняною, і зовні нас це цілком влаштовує. Але дитина росте, і страх змінюється гнівом, образою, депресією.

Свідоме ухилення від прямого контакту очей для демонстрації свого несхвалення для дитини виявляється більш болісним, ніж коли його фізично

карають. Це діє на неї пригноблено і спустошено.

Фізичний контакт

Інший спосіб виразу батьківської любові - ласкаві дотики. Мається на увазі не тільки поцілунки і обійми, але будь-який фізичний контакт, торкнутися до руки, обійняти за плечі, погладити по голові, пошарпати волосся, жартівливо штовхнутися і т.п. Такі дії повинні бути природними, не бути демонстративними або надмірними. Відповідний віку і постійний контакт очей і фізичний контакт - це два найбільш цінних подарунка, які ми можемо передати нашим дітям. Це ефективні способи заповнити емоційний резервуар дитини і допомогти їй розвиватися найкращим чином.

Маленькому хлопчику потрібно, щоб його гладили, обіймали, колисали, притискували до грудей, пестили, цілували, - все це "телячі ніжності". Це фізичний прояв любові принципово важливий для хлопчика і є вирішальним з самого народження до 7-8 років. Дослідження показали, що дівчатка до року одержують в 5 разів більше фізичної ласки, ніж хлопчики. Хлопчикам необхідний такий же ніжний прояв любові, як і дівчаткам в ранні роки розвитку. По мірі того як хлопчик росте і дорослішає, потреба в такому фізичному прояві любові, як обійми і поцілунки, зменшується, але потреба у фізичному контакті залишається. Тепер його більше привертає чоловіча лінія поведінки. Метушня, боротьба, поплескування по плечу, колотнечі, жартівливі бійки дозволяють хлопчику демонструвати силу і спритність, що зростає, і відчувати чоловічу підтримку батька. Для хлопчика всі ці "ведмедячі витівки" - не менше важливий засіб прояву уваги і фізичного контакту, ніж "телячі ніжності" і дівчаче сюсюкання. Потреба в ніжності зростає, коли дитина нездорова, травмована (фізично або емоційно), дуже втомилися, або коли наступають важкі для них моменти: горе, хвороби, страхи перед сном, труднощі в школі і т.п.

Дівчатка не менше хлопчиків потребують фізичного контакту, але вони менше страждають від його відсутності в перші 7-8 років. Потреба дівчаток у фізичному контакті зростає і досягає максимуму приблизно в 11 років.

Пильна увага

Пильна увага - це повна зосередженість на дитині, без відволікання на будь-які дрібниці, це нероздільний, справжній інтерес, нерозчленована увага і уважність, дбайлива зосередженість і безкомпромісний інтерес саме до неї саме в даний момент. Пильна увага допомагає дитині відчутти, що вона в очах своїх батьків найважливіша людина в світі.

Пильна увага - це життєво важлива потреба кожної дитини. Не одержуючи достатньо пильної уваги, дитина випробовує турботу, тому що він відчуває, що все на світі важливе, ніж він.

Пильну увагу легше проявляти, коли ви знаходитесь наедине з дитиною. Проте бувають ситуації, коли необхідно концентруватися на одній дитині повністю, хоча вся сім'я в зборі. Це важливо, якщо дитина захворіла або у нього неприємності в школі, сварка з другом, горе або болісне переживання, що викликає психологічний регрес.

Пильна увага вимагає часу, її важко здійснювати постійно, вона вельми обтяжливе для зайнятих батьків. Але саме пильна увага – ефективний засіб постійного поповнення емоційного резервуару для дитини і забезпечення її повноцінного розвитку в майбутньому

Часто батьки через велику любов до дітей, яка не підкріплюється знанням основних закономірностей їх психічного розвитку, допускають грубі прорахунки, що травмують дітей, деформуючі їх психіку. Батьки несвідомо використовують такі моделі виховання, які закладають фундамент невротизації дітей. Можна виділити декілька груп чинників, що відображають специфіку неправильного виховання, яка може привести до виникнення неврозів у дітей. Психолог повинен уміти діагностувати не тільки психологічний клімат в сім'ї і взаємостосунки дітей з батьками, але і розбиратися в тих особливостях моделей виховання, які приводять до нервозності дітей.

Кращий спосіб допомогти дошкільнику в особистісному зростанні - це розуміння. Розуміння повідомляє дитину: "Я піклуюся про тебе; те, що ти

говориш і відчуваєш, важливе". Розуміння - це слухання не тільки слів дитини, але й її «Я», що бореться і зростає. Це слухання всієї істоти дитини, а не окремих емоційних зривів. Вихователь залишається з дитиною в її життєвій ситуації до тих пір, поки дитина відчуває, що педагог приймає її такою, якою вона є насправді.

Мета розуміння - дати дитині можливість зрозуміти себе і зробити це самій. По мірі того, як вона навчається розуміти себе, вона формує досвід розуміння інших.

Розуміння корисне всім дітям: і соромливому, і відстаючому в розвитку, і ворожому, і здоровому.

Існує чотири форми розуміння:

- розуміння словесного змісту;
- слухання і допомога дитині у вираженні своїх почуттів;
- розуміння ситуації існування дитини;
- відтворення ситуації з почуттями і намірами.

Розуміння словесного змісту

Спілкуючись з дитиною, уловіть найважливіше для нього. Потім ви одягаєте це в нові слова, щоб дитина повніше охопила зміст.

Розуміння - це як повторення папугою слів дитини без проникнення в її думки і почуття. Потрібно концентруватися, щоб схопити сказане дитиною і виразити це новими словами. Важливо відповідати на те, що говорить дитина, не забігаючи вперед, допомагати їй розповідати свою історію.

Ганна грає: вона збирається на пікнік ще з декількома дітьми. Вона підходить до вихователя.

Ганна: "Ми ніде не можемо знайти бутерброди з гарячими сосисками"

Педагог: "Пікнік і немає бутербродів з сосисками?" (Вона йде дуже збуджена, але потім повертається)

Ганна: "Ми навіть дзвонили директору але він не знає."

Педагог: "Навіть шеф не знає?" (Вона йде, але повертається ще раз)

Ганна: "Ми знайшли бутерброди з сосисками"

Педагог: "Де ж вони були?"

Ганна: "В машині. Вони весь час були на сидінні в машині"

Педагог: "Це було хорошим жартом, чи не так?" (Обидва сміються)

Розуміння словесного змісту - це тільки перший крок до розуміння.

Слухання і допомога дитині у вираженні почуттів

Сильні почуття є тією рушійною силою, яка і допомагає особистості стати повністю функціонуючою. Вираження почуттів є необхідним тому, що вони можуть бути пригнічені і стати руйнівними. Тільки виражені почуття сприяють розвитку особистості.

Слухання і допомога дитині в проясненні її почуттів - це більш глибокий рівень розуміння, ніж схоплення словесного змісту. Іноді слова дитини не передають істинних почуттів.

На другий день в дитячому садочку Таня жадібно спостерігає за хлопчиками, що грають на кришці зеленого ящика і сковзаються вниз.

Таня: "Мені не подобаються хлопчики" (Вона здається дуже зацікавленою в тому, що вони роблять)

Педагог: "Ти хотіла б грати з ними?"

Таня: "Так, тільки не знаю як".

Педагог показує, як сходити на ящик, і пояснює, як чекати своєї черги. Весь цей час дівчинка грає з хлопчиками на горі, перетворюючись з правильної і стриманої маленької дівчинки в шукачку пригод.

У даному випадку слова Тані приховували її істинні почуття. Аделіні була потрібна допомога, щоб висловити свої почуття. Вона хотіла і не наважувалася досягти новий рівень життя. Коли їй запропонували правильні слова, щоб зрозуміти це, вона змогла діяти способом, який значно розширив її життєвий світ.

Таке розуміння не просто техніка або використання правильних слів. Це модель взаємостосунків. Воно не може використовуватися як тонкий засіб для маніпуляції дитиною. Це відповідь на миттєві почуття дитини, а не на те, що пам'ятає дорослий про почуття дитини в певний інший час.

Вираження почуттів запобігає їхньому «закупорюванню» усередині внутрішнього світу особистості, де вони можуть псуватися. Дітей необхідно навчити передавати почуття, не принижувати і не кривдити іншого.

Бажання і почуття дітей дуже складні та існують у більш широкому контексті. Частіше за все кожне прохання висловлюється в контексті більш важливих, але не заявлених прохань.

Ось певні кроки в процесі формування почуттів дитини.

Крок 1: Почуття вербалізуються самою дитиною і значущими для неї дорослими так, що дитина розуміє свої переживання.

Крок 2: В соціальній ситуації дитині необхідно почути почуття іншої дитини.

Крок 3: Дитина намагається вирішити ситуацію і вирішує її, або дорослий пропонує рішення, яке дитина може спробувати.

Вивчення внутрішнього світу дитини - не основна мета виховання у сім'ї. Важливо, що дитина починала розуміти власні почуття, навчилася способам їх прояснення і вирішувати проблеми, що постали перед нею. Дитині необхідно знати, що вона не залишилася наодинці з переповненими її почуттями. Вона хоче, щоб хтось почув її, створив можливість виплутатися, навіть якщо для цього необхідна боротьба. Вона хоче вийти з цього як особистість. Глибоке турбування педагога створює для дитини можливість жити з усім, що в неї є.

Розуміння ситуації існування дитини

Продуктивним способом розуміння є тлумачення сутності ситуації існування дитини. У цьому випадку педагог не тільки проникається почуттями дитини, але також відчуває ситуацію дитини - проект, який він намагається здійснити. Розуміння ситуації існування досягає глибин «Я» дитини, яка бореться.

Дмитрик грає один з літаком і побудував аеропорт з кубиків на підлозі. Педагог сидить поряд.

Дмитрик: "Я не хочу знову летіти в літаку"

Педагог: "Було жахливо, Дмитрику?"

Діма: "Ні, дуже шумно. Мені не подобаються літаки"

Педагог: "Той, в якому ви летіли, дуже шумів?"

Дмитрик: "Він піднявся високо над хмарами, над деревами і будинками"

Педагог: "Тобі здавалося дуже високо?"

Дмитрик: "Це було, коли моя бабуся померла"

Педагог: "Твоя бабуся була дуже доброю, так?"

Дмитрик: "Я не побачу її більше"

Педагог: "Це важко більше не побачити бабусю?"

У Дмитрика шум літака пов'язаний зі смертю бабусі, що вибила його життя з колії. Йому було важко прийняти її смерть. Через розуміння його ситуації існування педагог спробувала допомогти йому прийняти смерть бабусі.

Відтворення ситуації з почуттями і намірами

Педагог відтворює якусь подію, коли включається в конфліктну ситуацію і проходить з дітьми ланцюжок подій, у тому числі почуття і наміри учасників. Дорослий повинен так допомагати групі знову пережити ситуацію, щоб це сприймалося як "пропозиція", а не як нав'язування дітям певної інтерпретації. Для цього педагог використовує питальну інтонацію, пропонує спосіб бачення ситуації, не кажучи дитині про те, як це відбулося і не розслідуючи. Ви відкриті і твердженню, і корекції.

У кінці другого тижня в дитячому саду Толя, який був спочатку дуже грубий, потроху вчиться грати з іншими дітьми. Лариса - чотирьохрічна дівчинка, яка не грала з хлопчиками до приходу в дитячий садочок. Вона підштовхує вагончик до місця, де грають хлопчики, і соромливим голосом просить одного з них підштовхнути її.

Лариса: "Хто підштовхне мене?"

Толя: "Я, я."

Лариса забирається у вагончик, а Толя штовхає. Вони котяться по тротуару навкруги дерева. Толя набирає швидкість. Лариса спочатку дуже

задоволена, але коли Толя дуже швидко розганяє на поворотах, вона лякається. Вона прагне вискочити. Тому розчарований, намагається утримати її у вагоні, розганяє ще швидше.

Педагог: "Толя, тобі подобається катати Ларису."

Лариса, тобі подобалося, що Толя катає тебе, поки він не розігнався дуже швидко. Потім ти подумала, що вагон може перекинутися на такій швидкості?".

Лариса вибирається з вагону. Толя здається розчарованим. Потім обличчя його яснішає, і він дивиться на Ларису.

Толя: "Хто-небудь кататиме мене?"

Лариса: "Я буду"

Вони катають один одного до кінця дня.

Знову переживаючи ситуацію, діти можуть повернути задоволення від вже зробленого. Коли вихователь позначила словами почуття Лариси, та змогла перебороти свій страх. Коли вона знала, що Толя зрозумів її турботу, вона не перестала грати з ним

По мірі збільшення досвіду педагог може визначити, який рівень розуміння використовувати. Частий достатньо одного словесного змісту. Коли дитина боязлива або відчужена, потрібно включити рівень почуттів, а іноді і ситуації існування. Коли тривоги є навколо двох або більш дітей, корисним є повторне мешкання ситуації з акцентом на почуття кожного

Здатність розуміти - вирішальне професійна якість педагога і батьків.

Непорозуміння

Є багато різних відповідей, які заважають розумінню і припиняють процес вирішення проблем самою дитиною. Такими відповідями, що заважають розумінню, є розслідування, інструктаж, оцінювання і підтримка.

Розслідування

Розслідування - це спроба примусити кого-небудь розкрити минуле або причини своєї поведінки. Воно ґрунтується на припущенні, що як тільки відповіді будуть відомі, проблема вирішиться. Коли питання приймають

форму: "Чому ти робиш це?", вони часто націлені на те, щоб примусити дитину відчувати або прийняти на себе вину. Спроби одержати інформацію часто порушують процес розуміння.

Діти швидко замикаються, коли їм ставлять прямі питання. Розслідування може примусити дитину приховувати свої почуття усередині себе, де поводитися з ними стає дуже важко. Діти вірно відчують, що дорослий прагне контролювати або обвинувачувати їх у більшій мірі, ніж допомагати діяти, і тому приходять до висновку, що відкривати почуття і дозволяти іншим людям чути їх думки - небезпечно. Розслідування порушує внутрішню мову.

Розслідування - погана техніка, тому що може змінити напрям думок дитини або примусити її стати ухильною і захищатися.

Ми не знаємо, яким чином буде діяти дитина. Важливо швидше слідувати за дитиною, ніж підштовхувати її до неправильного шляху питаннями, які заважають їй дотримуватися власного шляху.

Інструктаж

Інструктаж говорить людині, що робити або без необхідності пояснює що-небудь. Інструктуючи, ми вселяємо дитині, що вона не може думати сама або потребує дорослого, щоб досягти бажаного. Отже, дитина стає слабшою, і може навчитися залежати від роздумів іншої людини.

Діти перестають слухати, якщо хтось постійно говорить їм, що робити або завалює їх непотрібними фактами. Інструктаж робить важливим дорослого, але віднімає незалежність у дитини. Він відрізняється від пояснення, коли дитина хоче щось зрозуміти.

Оцінювання

Оцінювання наклеює ярлик на дію або інтерпретує його. Воно намагається примусити до поведінки, кажучи "Це добре" або "Це погано". Такі зауваження заважають дитині досягти істини. Замість того, щоб пробувати, дитина прагнучиме догоджати дорослим. Інтерпретація дії згідно оцінкам вихователя може виключити інші позитивні напрями поведінки.

дитини і вираження почуттів. Негативні критичні оцінки руйнують самоповагу і приводять до самозахисту. Правда стає більш могутньою силою в житті дитини, якщо у неї була можливість приходити до власних думок через свій досвід і роздуми.

Помилкова підтримка

Помилкова підтримка від реального рішення проблеми, передбачає підтримку дитини в її помилках. Вона прагне замінити "добрими" почуттями неприйнятні, заперечує їх реальність або відволікає дитину. Дитина одержує повідомлення: "Ти не повинен відчувати так, як ти відчуваєш". Коли у людини неприємності, то такі зауваження як "З тобою все гаразд", "Всі проходять це", "Ти такий хороший хлопчик" пропонують помилкову підтримку.

Підтримуючі репліки заважають роботі дитини над проблемою і викликають глибоке внутрішнє замішання. Коли ми говоримо дитині, що вона відчуває щось не те або що вона повинна відчувати так-то, ми збиваємо його з толку і приводимо до нездатності допомагати самій собі. Як дитина може розуміти реальність, якщо їй не дозволяється виражати свої почуття?

Наведемо приклад ілюстрація такої помилкової підтримки, а саме: її різновиду який швидше ображає дитину, ніж допомагає їй.

Одного разу вранці під час співу діти починають критикувати Славу за те, що він співає неправильно. Він викрикує слова, а не співає мелодію.

Викладач: "Слава, буде набагато красивіше, якщо ти співатимеш мелодію разом з іншими"

Слава: "Але я співаю"

Викладач: "Ти говориш слова, Слава, постарайся співати мелодію разом з нами"

Слава: "Ви не так співаєте. Моя мама говорить, що я хороший співак". Пізніше, коли вихователь запитала маму Слави про те, що вона говорила з приводу його співу, та відповіла: "Так, ми говорили йому, що він хороший співак, щоб не образити його. Він кмітливий, але співати не може".

Мама Слави думала, що вона була доброю і підтримувала Славу, кажучи йому, що він хороший співак, але її похвали створила помилкове почуття компетентності і призвели до неприємної ситуації.

Насправді вона ще більше заплутувала його. Славі була потрібна просто чесна відповідь. Якби мама спробувала навчити його співати правильно замість того, щоб підтримувати "приємну" некомпетентність, - це було б справжньою допомогою.

Контрольні запитання

1. Розкрийте значення психологічної підтримки батьків для особистісного зростання дитини.
2. Як Ви розумієте сутність поняття «ефективне спікування» у контексті сімейного виховання?
3. У чому полягають особливості техніки рефлексивного слухання?
4. Які устанговки і почуття слід формувати у дитини при застосуванні техніки рефлексивного слухання?
5. Які методи психологічної роботи використовуються для досягнення рефлексивного слухання?
6. Які способи подолання сімейних конфліктів вироблені у психологічній практиці?
7. Охарактеризуйте етапи технології пошуку альтернативних варіантів дій дитини.
8. Які способи вираження почуття любові батьків до дитини сприяють успішності сімейного виховання?
9. Розкрийте особливості використання кожного з типів способів вираження батьківської любові до дитини?
10. З якою метою застосовується метод розуміння? Які форми розуміння використовують у процесі виховання дітей у сім'ї?
11. Які відповіді батьків заважають розумінню і призупиняють процес вирішення проблем самою дитиною?

Рекомендована література до п'ятого розділу

1. *Бондаренко О. Ф.* Психологічна допомога особистості: Навч. посіб. для студ.). — Харків: Фоліо, 1996. – 180 с.
2. *Воспитание с любовью и логикой* / Под ред. Т.В.Лаврентьевой. - М.: Педагогика, 1995. – 260 с.
3. *Кэмпбелл Р.* Как на самом деле любить детей. - М.,1992. – 278 с.
4. *Лешли Д.* Работать с маленькими детьми, поощрять их развитие и решать их проблемы. - М., 1991. – 300 с.
5. *Миллс Дж., Кроули Р.* Терапевтические метафоры для детей и “внутреннего ребенка” / Пер. с англ. Т. К. Кругловой. — М.: Независимая фирма “Класс”, 2000. – 278 с.
6. *Нельсен Д., Лот Л., Глен С.* Воспитание без наказания. - М.: Педагогика, 1997. – 350 с.
7. *Практическая психология образования.* - М.: Наука, 1997. – 400 с.
8. *Рогов Е.И.* Настольная книга практического психолога в образовании. - М., 1996. - 200 с.
9. *Снайдер М., Снайдер Р., Снайдер Р.* Ребенок как личность. - М., 1995. – 278 с.
10. *Шерман Р., Фредман Н.* Структурированные техники семейной и супружеской терапии: Руководство. — М.: Независимая фирма “Класс”, 1997. - 348 с.

РОЗДІЛ 6. ПСИХОДІАГНОСТИКА СІМЕЙНИХ ВЗАЄМИН

6.1. Наукові підходи до психодіагностики особливостей сім'ї

Наукові підходи до психологічної діагностики сім'ї визначаються її завданнями, а саме:

- з'ясуванням того, чи є проблема сім'ї об'єктом впливу психолога або педагога;
- виявленням об'єкта психологічної допомоги (дитина, її батьки, сім'я загалом);
- вибором способу впливу (індивідуальна робота з дитиною, її батьками, подружньою парою, дитиною і батьком, групою дітей, батьків, сім'єю загалом);
- застосуванням корекційного впливу з метою визначення тактики корекційного процесу (реакції членів сім'ї на педагога або психолога особливості їхньої поведінки).

Для вирішення поставлених завдань психодіагностики особливостей сім'ї З. Кісарчук [10] пропонує два полярних підходи до вивчення сім'ї: індивідуальний і системний. При індивідуальному підході сім'я розглядається як стрес-фактор, з яким має впоратися член сім'ї, який звернувся за консультацією до психолога. Завдання психолога полягає у виявленні індивідуальних особливостей членів сім'ї, що утруднюють сімейну адаптацію. Системний підхід переміщує центр діагностики з індивіда на групові процеси сім'ї як системи, а проблеми членів сім'ї в цьому разі вважаються такими, що відбивають дисфункції сімейної системи.

У межах індивідуального підходу використовують діагностичні засоби, спрямовані на дослідження таких сфер сімейного життя, як подружні стосунки, стосунки батьків і дітей, стилі виховання і їх вплив на становлення особистості дитини.

Психологічні причини відхилень у сімейному вихованні, спричинені

особистісними проблемами батьків, що вирішуються за рахунок дитини виявляються при використанні опитувального листа АСВ. При цьому увага зосереджується на вивченні таких параметрів:

- розширення сфери батьківських почуттів (шкала РБП), що найчастіше спостерігається тоді, коли подружні стосунки з певних причин (невідповідність характерів, розлучення, смерть) порушуються і від дитини вимагається задовольняти хоча б частину потреб (у прихильності і частково, як правило, на неусвідомлюваному рівні — еротичних потреб);

- стимулювання проявів дитячих якостей у підлітка (шкала ПДЯ), що призводить до розвитку психічного інфантилізму дитини;

- виховна невпевненість батьків (шкала ВН), коли батьки (як правило, із психастенічними рисами особистості) потурають дитині, поступаючись їй практично в усьому, відтворюючи стиль взаємин у прабатьківській сім'ї;

- фобія втрати дитини (шкала ФВ) — перебільшення “тендітності”, хворобливості дитини;

- недорозвиненість батьківських почуттів (шкала НБП), що зумовлюють емоційне відторгнення, жорстоке поводження з дитиною;

- проєкція на дитину власних небажаних якостей (шкала ПНЯ), що супроводжується характерним прагненням у будь-якому вчинку дитини виявити “істинну” (погану) причину — ті якості, з якими батьки неусвідомлено не можуть примиритися в собі;

- винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання (шкала ВК), характерним проявом якого є вираження невдоволення виховними методами іншого (з позиції “хто правий?”);

- зрушення в установках батьків до дитини залежно від її статі (шкали переваги чоловічих якостей ПЧЯ і переваги жіночих якостей ПЖЯ), коли спостерігається неусвідомлюване неприйняття дитини іншої статі.

Слід не тільки встановити причини неадекватного ставлення батьків до дитини, а й місце цієї причини в сукупності відносин у сім'ї. Для цього доцільно використовувати проєктивні методики “Сімейна генограма” і

“Сімейна соціограма” на його думку Е. Ейдемільера, спрямовані на виявлення особливостей характеру взаємин членів сім’ї. Результати проективного тесту “Сімейна соціограма”, який виконують всі члени родини, аналізуються за такими критеріями [19]:

- кількістю членів сім’ї, що потрапили у площину кола; при цьому можливо, що член сім’ї, з яким випробуваний перебуває в конфліктних стосунках, буде “забутий”, а хтось зі сторонніх осіб (іноді тварин) може бути зображений як член сім’ї;

- розміром кружків, що свідчить про значущість членів сім’ї для піддослідного (що більший кружок, то вищий рівень значущості);

- розміщенням кружків один щодо одного у площині тестового поля кола; при цьому найбільш значущих членів сім’ї піддослідний зображує у центрі чи верхній частині поля;

- відстанню між кружками, що визначає психологічну відстань між членами сім’ї, причому перетин кружків або їх розміщення один у одному свідчить про недиференційованість “Я” у членів сім’ї, наявність симбіотичних зв’язків.

Метод “сімейна генограма” припускає графічне зображення уявлень членів сім’ї про характер цих взаємин за допомогою умовних символів, якими позначається ступінь прихильності, психологічної залежності членів сім’ї один від одного [12].

При використанні тестової методики “Сімейна соціограма”. випробуваному пропонується намалювати коло і в ньому себе і членів своєї родини у формі кружків, підписуючи їх так, щоб було зрозуміло, хто з членів сім’ї де розміщений. Урахування особливостей структури сім’ї та її функціонування як цілісного організму покладено в основу системного підходу до психологічної діагностики сім’ї.

Численні схеми аналізу сімейної системи є результатом інтеграції кількох підходів (структурного, функціонального), в яких розглядаються різноманітні аспекти життєдіяльності сім’ї. Так, методика вивчення

психологічного здоров'я сім'ї складається із сукупності окремих методик, що діагностують певні закономірності функціонування сім'ї [17]:

- “подібність сімейних цінностей”, що відбиває ступінь близькості життєвих позицій кожного члена сім'ї в основних сферах її життєдіяльності;
- “функціонально-рольова узгодженість”, що ґрунтується на основі розвитку соціально-психологічних механізмів внутрішньосімейної інтеграції;
- “соціально-рольова адекватність”, що розкриває особливості сприйняття членами сім'ї своїх соціальних ролей і їхні ставлення до цих ролей;
- “адаптивність у мікросоціальних стосунках”, що побудована з урахуванням необхідності рівноваги в афективній, когнітивній і поведінковій сферах взаємин у сім'ї;
- “емоційна задоволеність”, що ґрунтується на порівнянні очікувань і реальних досягнень членів сім'ї;
- “спрямованість на сімейне довголіття”, що виявляє особливості розвитку і реалізації потреб особистості в сім'ї.

Узагальнений показник психологічного здоров'я сім'ї визначається як сукупність показників за кожною методикою і може бути інтегральною характеристикою загальних тенденцій благополуччя сім'ї.

Системний підхід поданий в інтегральній моделі О. Чернікова [18], що пропонує аналізувати сім'ю як систему з погляду її структури, стадій розвитку сімейної історії, комунікацій і проблемної поведінки членів сім'ї.

Відповідно до цієї моделі структуру конкретної сім'ї вивчають за такими її параметрами, які залишаються відносно незмінними протягом певного періоду і які можна порівняти із відповідними стадіями життєвого циклу [18]:

- згуртованістю — визначається як ступінь близькості членів сім'ї і вказує на їхнє почуття поєднання в одне ціле;
- ієрархією — виявляються домінуючі члени сім'ї і ступінь їхнього впливу один на одного;

- зовнішніми і внутрішніми межами — описуються взаємини сім'ї із соціумом і різними підсистемами сімейної групи (підсистемами батьків, дітей, індивідуальними та ін.).

Аналіз цих параметрів дає змогу виявити дисфункціональні елементи сімейної системи.

Відповідно до структурної теорії дисфункцію в сім'ї створюють надто жорсткі межі (коли відбувається мало зв'язків між сім'єю й оточенням, то утворюється застій у системі) або дуже розмиті межі (коли у членів сім'ї надто багато зв'язків з оточенням і надто мало між собою).

Дисфункціональні сім'ї, як правило, мають також розмиті межі між поколіннями, що призводить до міжпоколінних коаліцій, коли, наприклад, згуртованість у підсистемах “батьки — діти” набагато вища, ніж у батьківській підсистемі (тоді як у сімейній групі, що оптимально функціонує, чітко спостерігається протилежна картина).

У дисфункціональних сім'ях спостерігається “реверсія ієрархії”, коли, вплив дитини сильніший, ніж вплив батьків, або члени сім'ї, утворивши міжпоколінну коаліцію, вважають інших членів сім'ї нижчими за статусом.

Дисфункціональними є незбалансовані сімейні структури за ступенем близькості чи гнучкості, що стабілізуються на основі дисфункцій одного з її членів.

Виявити характер структурних проблем сім'ї (жорсткість або розмитість меж, реверсію ієрархії, міжпоколінні коаліції, незбалансованість сімейної структури) набагато легше, якщо знати типові завдання і проблеми сім'ї на різних стадіях її життєвого циклу (ще одного підходу до вивчення сім'ї на основі системного підходу) [10].

Еволюція розвитку сім'ї аналізуються з метою виявлення впливу на сім'ю параметрів прабатьківської сімейної системи.

При аналізі сімейної історії доцільно використовувати такі графічні методи, як “Лінія часу”, “Карта сім'ї” [4], за допомогою яких можна виявити найбільш значущі для функціонування сім'ї події, зміни в її структурі,

можливі збіги подій у досліджуваній і прабатьківських сім'ях, що неявно зумовлюють перенесення особливостей взаємин членів сім'ї на подальші покоління.

Виявлення комунікативних особливостей в сім'ї включає вивчення:

- правил взаємодії в сім'ї (явні та неявні);
- ступіня відкритості спілкування, наявність замаскованої інформації, заборонених для обговорення тем;
- можливостей відкритого прояву почуттів;
- переважання прямої чи непрямой комунікації;
- симетричності або доповненості взаємин (коли поведінка членів сім'ї стосовно один одного схожа чи протилежна: один наказує, інший підкоряється).

При цьому певні дії одного члена сім'ї можуть спровокувати певну поведінку іншого, яка, у свою чергу, підкріплює поведінку першого, утворити заморожене коло, спричинюючи симптоматичну поведінку (наприклад, енурез у дитини).

На думку дослідників, які працюють на основі системного підходу до сім'ї, симптоматична поведінка (певне порушення в сім'ї) відіграє роль прихованої комунікації між людьми, що спостерігається тоді, коли існуючі стосунки в сім'ї виключають можливість відкритого обговорення сімейних проблем [2; 3; 10].

Особливості комунікативних стосунків у сім'ї доцільно вивчати за допомогою інтерв'ю. Для виявлення послідовності подій, пов'язаних із симптоматичною поведінкою, задають безоцінні запитання типу “Як це трапилось?”, “До чого це призвело?”, що припускають відповіді описового характеру. За допомогою інтерв'ю можна також виявити особливості взаємин у сім'ї на основі аналізу відповідей на запитання, що з'ясовують незгідність між членами сім'ї (з використанням категорій “більше — менше”, “краще — гірше”, “частіше — рідше”, “ближче — далі” та ін.), наприклад: “Хто краще за всіх ставиться до батька?”

При визначенні перешкод і шляхів подолання опору членів сім'ї варто застосовувати прийом “якби”: “Якби батько залишився вдома, хто б радів найбільше?” [14].

На відміну від індивідуального системний підхід до аналізу комунікативних стосунків у сім'ї, її структури, історії сім'ї, типових проблем життєвого циклу дає змогу врахувати групові процеси в сім'ї, одержати всебічне уявлення про сім'ю та її життєдіяльність.

6.2.Методи психологічної діагностики сім'ї

Вибір методів і методик психологічної діагностики сім'ї визначається названими вище завданнями. У процесі вирішення поставлених завдань виникають певні труднощі, зумовлені складностями сім'ї як системи, на формування і життєдіяльність якої впливають безліч зовнішніх і внутрішніх чинників, виявлення яких обумовлюють вибір методів психодіагностики.

У науковій літературі психодіагностичні методи вивчення сім'ї класифікуються за такими групами [16]:

- науково-дослідні, спрямовані на теоретичне узагальнення даних, що розширюють професійний кругозір психолога або педагога;
- діагностичні, за допомогою яких отримують конкретні дані, необхідні для роботи з певною сім'єю;
- корекційно-діагностичні, або психотерапевтичні, спрямовані на визначення форми і змісту корекційної роботи з сім'єю.

Для вивчення особливостей сімейного виховання використовують опитувальні листи “Аналіз сімейної тривоги”, “Аналіз сімейних взаємин (АСВ)” Е. Ейдемільера [19], тест-опитувальник ставлення батьків О. Варги, кольоровий тест стосунків О. Еткінда, тест Лірі. Так, завдяки використанню опитувального диста АСВ виявляються особливості порушення процесу виховання в сім'ї за такими ознаками [19]:

- рівень протекції (ступінь зайнятості батьків вихованням дитини), для

характеристики якого використовують дві шкали — гіперпротекція (Г+) і гіпопротекція (Г-);

- ступінь задоволення потреб дитини, що передбачає можливість двох відхилень — потурання потребам (шкала П+) та їх ігнорування (П-);

- кількість і якість вимог до дитини в сім'ї, що виявляються, по-перше, у вигляді обов'язків дитини (відповідні відхилення зафіксовані у шкалах надмірності вимог-обов'язків В+ і недостатності вимог-обов'язків В-), по-друге, у заборонах, що встановлюють неприйнятні зразки поведінки дитини, які визначають ступінь її самостійності (шкали надмірності вимог З+ і недостатності вимог З-), по-третє, у санкціях, покараннях за порушення дитиною вимог (шкали надмірності санкцій, жорстокого поводження С+ і мінімальності санкцій, орієнтації на заохочення С-);

- нестійкість стилю виховання, тобто різка зміна стилю, прийомів виховання (шкала Н).

Аналіз поєднань перелічених ознак виховання дає змогу виявити стилі виховання, що несприятливо позначаються на розвитку особистості дитини

Психодіагностика подружніх стосунків

Діагностика подружніх стосунків спрямована, перш за все, на виявлення факторів, що знижують задоволеність шлюбом і, отже, порушують його стабільність. Так, виявлення рівня подружньої сумісності на основі структурно функціонального підходу (коли сумісність виявляється у здатності подружжя утворювати цілісну, врівноважену сімейну діаду з узгодженими і несуперечливими сімейними ролями) припускає вивчення різних характеристик подружжя:

- психофізіологічних властивостей індивідуальності членів сім'ї; при цьому передбачається насамперед визначення сумісності типів вищої нервової діяльності подружжя, їхніх темпераментів з можливим використанням експрес-методик (тести Айзенка, Стреляу);

- характерологічних властивостей членів сім'ї (опитувальний лист Кеттела, ММРІ);

- характеристик ціннісно-мотиваційної сфери подружжя (методика ціннісних орієнтацій Рокича — Ядова, методика ТЮФ Шмельова — Болдиревої, методика “Сімейні цінності” В. Торохтія);

- співвідношення психологічних сімейних ролей (методика РОПД А.Волкової та Г. Трапезникової, методика визначення функціонально-рольової погодженості С. Ковальова, методика “Соціально-рольова адекватність” В. Торохтія.

Психодіагностика подружніх стосунків на основі адаптивного підходу припускає вивчення характеристик міжособистісних стосунків, внутрішньосімейного спілкування і взаємодії, виявлення тих їх аспектів, що призводять до непорозумінь і конфліктів, з метою пошуку резервів адаптації подружжя один до одного. Тому варто застосовувати шкалу подружньої адаптації (тест-опитувальник “Задоволеність шлюбом” , шкали суб’єктивної задоволеності шлюбом Г. Трапезникової , техніку “репертуарних грат” В. Похилько й О. Федотової, метод семантичного диференціала, тест Лірі, методику МСК В. Левкович і О. Зуськової, задачно-ігрові методи (наприклад, гру “Інтрига” О. Кроніка й О. Кронік), моделювання суб’єктивної ситуації конфлікту (“МАКС” В. Сміхова). Для цього використовують прийом “рефлексивної імітації”, коли пропонують заповнити за партнера той чи інший опитувальник, а потім виявляють ступінь розуміння подружжям один одного, а також рівень реалізації їхніх очікувань щодо партнера.

Особливості психологічної діагностики сім'ї з проблемною дитиною

Загальновідомо, що у проблемах дитини відбиваються проблеми сім'ї загалом. Тому сім'я з дитиною як об’єкт психодіагностики сімейних стосунків особливого значення набуває сім'я з проблемною дитиною.

Виявом проблем дитини є конфлікти з оточуючими. З цього приводу О.

Бодальов і В. Столін пропонують таку схему психодіагностики дитини без аномалій психічного розвитку [14].

1. Виявлення зони конфлікту в бесіді з батьками і дитиною, а також за допомогою тестових методик (“незавершених речень”, “малюнок сім’ї” та інших проєктивних методик).

У цьому аспекті слід вивчити різні сторони життя дитини (її становище в сім’ї, ставлення до батьків, братів і сестер, інших родичів, особливості виховання в сім’ї, застосування заохочення та покарання

і реагування дитини на них, ставлення до школи (дитсадку) й однолітків, педагогів і вихователів), виявити її інтереси і можливості.

Рел’єфно виявляються такі зони конфлікту: а) сім’я (загалом, з одним чи з обома батьками, із братами і сестрами, іншими родичами); б) формальні чи неформальні об’єднання однолітків; в) суспільні інститути виховання (школа, дитсадок); г) конфліктні стосунки з окремими педагогами.

2. З’ясування змісту конфлікту під час бесіди з дитиною, а також за допомогою психодіагностичних методик, спрямованих на виявлення індивідуальних особливостей дитини, її психічного, і насамперед емоційного, стану (настрій, рівень тривожності, страхи тощо), характеру взаємодії з оточуючими.

На практиці використовують такі методики, як тест Люшера, шкалу самооцінки рівня тривожності Спілбергера — Ханіна, САН, шкалу депресії, методику вивчення самооцінки Будассі чи Дембо — Рубінштейн, шкалу рівня суб’єктивного контролю, тест “Будинок — дерево — людина”, тест “Неіснуюча тварина”, малюнок сім’ї та ін.

3. Виявлення особливостей поведінки дитини в конфлікті на основі безпосереднього спостереження за нею, а також на підставі даних при застосуванні тесту Томаса, проєктивних методик (наприклад, малюнкового тесту Розенцвейга), бесіди з дитиною про її проблеми. При цьому необхідно враховувати вікові особливості проблем дітей.

Для прикладу, відхилення в поведінці дошкільнят і молодших школярів

часто пов'язані з проблемами їхньої емоційної сфери, викликаними переживанням почуття сорому, приниження, провини через недостатню сформованість довіри до світу, що трансформуються в переживання різних страхів.

Характерне для підлітків прагнення до розширення сфери спілкування, самоствійності, самоствердження може призвести до конфліктів з оточуючими через відсутність достатніх комунікативних навичок, нестабільність самооцінки, неадекватність рівня домагань, підвищену вимогливість до оточуючих.

Аналіз одержаних даних є основою для подальшої психологічної роботи з дитиною і сім'єю.

За умов того, що зоною конфлікту дитини є сім'я, подальший напрям психологічної діагностики полягає у виявленні особливостей сімейного виховання дитини.

Аналізуючи процес виховання в сім'ї, слід визначити стиль виховання. Якщо застосований стиль не сприяє розвитку особистості дитини, необхідно виявити причини неадекватного ставлення батьків до дитини і на цій основі вибрати доцільні методи психодіагностики.

6.3. Методики психодіагностики сім'ї

Методика «Малюнок сім'ї» в діагностиці сімейних відносин (модифікація Хоментausкаса Г.Т.)

Мета методики - вивчити сприйняття дитиною міжособистісних відносин в сім'ї та її емоційне самопочуття.

Діагностична процедура

Для дослідження необхідні: лист білого паперу, шість кольорових олівців (чорний, червоний, синій, зелений, жовтий, гумка).

Дитині дається інструкція: "Намалюй, будь ласка, свою сім'ю".

Ні в якому випадку не можна пояснювати, що позначає слово сім'я, оскільки цим спотворюється сама суть дослідження. Якщо дитина питає, що йому малювати, психолог повинен просто повторити інструкцію. Час виконання завдання не обмежується. При виконанні завдання слід відзначати в протоколі: 1) послідовність малювання деталей; 2) паузи більше 15; 3) стирання деталей; 4) спонтанні коментарі дитини.

Після виконання завдання треба прагнути одержати максимум інформації вербальним шляхом. Звичайно задаються наступні питання:

1. Скажи, хто тут намальований?
2. Де вони знаходяться?
3. Що вони роблять?
4. Їм весело або скучно?
5. Хто з них найщасливіший?

Останні два питання провокують дитину на відкрите обговорення відчуттів, що не кожна дитина схильна робити. Тому, якщо дитина не відповідає на них або відповідає формально, не слід наполягати на експліцитній відповіді. При опитуванні психолог повинен намагатися з'ясувати значення намальованого дитиною: ставлення до окремих членів сім'ї, чому дитина не намалювала кого-небудь з членів сім'ї, що значать для дитини певні деталі малюнка. При цьому по можливості слід уникати прямих питань, наполягати на відповіді, оскільки це може індукувати тривогу, захисні реакції. Часто продуктивними виявляються проєктивні питання (наприклад: Якщо замість пташки був би намальована людина, то хто б це був?, Хто б виграв в змаганнях між братом і тобою?, Кого мама покличе йти з собою?).

Після опитування ми пропонуємо дитині вирішити 6 ситуацій, три з них повинні виявити негативні відчуття до членів сім'ї, три – позитивні.

- Уяви собі, що ти маєш два квитки в цирк. Кого б ти покликав йти з собою?
- Уяви, що вся твоя сім'я йде в гості, але один з вас захворів і повинен залишитися удома. Хто він?

- Ти будуєш з конструктора будинок (вирізуєш паперове плаття для ляльки) і тобі не везе. Кого ти покличеш на допомогу?

- Ти маєш "№" квитків (на один менше ніж членів сім'ї) на цікаву кінокартину. Хто залишиться удома?

- Уяви собі, що ти потрапив на нежилий острів. З ким би ти хотів там жити?

Ти одержав в подарунок цікаве лото. Вся сім'я села грати, але вас однією людиною більше, ніж треба. Хто не гратиме?

Для інтерпретації також треба знати:

- вік досліджуваної дитини;
- склад його сім'ї, вік братів і сестри;
- якщо можливо, мати відомості про поведінку дитини в сім'ї.

Інтерпретація методики «Малюнок сім'ї»

Нижче пропоновані інтерпретації ґрунтуються на роботах А.І.Захарова (1982), В.Хьюлса (1951), Дж.Ді.Ліо(1973), Л.Кормона(1964), К.Маховера (1944), а також на наших дослідженнях і досвіді практичної роботи з методикою.

Інтерпретацію малюнка розділимо на три частини: 1) аналіз структури "Малюнка сім'ї" ; 2) інтерпретація особливостей графічних презентацій членів і порівняння складу намальованої і реальної сім'ї; 3) аналіз процесу малювання.

Аналіз структури "Малюнка сім'ї" і порівняння складу намальованої і реальної сім'ї. Очікується, що дитина, яка переживає емоційне благополуччя в сім'ї, малюватиме повну сім'ю. За нашими даними близько 85% дітей 6-8 років нормального інтелекту, проживаючих сумісно зі своєю сім'єю, в малюнку зображають її повністю. Спотворення реального складу сім'ї завжди заслуговує пильної уваги, оскільки за цим майже завжди стоїть емоційний конфлікт, незадоволеність сімейною ситуацією. Крайніми варіантами є малюнками, в яких:

- взагалі не зображені люди;
- зображені тільки не пов'язані з сім'єю люди.

Таке захисне уникнення завдання зустрічаються у дітей досить рідко. За такими реакціями частіше за все криються: а) травматичні переживання пов'язані з сім'єю; б) відчуття знедоленості, покинутого; в) аутизм; г) відчуття небезпечної, великий рівень тривожності; д) поганий контакт психолога з дитиною.

У практичній роботі частіше доводиться стикатися з менш вираженими відступами від реального складу сім'ї. Діти зменшують склад сім'ї, забуваючи намалювати тих членів сім'ї, які їм менш емоційно привабливі, з якими склалися конфліктні відносини. Не малюючи їх, дитина як би розряджає неприйнятну емоційну атмосферу в сім'ї, уникає негативних емоцій, пов'язаних з певними людьми. Найбільш часто в малюнку відсутні брати або сестри, що пов'язано із спостережуваними в сім'ях ситуаціями конкуренції. Дитина, таким чином, в символічній ситуації "монополізує" бракуючу любов і увагу батьків. Відповіді на питання, чому не намальований той або інший член сім'ї, бувають, як правило, захисними: він пішов гуляти. Але іноді на вказане питання діти відповідають: "не хотів - він б'ється", не "хочу, щоб він з нами жив".

У деяких випадках замість реальних членів сім'ї дитина малює маленьких звіряток, птахів. Психологу завжди слід запитати, з ким дитина їх ідентифікує.

Наприклад, дівчинка І. 8 років, намалювала себе, а рядом маленького зайчика. Свій малюнок вона пояснила таким чином: "зараз піде дощ, я втечу а зайчик залишиться і промокне. Він не уміє ходити". На питання "кого тобі нагадує зайчика?" - дівчинка відповіла, що він схожий на сестричку, якій немає ще року. Таким чином, в малюнку І. знецінює свою сестру, здійснює проти неї символічну агресію.

Трапляється, що дитина замість реальної сім'ї малює сім'ю тварин. Наприклад, хлопчик Н. 7 років, що відчуває відкидання, фрустрацію потреби в близьких емоційних контактах, в малюнку зобразив тільки маму і тата, а поряд детально намалював сімейство зайців, яке за складом ідентичне його сім'ї. Таким чином, в малюнку дитина, розкриває відчуття знедоленості (не

намалював себе), тим самим виразила і сильне прагнення до теплих емоційних контактів, відчуття спільності (зобразив близький контакт і сімейство звіряток).

Великий інтерес представляють ті малюнки, в яких дитина не малює себе або замість сім'ї малює тільки себе. В обох випадках той, хто малює не включає себе до складу сім'ї, що свідчить про відсутність почуття спільності. Відсутність в малюнку "Я" більш характерна дітям, що відчують відкидання неприйняття. Презентація в малюнку може вказувати на різний психічний зміст залежно від контексту інших характеристик малюнку. Якщо вказаній презентації властива позитивна концентрація на малювання самого себе, то це разом з несформованим почуттям спільності вказує на певну егоцентричність, істероїдні риси вдачі. Якщо ж для малюнку себе характерна маленька величина, схематичність, якщо в малюнку іншими деталями і колірною гаммою створений негативний емоційний фон, то можна припустити присутність почуття знедоленості, покинутого.

Інформативним є і збільшення складу сім'ї. Як правило це пов'язано з незадоволеними психологічними потребами сім'ї. Прикладами можуть служити малюнки єдиних дітей - вони відносно частіше включають в малюнок сторонніх людей або дитину того ж віку. Презентація найменших дітей указує на незадоволені аффіліативні потреби, бажання зайняти охоронну батьківську, керівну позицію по відношенню до інших дітей. Якщо додатково до батьків (або замість них) намальовані непов'язані зі сім'єю дорослі, то це вказує на сприйняття неінтегративності сім'ї, на пошук людини, здатної задовольнити потребу дитини в близьких емоційних контактах. В деяких випадках - на символічне руйнування цілісності сім'ї, помста батькам унаслідок відчуття знедоленості.

Розташування членів сім'ї

Воно вказує на деякі психологічні особливості взаємостосунків в сім'ї. Сам аналіз розташування за своїм змістом співзвучний з проксемічною оцінкою групи людей, з тією різницею, що малюнок - це символічна

ситуація, створення і структурація якого залежать тільки від однієї людини - автора малюнка. Ця обставина робить необхідним (як і при інших аспектах аналізу) розрізняти, що відображає малюнок - суб'єктивне реальне (сприймане), бажане, або те, чого дитина боїться.

Згуртованість сім'ї, малювання членів сім'ї із сполученими руками, об'єднаність їх у загальній діяльності є індикаторами психологічного благополуччя, сприйняття інтегрованості сім'ї, включеності у сім'ю. Малюнки з протилежними характеристиками можуть указувати на низький рівень емоційних зв'язків. Обережності в інтерпретації вимагають ті випадки, коли близьке розташування фігур обумовлено задумом помістити членів сім'ї в обмежений простір. Тут близьке розташування може, навпаки, говорити про спроби дитини об'єднати, згуртувати сім'ю.

Психологічно цікавіші ті малюнки, в яких частина сім'ї розташована в одній групі, а одна або декілька осіб - віддалено. Якщо віддалено дитина малює себе, це вказує на почуття невключеності. У випадках відділення певного члена сім'ї можна припускати негативні відносини дитини до нього. Часті випадки, коли така презентація пов'язана з реальним відчуженням члена сім'ї, з низькою його значущістю для дитини.

Угрупування членів сім'ї в малюнку іноді допомагає виділити психологічні мікроструктури сім'ї, коаліції. Так, наприклад, дівчинка Р. 6 років, намалювала себе поряд з матір'ю і в окремій групі - батька з братом, ілюстрація, таким чином, існуючу в цій сім'ї конфронтацію на ґрунті ролевих неспівпадань.

Як зазначалося раніше, дитина може виражати емоційні зв'язки в малюнку за допомогою фізичних відстаней. Таке ж значення має і відділення членів сім'ї об'єктами, розподіл малюнків на осередку, за якими розподілені члени сім'ї. Такі презентації вказують на слабкість позитивних міжперсональних зв'язків.

Аналіз особливостей намальованих фігур. Особливості графічних презентацій окремих членів сім'ї можуть дати інформацію великогодіапазону.

При оцінці емоційного ставлення дитини до членів сім'ї слід звернути увагу на такі моменти графічних презентацій:

1) кількість деталей тіла. Чи присутня голова, волосся вуха, очі, зіниці, вії, брови, ніс щоки, рот, шия, плечі, руки, долоні, пальці, ноги, ступні;

2) декорування (деталі одягу і прикраси): шапка, комір, краватка, банти, кишені, ремінь, гудзики, елементи зачіски, складність одягу, прикраси, узор на одязі і т.п.;

3) кількість використаних кольорів для малювання фігури.

Як правило, гарні емоційні відносини з дитиною супроводжуються позитивною концентрацією на її малюванні, що в результаті відображається у великій кількості деталей тіла, декоруванні, використанні різних кольорів. І навпаки, негативне ставлення до дитини веде до схемної, графічної презентації. Іноді пропуск у малюнку істотних частин тіла (голови, рук, ніг) може вказувати, разом з негативним ставленням, також на агресивні спонуки щодо цієї дитини.

Про сприйняття інших членів сім'ї та " Я-образу" малюючого можна судити на основі порівняння величин фігур, особливостей презентації окремих частин тіла і всієї фігури в цілому.

Діти, як правило, найбільш малюють батька або матір, що відповідає реальності. Проте іноді співвідношення величин намальованих фігур явно не відповідає реальному ставленню величин членів сім'ї - семирічна дитина може виявитися вище і ширше за своїх батьків і т.п. Це пояснюється тим, що для дитини (як і для стародавнього єгиптянина) величина фігури є засобом, за допомогою якого він виражає силу, переважну значущість, домінування. Так, наприклад, у малюнку дівчинки І. 6 років мама намальована на 1/3 більше батька і удвічі більше інших членів сім'ї. Для цієї сім'ї була характерна велика домінантність, пунитивність матері, яка була істинно авторитарним керівником сім'ї. Деякі діти малюють себе найбільшими або рівними за величиною з батьками. В нашій практиці це було пов'язано з: а) егоцентричністю дитини; б) змаганням за батьківську любов з іншим

батьком, виключаючи або зменшуючи при цьому "конкурента". Значно меншими, ніж інших членів сім'ї, себе малюють діти, які, а) відчують свою незначність, непотрібність; б) вимагають опіку, турботу з боку батьків. Ілюстрацією цього положення може служити малюнок хлопчика Я., 6,5 років. В малюнку сім'ї він намалював себе ненатурально маленьким, до того ж майже удвічі меншим, ніж намалював себе в інших ситуаціях. Аналогічна трансформація характерна і для його поведінки. Активний в групі дитячого садочку, хлопчик займав позицію "малюка" удома. Тут він використовував свою плаксивість, беспорядність як засіб залучення уваги батьків. Взагалі, при інтерпретації величин фігур слід звертати увагу тільки на значні спотворення, а при оцінці величин фігур виходити з реального співвідношення величин .

Інформативною може бути і абсолютна величина фігур. Великі, через весь лист, фігури малюють імпульсні, упевнені в собі, схильні до домінування діти. Дуже маленькі фігури пов'язані з тривожністю, відчуттям небезпечної.

При аналізі особливостей презентацій членів сім'ї слід звертати увагу і на малювання окремих частин тіла. Річ у тому, що окремі частини тіла, пов'язані з певними сферами активності, виступають засобами спілкування, контролю, пересування. Коротко проаналізуємо інформативні частини тіла.

Руки є основними засобами дії на світ, фізичного контролю поведінки інших людей. Якщо дитина малює себе з піднятими вгору руками, з довгими пальцями, то це часто пов'язано з її агресивними бажаннями. Іноді такі зображення малюють і зовні спокійні діти. Можна припускати, що дитина відчуває ворожість по відношенню до оточуючих, але її агресивні спонуки пригнічені. Таке малювання також може указувати на прагнення дитини компенсувати свою слабкість, бажання бути сильним, володарювати над іншими. Ця інтерпретація більш достовірною тоді, коли дитина на додаток до "агресивних" рук ще малює і широкі плечі. Іноді дитина малює всіх членів сім'ї з руками, але "забуває" намалювати їх собі. Якщо при цьому дитина

малює себе ще і непропорційно маленьким, то це може бути пов'язано з почуттям безсилля, власної незначності в сім'ї, з відчуттям того, що оточуючі пригнічують її активність і надмірно контролюють. Цікаві малюнки, в яких один з членів сім'ї намальований з довгими руками, великими пальцями. Частіше за все це вказує на сприйняття дитиною пунітивності, агресивності цього члена сім'ї. Таке ж значення може мати і презентація члена сім'ї взагалі без рук. Так дитина символічними засобами обмежує його активність.

Голова - центр локалізації "Я", інтелектуальної і перцептивної діяльності; обличчя - найважливіша частина тіла в процесі спілкування. Вже діти трьох років в малюнку обов'язково малюють голову, деякі частини тіла. Якщо діти старше 5 років (нормативного інтелекту) в малюнку пропускають частині обличчя (очі, рот), це може вказувати на серйозні порушення у сфері спілкування, відгородження, аутизм. Якщо при малюванні інших членів сім'ї вона пропускає голову, риси обличчя або штрихує всю особистість, то це часто пов'язано з конфліктними відносинами з даною людиною, ворожим ставленням до неї.

Вираження *обличчя* намальованих людей також може бути індикатором почуттів дитини до них. Проте треба мати на увазі, що діти схильні малювати всміхнених людей, це своєрідний "штамп" в їх малюнках, але це зовсім не означає, що діти так сприймають оточуючих. Для інтерпретації малюнка сім'ї вираження обличчя значущі тільки в тих випадках, коли вони відрізняються один від одного. В цьому випадку можна вважати, що дитина свідомо або несвідомо використовує вираження обличчя як виразний засіб - це характерно для старших. Наприклад, хлопчик Р. 9 років, останній син в сім'ї, що має на відміну від своїх братів фізичний дефект, і не такий, як вони, успішний в навчанні і спорті, в малюнку виразив своє відчуття неповноцінності, зображаючи себе значно меншим, з опущеними вниз кінцями губ. Ця графічна презентація "Я" явно відрізнялася від інших членів сім'ї - великих і всміхнених.

Дівчата більше, ніж хлопчики, надають увагу малюванню обличчя,

зображають більше деталей. Вони помічають, що їх матері багато часу уділяють догляду за обличчям, косметиці та самі поступово засвоюють цінності дорослих жінок. Тому концентрація на малюванні обличчя може вказувати на гарну статеву ідентифікацію дівчинки. В малюнках хлопчиків цей момент може бути пов'язаний із заклопотаністю своєю фізичною красою, прагненням компенсувати свої фізичні недоліки, формуванням стереотипів жіночої поведінки.

Презентація зубів і виділення рота часті у дітей, схильних до оральної агресії. Якщо дитина так малює не себе, а іншого члена сім'ї, то це часто пов'язано з почуттям страху, сприйманою ворожістю цієї людини до дитини.

Існує закономірність, що з віком дітей малюнок людини збагачується все новими деталями. Діти 3-5 років в більшості малюють "головонога", а в 7лет - презентують вже багату схему тіла. Кожному віку характерні певні деталі, а їх пропуск в малюнку, як правило, пов'язаний із запереченням певних функцій, з конфліктом. Якщо, скажімо, дитина 7 років не малює однієї з цих деталей: голови, ока, носа, рота, рук, тулуби, ніг, на це треба звернути увагу. Прикладом можуть бути малюнки хлопчика Р., 7 років. Він ніколи не малював нижньої частини тіла. В бесіді з батьками з'ясувалося, що у них велику тривогу викликав інтерес Р. до своїх статевих органів. Кілька разів він був навіть покараний за таку "пізнавальну" діяльність, яку батьки сприйняли як мастурбацію. Така поведінка батьків індукувала у дитини почуття вини, заперечення функцій нижньої частини тіла, що вплинуло на його "Я - образ".

У дітей 5,5-6 років в малюнках виділяються дві різні схеми малювання індивідів різною половою приналежності. Наприклад, тулуб чоловіка малюється овальної форми, жінки - трикутної або статеві відмінності виражаються іншими засобами. Якщо дитина малює себе так само, як і фігури іншої статі, то можна говорити про адекватну статеву ідентифікацію. Аналогічні деталі та кольори в презентації двох фігур, наприклад, сина і батька, можна інтерпретувати як прагнення сина бути схожим на батька, ідентифікацію з ним, гарні емоційні контакти.

Аналіз процесу малювання

При аналізі процесу малювання слід звертати увагу на: а) послідовність малювання членів сім'ї; б) послідовність малювання деталей; в) стирання; г) повернення до вже намальованих об'єктів; д) паузи; е) спонтанні коментарі.

Інтерпретація процесу малювання загалом реалізує теза про те, що думки, актуалізація почуттів, напруги, конфлікти, відображають значущість певних деталей малюнка для дитини. Інтерпретація процесу малювання вимагає творчого включення всього практичного досвіду фахівця, його інтуїції. Не дивлячись на великий рівень невизначеності, якраз цей рівень аналізу часто дає найзмістовнішу, значущу інформацію.

За нашими даними, близько 38% дітей першою малюють фігуру матері. 35% - себе, 17% - батька, 8% - братів і сестер. Як при розповіді дитина починає з головного, так і в малюнку першим зображає найзначущу, головну або найбільш емоційно близьку людину. Такий частотний розподіл, напевно, обумовлений тим, що в нашій культурі мати часто є ядром сім'ї, виконує найважливіші функції в сім'ї, більше часу буває з дітьми. Те, що часто діти першими малюють себе, напевно, пов'язано з їх егоцентризмом як віковою характеристикою. Виходячи з цього, послідовність малювання більш інформативна в тих випадках, коли дитина в першу чергу малює не себе і не мати, а іншого члена сім'ї. Частіше всього ця найзначуща обличчя для дитини або людина, до якої він прив'язаний.

Примітні випадки, коли дитина останньої малює матір. Часто це пов'язано з негативним відношенням до неї.

Послідовність малювання членів сім'ї може бути більш достовірне інтерпретована в контексті аналізу особливостей графічної презентації фігур. Якщо першої намальована фігура є найбільшою, але намальована схемно, не декорована, то така презентація указує на сприйману дитиною значущість цієї людини, силу, домінування в сім'ї, але не указує на позитивні почуття дитини в її відношенні. Проте, якщо перша фігура намальована ретельно, декорована, то можна думати, що це найулюбленіший член сім'ї,

якого дитина почитала і на якого хоче бути схожа.

Як правило, діти, одержавши завдання намалювати сім'ю, починають малювати членів сім'ї. Деякі ж діти спершу малюють різні об'єкти, лінію підгрунття, сонце і.т. п. і лише в останню чергу приступають до зображення людей. Є підстава вважати, що така послідовність виконання завдання є своєрідною захисною реакцією, за допомогою якої дитина відсовує неприємне йому завдання в часі. Частіше за все це спостерігається у дітей з неблагополучною сімейною ситуацією, але це також може бути результатом поганого контакту дитини з психологом.

Повернення до малювання тих же членів сім'ї, об'єктів, деталей указує на їх значущість для дитини. Як мимовільні рухи людини іноді показують актуальний зміст психіки, так повернення до малювання тих же елементів малюнка відповідають руху думки, відношенню дитини і може указувати на головне, домінуюче переживання, пов'язане з певними деталями малюнка.

Паузи перед малюванням певних деталей, членів сім'ї частіше за все пов'язані з конфліктним відношенням і є зовнішнім проявом внутрішнього дисонансу мотивів. На несвідомому рівні дитина як би вирішує, малювати їй чи ні людину або деталь, пов'язану з негативними емоціями.

Стирання намальованого може бути пов'язано як з негативними емоціями по відношенню до мальованого члена сім'ї, так і з позитивними. Вирішальне значення має кінцевий результат малювання. Якщо стирання і перемалювання не привели до помітно кращої графічної презентації - можна судити про конфліктне ставлення дитини до цієї людини.

Спонтанні коментарі часто прояснюють значення мальованого змісту дитині. Тому до них треба уважно прислухатися. Також треба мати на увазі, що уявні іррелевантні коментарі все ж таки є засобом послаблення внутрішньої напруги, та їх поява видає найбільш емоційно "заряджені" місця малюнка. Це може допомогти спрямувати і питання після малювання, і сам процес інтерпретації.

Інтерпретація малюнка Саші Л.

Малюнок зроблений хлопчиком 6,5 років з повної сім'ї. На малюнку, за словами Саші, зображені мама, тато, квіти, велосипед і хрюшка", а також "людина" - схемна, незакінчена і бідна деталями фігура. На питання про те, чи схожа ця людина на нього, Саша відповів ствердно. Це свідчить про те, що дана фігура - зображення самого себе, в якому відображається різке самонеприйняття і низька самооцінка хлопчика. Порушення в цьому зображенні схеми тіла, упущення багатьох частин тіла (відсутні ноги, руки промальовували лише частково), обличчя (відсутній рот, ніс, брови), а також розташування фігури в стороні від батьків, відділення її групою предметів, використання для її зображення тільки чорного кольору говорить про відсутність почуття спільності та близькості з батьками. Композиція малюнка показує, що Саша сприймає батьків як єдине ціле, протистояче і загрожуюче йому, в якому він не знаходить ні тепла, ні розуміння.

Першою Саша малює фігуру матері. Ця фігура більш ґрунтовна, ніж інші, у неї широко розставлені руки і ноги, що свідчить про сприйняття домінантності матері, її активної і вирішальної ролі в сім'ї. Але при цьому відношення хлопчика до матері забарвлено негативними емоціями, конфліктно: обличчя і ноги матері заштриховано чорним кольором, фігура бідна деталями і видалена від зображення хлопчиком самого себе. Різка промальовування очей символічно відображає почуття страху, пов'язане з матір'ю. Пальці-"голки" відображають агресивність і жорсткий контроль по відношенню до Саші (вірогідні і фізичні покарання).

Фігура батька в малюнку трохи поступається розміром матері, у нього не такі гострі пальці, він зображений яскравими чистими кольорами (зелений, червоний, рожевий, жовтий) - всі ці особливості свідчать про позитивне емоційне відношення Саші до батька, про бажання зближуватися з ним, про наслідування йому.

Щоб компенсувати почуття знедоленості та покинутості, хлопчик оточує себе привабливими предметами: велосипедом, "хрюшкою", квіткою.

У цілому, даний малюнок свідчить про вкрай несприятливий для Сашиного розвитку клімат в сім'ї, про незадоволеність в сім'ї його базових потреб - в безпеці, любові, підтримці та близьких стосунках. Якщо ситуація не зміниться, негативні риси в характері Саші закріпляться (агресивність, неслухняність) і посиляться, а на основі неприйняття ним самого себе можуть виникнути невротичні розлади.

Тестова методика сімейних взаємин

(А. Я. Варга, В. Д. Столін)

Психологи з різних позицій підходять до проблеми взаємодії батьків і дітей. Проте всі відзначають, що саме батьки більшою мірою формують особистість дитини, визначаючи для неї етичні норми, ціннісні орієнтації й стандарти поведінки. Багато хто вважає, що не тільки батьки впливають на дітей, але і діти здійснюють вплив на батьків, спонукаючи їх до одних дій і пригнічуючи інші. Так дитина, що демонструє безпорадність, нездатність вирішити певну ситуацію спонукає батьків допомогти їй.

Вивчення розвитку поведінки батьків показало, що його можна описати за допомогою двох пар ознак: неприйняття – прихильність і терпимість - стримання.

Прихильність характеризується тим, що батьки бачать в своїх дітях безліч позитивних властивостей, приймають їх такими, які вони є. Ці відчуття виявляються як в теплому тактильному контакті, так і в усмішці, підтримці поглядом, прояву гордості

У разі *неприйняття* батьки не прихильні до своїх дітей, не набувають задоволення від спілкування з ними, діти дратують їх своїм свавіллям, неслухняністю і т.д. Відсутність прихильності до дитини перетворюється в крайній формі у ворожості.

Стримання припускає, що поведінка батьків описується як така, що має безліч заборон, тримає дитину під постійним наглядом і контролем, встановлюючи певні норми поведінки, котрі діти повинні наслідувати. Такі

батьки не обов'язково часто застосовують метод покарання у вихованні дітей. Використовуючи подібну тактику, батьки виховують дитину, яка підкоряється правилам і не дає приводу для частих покарань. В дошкільному віці батьки забороняють їй галасливі ігри, вимагають охайності, слухняності, не дозволяють йти далеко від дому. У таких батьків можуть виявлятися суперечності в системі вимог. Так, вони можуть не дозволяти дітям соритися, але, водночас, не звертати увагу їх поведінку за столом.

Терпимість характерна для поблажливих батьків Вони дають мало зауважень нестриманій дитині, надають йому необмежену свободу в іграх, не забороняють галасливі ігри, їх мало турбують охайність і слухняність. Такі батьки, швидше, розглядатимуть прояв агресивності як нормальне явище в розвитку дитини.

На підставі виділених ознак Шефер запропонував класифікацію типів виховання дітей. У полі "прихильність - стримання" подаються наступні типи: від надмірного потурання до поблажливого заступництва, від них до надмірного оберігання. У полі «стримання – неприйняття» знаходяться типи: владний, суворий, вимогливий, нетерпимий. Поле "неприйняття-терпимість" приводить до недбалого і відчуженого типів, "терпимість - прихильність" створюють демократичний і допомагаючий типи.

Всі ці параметри враховані в опитувальному листі дитячо-батьківських взаємин, розроблених А.Я.Варгой і В.В.Століним. Опитувальний лист складається з п'яти шкал.

1. «Прийняття- відчуження». Шкала виявляє інтегральне, емоційне відношення до дитини. На одному полюсі шкали знаходяться батьки, яким подобається дитина такою, якою вона є. Вони поважають індивідуальність дитини, симпатизують їй, дитина розглядається як самоцінність. Такі батьки прагнуть проводити якомога більше часу з дитиною, схвалюють його інтереси і плани. На іншому полюсі виявляються батьки, які сприймають свою дитину поганою, непристосованою, неудачливою. Їм здається, що

дитина не доб'ється успіху в житті через низькі здібності, невеликий розум, погані схильності. Здебільшого батьки випробовують до дитини злість, досаду, роздратування. Вони не довіряють дитині і не поважають її. Часто неприйняття дитини поєднується з жорстким контролем, регламентацією всього життя дитини, з імперативним нав'язуванням їй "правильного" типу поведінки. В окремих випадках неприйняття може виявитися в крайній формі - бажанні відмовитися від дитини, помістити її в інтернат. У практиці подібне відношення може відмічатися у самотніх матерів, що виховують рідних або прийомних дітей, в сім'ях, де дитина народилася "випадково" або "не вчасно", в період побутової невлаштованості і подружніх конфліктів. Разом з жорстким контролем при такому відношенні може виникати байдужість до розпорядку дня дитини, повне її потурання.

2. *«Соціальна бажаність»* - соціально бажаний образ батьківського відношення. Зміст цієї шкали розкривається так: батько зацікавлений в справах і планах дитини, старається у всьому допомогти їй, співчуває її переживанням. Батько високо оцінює інтелектуальні й творчі здібності дитини, переживає почуття гордості за неї. Він свідомо займається вихованням і розвитком дитини, заохочує ініціативу і самостійність, прагне бути з нею на рівних. Батько довіряє дитині, в суперечних питаннях може прийняти точку зору дитини.

3. *«Симбіоз»* - шкала виявляє міжособистісну дистанцію в спілкуванні з дитиною. Батьки прагнуть симбіотических стосунків з дитиною. Вони відчують себе з дитиною єдиною цілою, прагнуть задовольнити всі її потреби, захистити від труднощів і неприємностей життя. Батьки постійно відчують тривогу за дитину, яка здається їм маленькою і беззахисною. Тривога батьків підвищується, коли дитина починає автономізуватися волею обставин, оскільки по своїй волі батьки не надають дитині самостійності.

4. *"Авторитарна гіперсоціалізація"* - виявляє форму і напрям контролю за поведінкою дитини. Батьки вимагають від дитини беззастережної слухняності та дисципліни. Вони прагнуть нав'язати дитині у всьому свою волю, не в змозі

встати на її точку зору. За прояв самовілля її суворо наказують. Батьки стежать за соціальним досягненням дитини і вимагають соціального успіху. При цьому батьки добре знають дитину, її індивідуальні особливості, думки, відчуття. Такі батьки часто прагнуть до поліпрофільного навчання та розвитку дитини, проте при цьому не враховують реальні психофізичні можливості дитини.

5. «Маленька невдаха» або «інфантилізація» - виявляє особливості сприйняття і розуміння дитини батьками. У батьківському ставленні даного типу є прагнення інфантилізувати дитину, приписати їй особистісну або соціальну неспроможність. Батьки бачать дитину молодшою в порівнянні з реальним віком. Інтереси, захоплення думки і відчуття дитини здаються їм дитячими. Дитина представляється непристосованою, неуспішною, відкритою для поганих впливів. Батьки не довіряють своїй дитині, досаджують на її не успішність і невмілість. У зв'язку з цим батьки стараються захистити дитину від труднощів життя, суворо контролювати її дії.

Опитувальник пропонується батькам в надрукованому вигляді з наступною інструкцією.

Відповідайте на питання анкети з максимально можливою відвертістю. Знаком "+" наголошуйте на висловах, з якими ви згодні, знаком "-" з якими не згодні.

Текст опитувального листа

1. Я завжди співчуваю своїй дитині.
2. Я вважаю своїм обов'язком знати все, що думає моя дитина.
3. Я поважаю свою дитину.
4. Мені здається, що поведінка моєї дитини значно відхиляється від норми.
5. Потрібно подовше тримати дитину заздалегідь від реальних життєвих проблем, якщо вони її травмують.
6. Я переживаю до дитини почуття розташування.
7. Гарні батьки захищають дитину від труднощів життя.
8. Моя дитина часто неприємна мені.

9. Я завжди прагну допомогти своїй дитині.
10. Бувають випадки, коли знущальне ставлення до дитини приносить їй значну користь.
11. Я випробовую досаду по відношенню до своєї дитини.
12. Моя дитина нічого не доб'ється в житті.
13. Мені здається, що діти потішаються над моєю дитиною.
14. Моя дитина часто здійснює такі вчинки, які, окрім презирства, нічого не коштують.
15. Для свого віку моя дитина трошки незріла.
16. Моя дитина поводить себе навмисно погано, щоб досадити мені.
17. Моя дитина вбирає у себе все погане як губка.
18. Мою дитину важко навчити гарним манерам при всьому старанні.
19. Дитину слід тримати в жорстких рамках, тоді з неї виросте порядна людина.
20. Я люблю, коли друзі моєї дитини приходять до нас.
21. Я беру участь у вихованні своєї дитини.
22. До моєї дитини "прилипає" все погане.
23. Моя дитина не доб'ється успіху в житті.
24. Коли в компанії знайомих говорять про дітей, мені трохи соромно, що моя дитина не така розумна і здатна, як би мені хотілося.
25. Я бажаю своєї дитини.
26. Коли я порівнюю свою дитину з однолітками, вони здаються мені дорослішими і за поведінкою, і за думками.
27. Я із задоволенням провожу весь вільний час з дитиною.
28. Я часто шкодую про те, що моя дитина росте і дорослішає, і з ніжністю згадую її маленькою.
29. Я часто ловлю себе на ворожому ставленні до дитини.
30. Я мрію про те, щоб моя дитина досягла всього того, що мені не вдалося в житті.
31. Батьки повинні пристосовуватися до дитини, а не тільки вимагати

32. цього від неї.
33. Я прагну виконати всі прохання своєї дитини.
34. При ухваленні сімейних рішень слід враховувати думку дитини.
35. Я дуже цікавлюся життям своєї дитини.
36. У конфлікті з дитиною я часто можу визнати, що вона по-своєму "має рацію".
37. Діти рано визнають, що батьки можуть помилятися.
38. Я завжди враховую позицію дитини.
39. Я відчуваю до дитини дружні почуття.
40. Основна причина капризів моєї дитини - егоїзм, упертість, лінь.
41. Неможливо нормально відпочити, якщо проводити відпустку з дитиною.
42. Найголовніше, щоб у дитини було спокійне і безтурботне дитинство.
43. Іноді мені здається, що моя дитина не здатна ні на що гарне.
44. Я розділяю захоплення своєї дитини.
45. Моя дитина може вивести з себе кого завгодно.
46. Я розумію засмучення своєї дитини.
47. Моя дитина часто дратує мене.
48. Виховання дитини - суцільне нервування.
49. Суворі дисципліна в дитинстві розвиває сильний характер.
50. Я не довіряю своїй дитині.
51. За суворе виховання діти дякують потім.
52. Іноді мені здається, що я ненавиджу свою дитину.
53. У моєї дитини більше недоліків, ніж достоїнств.
54. Я розділяю інтереси своєї дитини.
55. Моя дитина виростить не пристосованою до життя.
56. Моя дитина подобається мені такою, якою вона є.
57. Я ретельно спостерігаю за поляганням здоров'я моєї дитини.
58. Нерідко я захоплююся своєю дитиною.
59. Дитина не повинна мати секретів від батьків.
60. Я невисокої думки про здібності моєї дитини і не приховую цього від

неї.

61. Дуже бажано, щоб дитина дружила з тими дітьми, які подобаються її батькам.

Ключи до опитувального листа

1. Прийняття – відчуження: 3, 4, 8, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 20, 23, 24, 26, 27, 29, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 46, 47, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 60.
2. Соціальна бажаність: 9, 21, 25, 31, 33, 35, 36.
3. Симбіоз: 1, 5, 7, 28, 32, 41, 58.
4. Авторитарна гіперсоціалізація: 2, 19, 30, 48, 50, 57, 59.
5. «Маленька невдаха» (інфантилізація): 9, 11, 13, 17, 22, 28, 54, 61.

Порядок підрахунку тестових балів

При подрахунку текстових балів за вказаними шкалами враховується відповідь «вірно».

Високий тестовий бал за відповідними шкалами інтерпретується як:

1. - відчуження,
2. – соціальна бажаність,
3. - симбіоз,
4. - гіперсоціалізація,
5. - інфантилізація.

Тестові норми приводяться у вигляді таблиць відсоткових рангів, тестових балів за відповідними шкалами.

1 шкала: "прийняття - "відчуження"

"сирий бал"	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
-------------	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----

відсотковий бал	0	0	0	0	0	0	0,63	3,79	12,02	31,01	53,79	68,35
-----------------	---	---	---	---	---	---	------	------	-------	-------	-------	-------

"сирий бал"	12	13	14	15	16	17	18	19
-------------	----	----	----	----	----	----	----	----

відсотковий ранг	77,21	84,17	88,60	90,50	92,40	93,67	94,30	95,50
------------------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

"сирий бал"	20	21	22	23	24	25	26	27	28
-------------	----	----	----	----	----	----	----	----	----

відсотковий ранг 97,46 98,10 98,73 98,73 99,36 100 100 100 100

"сирий бал" 29 30 31 32
відсотковий ранг 100 100 100 100

2 шкала: "соціальна бажаність"

"сирий" бал 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9
відсотковий ранг 1,57 3,46 5,67 7,88 9,77 12,29 19,22 31,19 48,82 80,33

3 шкала: "симбіоз"

«сирий балл» 0 1 2 3 4 5 6 7
відсотковий ранг 4,72 19,53 39,06 57,96 74,97 86,83 92,93 96,65

4 шкала: "авторитарна гіперсоціалізація"

"сирий бал" 0 1 2 3 4 5 6 7
відсотковий ранг 4,41 13,86 32,13 53,76 69,30 83,79 95,76 100

5 шкала: "інфантилізація"

"сирий" бал 0 1 2 3 4 5 6 7 8
відсотковий ранг 14,55 45,47 70,25 84,81 93,04 96,83 99,83 99,37 100

***Тест-опитувальник "Ваша дитина хвора на невроз або
може захворіти ним" (Захаров Л. І.)***

Хвороба вже є або можлива, якщо дитина

1. Легко турбується, багато переживає, все приймає дуже близько до серця.
2. Щось трапиться - в сльози, плаче навзрид або ніє, бурчить, не може заспокоїтися.
3. Капризує з будь-якого приводу, не може чекати, терпіти.
4. Часто ображається, не переносить ніяких зауважень.
5. Нестійка в настрої, може сміятися і плакати одночасно.
6. Все більше сумує і засмучується без причини.
7. Як і в перші роки, знову смочче соску, палець, все вертить в руках.
8. Довго не засинає без світла і присутності поряд близьких, неспокійно

спить, прокидається, не може відразу опам'ятатися вранці.

9. Стає збудливою, коли потрібно стримувати себе або загальмована і млявим при виконанні завдань.

10. З'являються виражені страхи, побоювання, боязнь в будь-яких нових, невідомих або відповідальних ситуаціях.

11. Наростає невпевненість в собі, нерішучість в діях і вчинках.

12. Все швидше втомлюється, відволікається, не може концентрувати увагу тривалий час.

13. Все важче порозумітися з нею, домовитися; стає сама не своя, постійно змінює рішення або "уходить" в себе.

14. Починає скаржитися на головні болі увечері або болі в області живота вранці; нерідко блідніє, червоніє, потіє; турбує свербіння без причини, алергія, роздратування шкіри.

15. Знижується апетит; часто і довго хворіє; підвищена без причин температура; часто пропускає дитячий садок або школу.

Кожний пункт оцінюється в 2 бали, якщо вказані симптоми виражені чи зростають в своїй інтенсивності останніми роками. Якщо вказані прояви зустрічаються періодично, то оцінюються в 1 бал. При їх відсутності ставиться 0 балів.

Набір від 20 до 30 балів означає: невроз у дитини безперечний. Від 15 до 20 - він був або буде найближчим часом. 10-15 балів говорять про нервовий розлад, що не обов'язково досягає ступеня захворювання. 5-10 балів вимагають від вас бути більш уважними до нервової системи дитини. Набір нижче 5 балів свідчить: відхилення неістотні або є виразом вікових, скороминущих особливостей дитини.

Контрольні запитання

1. Визначте цілі і завдання психологічної діагностики сім'ї.
2. Які підходи до психологічної діагностики сім'ї застосовуються у практиці роботи?

3. Порівняйте особливості психологічної діагностики сім'ї на основі індивідуального і системного підходів.
4. Які Ви знаєте групи методів психодіагностики сім'ї як системи?
5. Якими методами і методиками можна визначити рівень подружньої сумісності?
6. За допомогою яких методик визначаються особливості взаємин у сім'ї?
7. Виконайте психодіагностичне дослідження ступеня задоволеності шлюбом за опитувальником В. Століна і проаналізуйте його результати.
8. Виявіть узгодженість сімейних цінностей і рольових установок у вашій (чи іншій) подружній парі за методикою А. Волкової і Г. Трапезникової.
9. За якими методиками психодіагностики вивчаються стилі сімейного виховання?
10. Вивчіть особливості процесу виховання в сім'ї за методикою АСВ. Якщо виявите відхилення у вихованні дітей, зазначте їх тип і можливі причини порушення процесу виховання. Відповідь обґрунтуйте.
11. Виконайте психодіагностику сприймання дитиною міжособистісних стосунків у сім'ї за проективною методикою «Малюнок сім'ї».
12. За допомогою тестової методики А.Я.Варга і В.В.Століна вивчіть батьківське ставлення до дітей в сім'ї.
13. За якою методикою можна здійснити діагностику особливостей впливу батьків на психічний розвиток дитини? Виконайте дослідження.

Рекомендована література до шостого розділу

1. *Волкова А.Н., Трапезникова Г.М.* Методические приемы диагностики супружеских отношений // *Вопр. психологии.* — 1985. — № 5. — С. 110–116.
2. *Захаров А.И.* Психологические особенности диагностики и оптимизации взаимоотношений в конфликтной семье // *Вопр. психологии.* — 1981. — № 3. — С. 58–68.

3. *Кабанов М. М., Личко А. Е., Смирнов В. Н. Методы психологической диагностики и коррекции в клинике.* — Л.: Медицина, 1983.
4. *Кроник А. А., Кроник Е. А. Психология человеческих отношений.* — Дубна: Когито-Центр, 1998.
5. *Левкович В. П., Зуськова О. Е. Социально-психологический подход к изучению супружеских конфликтов // Психол. журн.* — 1985. — Т. 6. — № 3. — С. 127–137.
6. *Обозов Н. Н., Обозова А. Н. Диагностика супружеских затруднений // Психол. журн.* — 1982. — № 3. — С. 147–151.
7. *Общая психодиагностика / Под ред А. А. Бодалева, В. В. Столина.* — М.: Изд-во МГУ, 1987
8. *Основы психодиагностики / Под ред. А. Г. Шмелева.* — Ростов-н/Д: Феникс, 1996.
9. *Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии / Под ред. А. Н. Крылова.* — СПб.: Питер, 2000.
10. *Психологічна допомога сім'ї: Посіб. / За ред. З. Г. Кісарчук.* — К.: Вид-во Ін-ту соціології НАН України, 1998. — С. 32–52.
11. *Ридардсон Р. У. Силы семейных уз.* — СПб.: Академия, 1994.
12. *Романова Т. Л. Опросник “Психологические затруднения” // Психол. журн.* — 1992. — № 2. — С. 141–145.
13. *Сатир В. Вы и ваша семья. Руководство по личностному росту: Пер. с англ.* — М.: Эксмо-Пресс, 2000.
14. *Семья в психологической консультации / Под ред. А. А. Бодалева,*
15. *В. В. Столина.* — М.: Педагогика, 1989.
16. *Семья глазами психолога: Сб. методик / Сост. С. Ф. Спичак.* — М.: Воронеж, 1995.
17. *Смехов А.В. Опыт психологической диагностики и коррекции конфликтного общения в семье // Вопр. психологии.* — 1985. — № 1. — С. 83–92.

18. *Торохтий В.С.* Общая характеристика методики оценки психологического здоровья семьи // Вестн. психосоц. и коррекц.-реабилитацион. работы. — 1996. — № 4. — С. 20–30; 1997. — № 9. — С. 28–41; 1998. — № 3. — С. 30–49.

19. *Черников А.В.* Интегративная модель системной семейной психотерапевтической диагностики // Темат. прил. к журн. “Семейная психология и семейная терапия”. — М., 1997. — 60 с.

20. *Эйдемиллер Э. Г.* Методы семейной диагностики и психотерапии. — М.; СПб.: Фолиум, 1996. — 140 с.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна:

1. *Афанасьєва Т. М.* Семья. — К.: Рад. шк., 1986. — 134 с.
2. *Бондаренко О. Ф.* Психологічна допомога особистості: Навч. посіб. для студ.). — Харків: Фоліо, 1996. — 180 с.
3. *Бондарчук О. І.* Сім'я як осередок соціалізації дитини // Проблеми соціальної захищеності дітей в ринкових умовах. — К.: АЛД, 1998. — С.20-32.
4. *Воспитание с любовью и логикой / Под ред. Т.В.Лаврентьевой.* - М.: Педагогика, 1995. — 260 с.
5. *Гребенников И.В.* Основы семейной жизни. — М.: Просвещение, 1991. — 210 с.
6. *Игошев К. Е.* Миньковский Г. М. Семья: Дети: Школа. — М.: Юрид. лит., 1989. — 245 с
7. *Ковалев С.В.* Подготовка старшеклассников к семейной жизни: Тесты, опросники, ролевые игры. — М.: Просвещение, 1991. — 167 с.
8. *Ковалев С.В.* Психология современной семьи. — М.: Просвещение, 1988.
9. *Левицкий В.М.* Психология семейных отношений. — К.: Феникс, 1991. — 200 с.
10. *Личко А. Е.* Подростковая психотерапия. — 2-е изд. — Л.: Медицина, 1985.
11. *Макаренко А. С.* Книга для родителей. - М.: Педагогика, 1988. — 250 с.
12. *Минухин С., Фишман Ч.* Техники семейной терапии: Пер. с англ. — М.: Независимая фирма “Класс”, 1998.
13. *Мы и наша семья: Книга для молодых супругов.* — М., 1999. — 245 с.
14. *Нельсен Д., Лот Л., Глен С.* Воспитание без наказания. - М.: Педагогика, 1997. — 350 с.
15. *От Я до Мы: азбука семейной жизни / Сост. С. В. Ковалев.* — 2-е изд., доп. — М.: Педагогика, 1990. — 178 с.
16. *Паламар А.О.* Этика молодым. — К., 1985. — 200 с.

17. *Пезешкиан Н.* Позитивная семейная психотерапия: Семья как терапевт. — М.: Семья, 1993. — 332 с.
18. *Пономарев А.П.* Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. — К., 1999. — 240 с.
19. *Практическая психология образования.* - М.: Наука, 1997. — 400 с.
20. *Психологічна допомога сім'ї: Посіб.* / За ред. З. Г. Кісарчук. — К.: Вид-во Ін-ту соціології НАН України, 1998. — С. 15–20.
21. *Развитие личности ребенка: Пер. с англ.* / Под ред. А. Фонарева. — М.: Прогресс, 1987. — С. 190–211.
22. *Разумихина Г.П.* Этика и психология семейной жизни. М., 1996. — 345с.
23. *Ричардсон Р.У.* Силы семейных уз: Руководство по психотерапии в помощь семье. — СПб: Акцидент, 1994. — 235 с.
24. *Рогов Е.И.* Настольная книга практического психолога в образовании. - М., 1996. - 200 с.
25. *Сатир В.* Психотерапия семьи. — СПб.: Речь, 2001. — 220 с.
26. *Семья в психологической консультации* / Под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. — М.: Педагогика, 1989. — С. 85–202.
27. *Семья и молодежь: профилактика отклоняющегося поведения* / В. А. Балцевич, С. Н. Буров, А. К. Воднева и др. — Минск: Университетское, 1989. — 190 с.
28. *Семья. Социально-психологические и этические проблемы.* - К., 1989. — 230 с.
29. *Снайдер М., Снайдер Р., Снайдер Р.* Ребенок как личность. - М., 1995. — 278 с.
30. *Сухомлинский В.А.* Рождение гражданина. — М., 1979. — 280 с.
31. *Сухомлинский В.А.* Сердце отдаю детям. — М., 1972. — 346 с.
32. *Сысенко В.А.* Супружеские конфликты. — М., 1993. -180 с.
33. *Ушинский Д.К.* Сочинения: В 10-ти т. — М., 1950. — Т. 10. — 607 с.
34. *Фурманов И.А.* Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция. - Мн., 1996. — 304 с.

35. *Харчев А.Т.* Современная семья и ее проблемы. — М., 1999. — 220 с.
36. *Хейли Д., Эриксон М.* Стратегии семейной терапии: Пер. с англ. — М.: Ин-т общегуманит. исслед., 2001. — 180 с.
37. *Шеломенцев В.Н.* Этикет и культура общения. — К., 1992. — 350 с.
38. *Шерман Р., Фредман Н.* Структурированные техники семейной и супружеской терапии: Руководство. — М.: Независимая фирма “Класс”, 1997. — 348 с.
39. *Эйдемиллер Э. Г., Юстицкис В. В.* Психология и психотерапия семьи. — СПб.: Питер, 1999. — 260 с.
40. *Этика и психология семейной жизни. Пособие для учителя.* М.: Наука, 1994. — 260 с.

Додаткова:

1. *Аасамаа И.* Как себя вести. — Таллинн, 1982. — 232 с.
2. *Азбука хорошего тона.* — Минск, 1994. — 120 с.
3. *Аничков С.В.* Будьте добры. — Минск, 1995. — 220 с.
4. *Атватер И.* Я вас слушаю. — М., 1997. — 136 с.
5. *Батьків не обирають: Проблеми відповідального батьківства в сучасній Україні / За ред. Ю. М. Якубової та ін.* - К.: АЛД, 1997. - 168 с.
6. *Бондарчук О. І.* Сім'я як осередок соціалізації дитини // Проблеми соціальної захищеності дітей в ринкових умовах. — К.: АЛД, 1998. — С.20-32.
7. *Варга А. Я.* Роль родительского отношения в стабилизации детской невротической реакции // Вестн. МГУ. — 1985. — № 4. — С. 32–38. — Сер. 14. Психология.
8. *Войтович С.О.* Світ сім'ї та горизонти покликання. - К., 1997. — 145 с.
9. *Волченко Л.Б.* На работе, в гостях и дома. — М., 1992. — 156 с.
10. *Гарбузов В. И., Захаров А. И., Исаев Д. Н.* Неврозы и их лечение. — Л.: Медицина, 1977. — 280 с.

11. *Гозман Л.Я., Алешина Ю.Е.* Социально-психологические исследования семьи: проблемы и перспективы // Вестн. МГУ. — 1985. — № 4. — С. 10–20. — Сер. 14. Психология.
12. *Голод С.И.* Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты. — Л.: Наука, 1984. — 156 с.
13. *Графова Л.* Живу я в мире только раз. — М., 1994. — 200 с.
14. *Дмитриева Т. В.* Гештальт-подход в работе с парами и семьями // Вестн. психосоц. и коррекц.- реабилитацион. работы. — 1999. — № 1. — С. 27–37.
15. *Добрович А. Б.* Кто в семье психотерапевт? — М.: Знание, 1985. — 85 с.
16. *Кабалевский Д.М.* Прекрасное пробуждает доброе. — М., 1973. — 286 с.
17. *Каган В. Е.* Преодоление: неконтактный ребенок в семье. — СПб.: Фолиант, 1996. — 210 с.
18. *Карлсон А.* Вперед к прошлому: перестройка семейной жизни в постсоциалистической Швеции // Вестн. МГУ. — 1995. — № 2. — С. 84–92. — Сер. 18. Социология и психология.
19. *Кован Ф. А., Кован К. П.* Взаимоотношения в супружеской паре, стиль родительского поведения и развитие трехлетнего ребенка // Вопр. психол.— 1988. — № 4. — С. 110–118.
20. *Кон И. С.* Родители и дети // Психология ранней юности. — М.: Просвещение, 1989. — С. 16–19.
21. *Крыжан З., Орлик Ю.* Как себя вести. — Братислава, 1998. — 284 с.
22. *Кутсар Д., Тийт З.* Формирование брака по поведенческим признакам // Исследования по качеству брака. — Тарту, 1992. — 166 с.
23. *Кэмпбелл Р.* Как на самом деле любить детей. — М., 1992. — 278 с.
24. *Лешли Д.* Работать с маленькими детьми, поощрять их развитие и решать их проблемы. — М., 1991. — 300 с.
25. *Локк Д.* Мысли о воспитании. — М., 1939. — 290 с.
26. *Миллс Дж., Кроули Р.* Терапевтические метафоры для детей и “внутреннего ребенка” / Пер. с англ. Т. К. Кругловой. — М.:

Независимая фирма “Класс”, 2000. – 278 с.

27. *Нельсен Д., Лот Л., Глен С.* Воспитание без наказания. - М.: Педагогика, 1997. – 350 с.
28. *Николаева Е. Н., Купчик В. П., Сафонова А. И.* Зависимость эмоциональных реакций человека от негативных переживаний в детстве // Психол. журн. — 1996. — Т. 17. — № 3. — С. 92–98.
29. *Практическое* воспитание детей по учению святых отцов Церкви. — М., 1997. – 260 с.
30. *Смит А.* Теория нравственных чувств // Памятники мировой эстетической мысли: В 5-ти т. — М., 1964. — Т. 2. — 260 с.
31. *Сковорода Г.С.* Байки харківські. Афоризми. — Харків, 1972.- 240 с.
32. *Фрейд З.* Психология бессознательного. — М.: Просвещение, 1990. – 240 с.
33. *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теории личности. — СПб.: Питер. Ком., 1998. —
34. С. 214–246.
35. *Честерфилд Ф.* Письма к сыну. — Л.: Просвещение, 1971. — 343 с.